શ્રી સામાયિક સૂત્ર

મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ

શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ સ્મારકનિધિ ગ્રંથમાળા – ૧

શ્રી

સામાયિકસૂત્ર

લેખક

મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ

સંપાદક

કાન્તિભાઈ બી. શાહ

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

મુંબઈ

Samayika Sutra
The critical study of that Jain canon
by Mohanlal Dalichand Desai
ed. Kantibhai B. Shah
1988, Mahavira Jaina Vidyalaya, Bombay

ત્રીજી આવૃત્તિ માર્ચ ૧૯૮૮
નકલ ૧૧૫૦

કિંમત રૂા. ૨૫

પ્રકાશક
જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
સેવંતીલાલ કેશવલાલ શાહ
મંત્રીઓ, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય
ઑગસ્ટ ક્રાન્તિ માર્ગ, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૩૬

મુદ્રક
ભીખાભાઈ એસ. પટેલ
ભગવતી મુદ્રણાલય, ૧૯, અજય એસ્ટેટ, દૂધેશ્વર રોડ,
અમદાવાદ ૪

પ્રકાશકીય નિવેદન

સ્વ. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈના સંશોધનાત્મક ગ્રંથ "જૈન ગૂર્જર કવિઓ"ની સંશોધિત-સંવર્ધિત બીજી આવૃત્તિના પ્રકાશનનું કામ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે હાથ પર લીધું હતું અને તેનો પ્રથમ ભાગ ૧૯૮૬ના ઓગસ્ટ આસપાસ પ્રગટ થવામાં હતો તે ગાળામાં જ, આ જ લેખકના અત્યારે અપ્રાપ્ય એવા 'સામાયિકસૂત્ર' ગ્રંથની પણ નવી આવૃત્તિ કરવી એવો વિચાર અમને સ્ફુર્યો હતો. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ની નવી આવૃત્તિના પ્રથમ ભાગની વિમોચનવિધિ રાજકોટ ખાતે યોજાઈ હતી તે સમારંભમાં જ સ્વ. મોહનલાલ દેશાઈના સુપુત્ર શ્રી જયસુખભાઈએ એમના સારસ્વત પિતાશ્રીની પુણ્યસ્મૃતિમાં રૂપિયા એક લાખની રકમનું માતબર દાન આ સંસ્થાને અર્પણ કર્યાની જાહેરાત કરી; એણે અમારા વિચારને સત્વરે કાર્યાન્વિત કરવા માટેનો સાનુકૂળ માર્ગ કરી આપ્યો અને 'સામાયિકસૂત્ર' ગ્રંથ 'શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ સ્મારકનિધિ ગ્રંથમાળા'ના પ્રથમ પુષ્પ તરીકે પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય લેવાયો. અમે શ્રી જયસુખભાઈના આ ઉચિત પિતૃતર્પણની કદર કરીએ છીએ અને એમના પ્રત્યે હાર્દિક આભારની લાગણી પ્રગટ કરીએ છીએ.

આ ગ્રંથ એ સામાયિક વિશેની ઊંડી તત્ત્વવિચારણાનો ગ્રંથ છે. લેખકે એમાં સામાયિકનાં સ્વરૂપ, સ્થાન, લક્ષણ, પ્રકાર, માહાત્મ્ય, ફલસિદ્ધિ આદિની પૂરતા શાસ્ત્રાધારો સાથે યોગ્ય વિભાગો-પેટાવિભાગોની, વર્ગીકરણો-પૃથક્કરણોની ઉચિત વ્યવસ્થા નિપજાવીને તલાવગાહી ચર્ચા કરી છે.

'સામાયિકસૂત્ર'ની પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ. ૧૯૧૧માં મુનિ-મહારાજ શ્રી ચારિત્રવિજયજીની સહાયતાથી શ્રી મોહનલાલે જ પ્રકાશિત કરી હતી. જ્યારે એની બીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશન ઈ. ૧૯૨૭માં શ્રી સારાભાઈ મગનભાઈ મોદીએ કર્યું હતું. એના એક દશકા પછી ઈ. ૧૯૩૭માં મોહનલાલે જાતે જ તૈયાર કરી આપેલી આ ગ્રંથની શાલોપયોગી આવૃત્તિનું પ્રકાશન શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર એજ્યુકેશન બોર્ડ, મુંબઈએ કર્યું હતું. ત્યાર પછી સમય જતાં આ ગ્રંથ અપ્રાપ્ય બન્યો હતો. લાંબા ગાળા પછી જો આવા મૂલ્યવાન ગ્રંથની નવી આવૃત્તિ કરવી જ હોય, તો કેવળ એનું પુન-ર્મુદ્રણ કરવાને બદલે પુસ્તકમાંની લેખનસામગ્રી, આલેખન-ક્રમ, વિભાગવ્યવસ્થા, ભાષા આદિને પુનઃ ચકાસી-મઠારી લેવાનું અમને ઉચિત જણાયું.

આ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિ વેળાએ પંન્યાસ શ્રી પ્રદ્યુમ્નવિજયજી ગણિવર તેમજ પ્રા. જયંત કોઠારીના સદ્‌ભાવપૂર્ણ માર્ગદર્શનનો તેમજ વિદ્યાલયની અમદાવાદ શાખાના પૂર્વ વિદ્યાર્થી પ્રા. કાન્તિભાઈ બી. શાહના ચીવટ-ભર્યા સંપાદનનો લાભ અમને સાંપડ્યો છે તે માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

આ ગ્રંથપ્રકાશનમાં અંગત રસ લઈને વિદ્યાલયના સાહિત્ય-સંશોધન વિભાગના ડાયરેક્ટર શ્રી કાન્તિલાલ કોરાએ તેમજ સંસ્થાના પૂર્વ મંત્રી ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહે જે રસ અને ઉત્સાહ દાખવ્યા છે તે માટે તેમના પણ અમે આભારી છીએ.

સામાયિક એ સૌ શ્રાવક કુટુંબોમાં થતી રોજિંદી ધાર્મિક ક્રિયા છે. આ ક્રિયા એ કેવળ એક પરંપરાગત જડ આચાર ન બની રહેતાં, એનાં મર્મસ્થાનોની સૂક્ષ્મ પિછાણ પ્રાપ્ત થાય તે માટે એની ઉપયોગિતા સમજી સૌ ધર્મ-પ્રેમીઓ અને તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓ આ ગ્રંથ વાંચે – વસાવે એ જરૂરી છે. તો જ આ ગ્રંથના નવસંસ્કરણનું અમારું પ્રકાશન લેખે લાગ્યું ગણાશે.

મુંબઈ
૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૮

જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
સેવંતીલાલ કેશવલાલ શાહ
મંત્રીઓ

સંપાદકીય નિવેદન

શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈનો 'સામાયિકસૂત્ર' ગ્રંથ એ કેવળ સામાયિકસૂત્રોનું સંકલન જ નથી, પણ જૈન ચતુર્વિધ સંઘમાં અતિ પ્રચલિત રોજિંદી ધાર્મિક સામાયિકક્રિયા પાછળના મર્મોને પ્રગટાવતી શાસ્ત્રાધાર સહિતની ઊંડી તત્ત્વવિચારણાનું પુસ્તક છે.

આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ. ૧૯૧૧માં પ્રગટ થયેલી અને એની બે હજાર નકલ બહાર પડેલી. બીજી આવૃત્તિ ઈ. ૧૯૨૭માં પ્રગટ થયેલી અને એની પણ બે હજાર નકલ બહાર પડેલી. તે ઉપરાંત એની એક શાલોપયોગી આવૃત્તિ ઈ. ૧૯૩૭માં પ્રગટ થયેલી અને એની એક હજાર નકલ બહાર પડેલી. આ શાલોપયોગી આવૃત્તિ પણ કેટલાક સંક્ષેપ સાથે શ્રી મોહનલાલે જ તૈયાર કરી આપેલી. આ દર્શાવે છે કે એક જમાનામાં આ પુસ્તક કેટલું લોકપ્રિય અને પ્રચલિત બન્યું હશે. આજે એ વાતને અર્ધી સદી ઉપરનો કાળ વીતી ગયો છે, એ ગાળામાં આ ગ્રંથ અલભ્ય બન્યો હતો.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સંસ્થા છાત્રોને ઉચ્ચ કેળવણીની સુંદર સુવિધા પૂરી પાડવા ઉપરાંત જૈન સાહિત્ય અને જૈન દર્શનના ગ્રંથપ્રકાશનની પણ પ્રશસ્ય કામગીરી બજાવી રહી છે. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ની સંશોધિત-સંવર્ધિત બીજી આવૃત્તિના પ્રકાશનનું ભગીરથ કાર્ય તો એણે હાથ ધર્યું જ છે, તે સાથે 'શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ સ્મારકનિધિ ગ્રંથમાળા'ના પ્રથમ પ્રકાશન તરીકે આ ગ્રંથ પ્રગટ થઈ રહ્યો છે તે એની સમાજોપયોગિતાને ધ્યાનમાં

લેતાં આવકાર્ય છે. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે આ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિના સંપાદનની જવાબદારી મને સોંપી તે માટે હું એ સંસ્થાનો આભારી છું.

નવી આવૃત્તિ વેળાએ, અગાઉની બધી આવૃત્તિઓ જોઈ ગયા પછી મુખ્યતયા બીજી આવૃત્તિને આધારરૂપ ગણી છે. આ નવસંસ્કરણ કરવામાં જે કેટલાક ફેરફારો કર્યા છે તે આ પ્રમાણે છે.

૧. ગ્રંથની લેખનસામગ્રી મહદ્અંશે યથાવત્ જાળવી રાખી છે, પણ ભાષાલેખનમાં કેટલાક જરૂરી ફેરફારો કર્યા છે. બધે જોડણી 'સાર્થ જોડણીકોશ' પ્રમાણેની કરી લીધી છે. ક્યાંક વાક્યરચનાઓ, વાક્યખંડો, શબ્દાન્વયો, શબ્દ-પર્યાયો બદલ્યા છે. સામાન્યતઃ લેખકની નિજી ભાષાલઢણ જાળવી રાખ્યા છતાં જ્યાં એ આજના સંદર્ભે ક્લિષ્ટ કે દુર્બોધક લાગી છે ત્યાં એને વર્તમાન ભાષાલઢણમાં પલટાવી છે.

૨. કેટલીક પાદટીપો તે-તે પૃષ્ઠ પર આવતા પદ્યનાં છંદ કે દેશીની જ નિર્દેશક હતી તે રદ કરી તે વીગતને પદ્યની ઉપર જ મથાળે સમાવી લીધી છે. એ રીતે મૂળની કોઈકોઈ પાદટીપ ઓછી થઈ છે. તો ક્યાંક પં. શ્રી પ્રદ્યુમ્ન-વિજયજી ગણિવરે સૂચવેલી કોઈક વીગત ઉમેરી પણ છે: પાદટીપોને ક્રમાંક પૃષ્ઠવાર આપવાની પદ્ધતિ રાખી છે.

૩. પરિશિષ્ટ–૧ માં ગુરુભગવંતને સુખશાતાની પૃચ્છા કરતું 'ઇચ્છકાર સુહરાઈ....' સૂત્ર જ જૂની આવૃત્તિમાં હતું એની સાથે પં. પ્રદ્યુમ્નવિજયજીની સૂચના અનુસાર 'અબ્ભુ-ઠ્ઠિઓ....' સૂત્ર ઉમેર્યું છે.

૪. બીજી આવૃત્તિનું પરિશિષ્ટ – ૫ (જેમાં કેટલાંક નોંધપાત્ર ચૈત્યવંદન, સ્તવન, સઝાય, સ્તુતિ આદિનું સંકલન હતું) આ નવી આવૃત્તિમાં રદ કર્યું છે.

૫. બધી કક્ષાના અને વયના વાચકોને આ પુસ્તકનું વાચન સુગમ અને સુગ્રાહ્ય બને તે માટે પુસ્તકને મોટા ટાઈપોમાં મુદ્રિત કરવાનું ઇચ્છનીય ગણ્યું છે.

૬. લખાણનાં પેટાશીર્ષકો, એના ક્રમાંકો, ફકરાઓને અપાયેલા ક્રમાંકો, પંક્તિઓનાં કદ-માપ એ બધામાં એક-વાક્યતા આણવાનો અને એની ગોઠવણીમાં સુઘડતા, સૌષ્ઠવ, સપ્રમાણતા અને એકતરાહ જાળવવાનો શક્ય બધો પ્રયાસ કર્યો છે.

૭. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ પદ્યો જે અગાઉની આવૃત્તિઓમાં નાગરી લિપિમાં હતાં તેને ગુજરાતી લિપિમાં જ મુદ્રિત કરવાનું ઉચિત ગણ્યું છે.

ટૂંકમાં લેખનસામગ્રીને કશી હાનિ ન પહોંચે એની કાળજી રાખીને, ઉપર્યુક્ત ફેરફારો કર્યા છે, અને એનો આશય એ જ રહ્યો છે કે તત્ત્વવિચારણાના આ ગ્રંથની સામગ્રી સૌ વાચકોને વિશેષ સુગ્રાહ્ય અને વાચનક્ષમ બની રહે.

શ્રી મોહનલાલ દ. દેશાઈએ આ પુસ્તકને મુખ્યત્વે બે વિભાગોમાં વહેંચ્યું છે. 'સામાયિકવિચાર' અને 'સામાયિકસૂત્ર.' 'સામાયિકવિચાર' વિભાગમાં સામાયિક વિશેની તલાવગાહી વિચારણા રજૂ થઈ છે. સામાયિકનાં સ્વરૂપ, સ્થાન, લક્ષણ, પ્રકારો, ઉપકરણો, શબ્દાર્થચર્ચા, માહાત્મ્ય અને ફલસિદ્ધિ વગેરે વિશે લેખકે અહીં ઊંડો તત્ત્વવિચાર કર્યો છે. આ

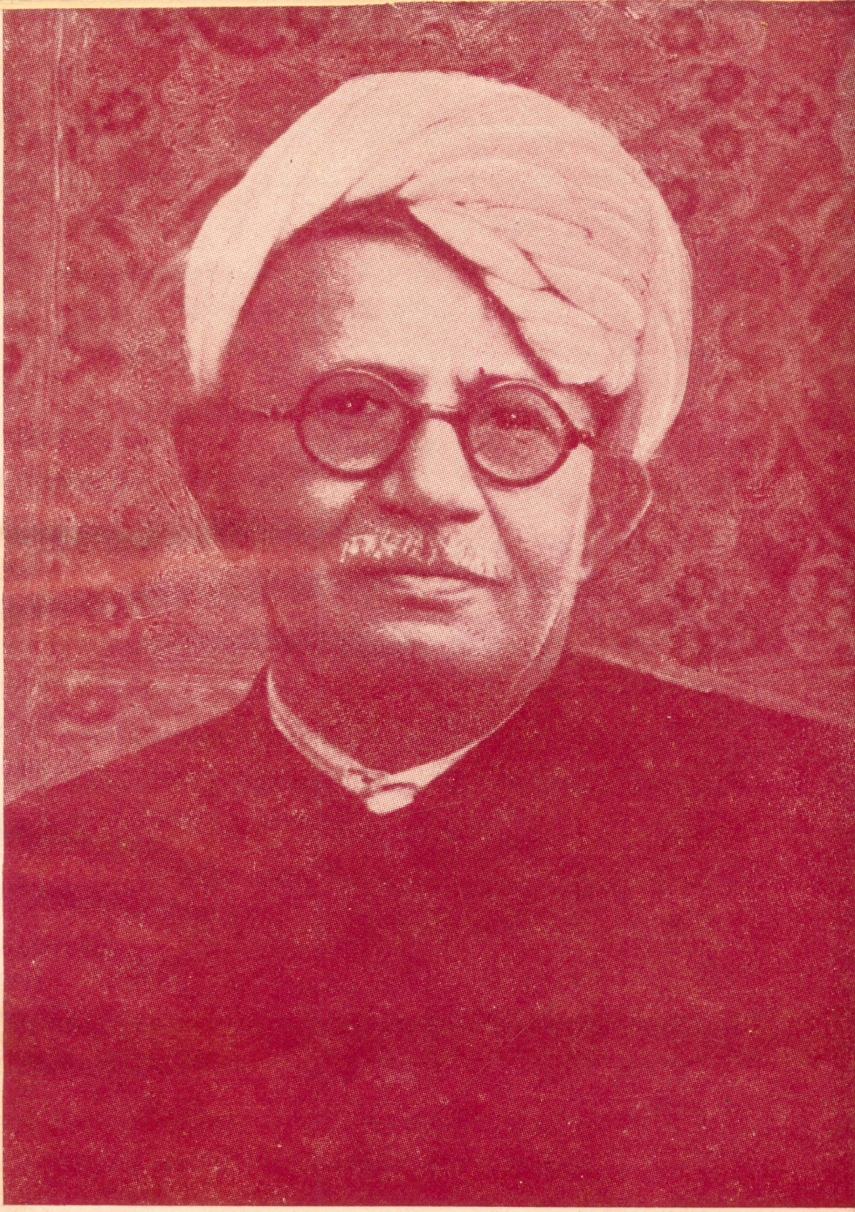

શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ

જન્મ : ૬-૪-૧૮૮૫ અવસાન : ૨-૧૨-૧૯૪૫

તત્ત્વવિચારની લેખકે ઊભી કરેલી વ્યવસ્થાશિસ્ત લેખક પ્રત્યે આદર જન્માવે છે. વિભાગો, પેટાવિભાગો, વર્ગીકરણો, પૃથક્કરણોમાં લેખક સમગ્ર સામાયિકવિચારને ફાળવી નાખે છે અને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ-ગુજરાતી ભાષાના દર્શન ને સાહિત્યના ગ્રંથોમાંથી જરૂરી આધારો અને દૃષ્ટાંતો ટાંકીને પોતાના કથનને વિશદ અને સુગ્રાહ્ય બનાવે છે. એમાં લેખકની અભ્યાસશીલતા, વિદ્વત્તા, સાહિત્યરુચિ અને પર્યેષકતાનો પરિચય મળી રહે છે.

ગ્રંથના 'સામાયિકસૂત્ર' વિભાગમાં સૂત્રનો ક્રમહેતુ, સૂત્રનો મૂળ પાઠ, એની સંસ્કૃત છાયા, અર્થપાઠ, અને વિસ્તૃત વિવેચનપાઠ એ ક્રમમાં સામાયિકસૂત્રો વિશેનું વિશ્લેષણાત્મક આલેખન થયું છે. અહીં પણ આવશ્યકતા અનુસાર પ્રસ્તુત વિષયનાં સમર્થન અને પુષ્ટિ કાજે લેખક જુદા જુદા કવિઓનાં સ્તવનસઝાય આદિ પદ્યકૃતિઓને તેમજ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ શાસ્ત્રગ્રંથોમાંથી આધારરૂપ પદ્ય-ગદ્ય અંશોને ટાંકે છે. આવાં કેટલાંક પદ્યાવતરણો વિષયને રસાળ બનાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે પરિશિષ્ટ – ૨માં બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ વિશેની વાત કરતાં લેખકે મુનિ ઉદયરત્નની શિયળની નવેનવ ઢાળોને સાંકળી લીધી છે. લેખકે મૂળ સૂત્રોની આપેલી સંસ્કૃત છાયા તેમજ પરિશિષ્ટ – ૪ માં આપેલો સૂત્રોનો ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ તેમના અનુવાદકૌશલને છતું કરે છે. એમાંયે લોગસ્સ સૂત્રનો અનુવાદ તો સમશ્લોકી છે.

આમ આખોયે 'સામાયિકસૂત્ર' ગ્રંથ જૈન સમાજમાં થતી રોજિંદી સામાયિક-ક્રિયાવિધિનાં રહસ્ય-મર્મને સુપેરે ઉદ્ઘાટિત કરી આપે છે.

પંન્યાસશ્રી પ્રદ્યુમ્નવિજયજી ગણિવરે આ ગ્રંથની જૂની આવૃત્તિમાંની, ખાસ કરીને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ પદ્યોમાં રહી ગયેલી કેટલીક મુદ્રણની અશુદ્ધિઓ દૂર કરી આપી તેમજ નવી આવૃત્તિ માટે કેટલાંક મહત્ત્વનાં સૂચનો કરી જરૂરી માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું તે બદલ એમનો ઋણી છું ને એમને સાભાર વંદના કરું છું. આ ગ્રંથનું સંપાદનકાર્ય હું પાર પાડી શક્યો એના સઘળા જશના અધિકારી છે મારા વડીલ મિત્ર પ્રા. જયંત કોઠારી. એક રીતે કહું તો એમણે જ આ કામ મને ભળાવ્યું ને એમનો આદેશ સમજી મેં માથે લીધું. સંપાદનકાર્યના આરંભથી માંડી ગ્રંથના મુદ્રણ-પ્રકાશન સુધીનાં સઘળાં કામોમાં જયંતભાઈનાં સાથ-સહકાર-માર્ગદર્શન સતત મળતાં રહ્યાં તે માટે એમનો આભારી છું. જ્યારે પણ મળવાનું થયું ત્યારે આ સંપાદન-કાર્ય વિશે આત્મીયતાસભર પૂછતાછ અને ઉપયોગી સૂચનો કરવા માટે અને એ રીતે ઉત્સાહ પ્રેરવા માટે ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહનો પણ આભારી છું. આવા મૂલ્યવાન ગ્રંથના સંપાદનકાર્યની તક આપવા બદલ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈના મંત્રીઓ અને એ સંસ્થાના સાહિત્ય-સંશોધન વિભાગના ડાયરેક્ટર મુ. શ્રી કાન્તિલાલ કોરાનો પણ આભાર માનું છું. આ ગ્રંથનું પ્રમાણમાં જટિલ એવું મુદ્રણકાર્ય સુંદર અને સફાઈદાર રીતે અત્યંત ખંત અને ચીવટથી સમયસર પાર પાડી આપવા બદલ ભગવતી મુદ્રણાલય, અમદાવાદના શ્રી ભીખાભાઈ એસ. પટેલનો પણ આભારી છું.

અમદાવાદ | **કાન્તિભાઈ બી. શાહ**

૮ ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૮

લેખકનું નિવેદન

[બીજી આવૃત્તિ]

સં. ૧૯૬૭ની પહેલી આવૃત્તિની બે હજાર નકલ બહાર પડી તે પૈકી એક હજાર નકલ વક્તા મુનિરાજશ્રી ચારિત્રવિજયજીની પ્રેરણાથી જામનગરવાળા સ્વ. શેઠ પ્રેમચંદ કેશવજી તરફથી તેમનાં પત્ની નવલબાઈના વાર્ષિક તપના ઉદ્યાપન નિમિત્તે જૈન બંધુઓને ભેટ આપવા પ્રગટ થઈ. બીજી હજાર મારા તરફથી પ્રકટ થઈ ને તેની કિંમત માત્ર છ આના રાખી હતી. તે બધી બેચાર વર્ષમાં ખપી ગઈ. તે છપાયે લગભગ સત્તર વર્ષ વીત્યાં. દરમ્યાન ઘણાં સ્થળેથી તેની છૂટકછૂટક માગણી આવતી; પરન્તુ જાતે છપાવી વેચવાની અને ઉત્પન્ન કંઈપણ મારે માટે કરવાની અંતઃ-પ્રવૃત્તિ ન થવાથી કોઈ પ્રકટ કરવા માટે છપાવી તૈયાર કરવા જેટલું જ ખર્ચ આપનાર સ્વતઃ નીકળે, તો બીજી આવૃત્તિ કરવી એ નિશ્ચય હતો. સુભાગ્યે પ્રથમ દક્ષિણના નિપાણી ગામનો સંઘ અને શ્રીયુત રેવાચંદ તુલજારામ શાહ મળીને એક હજાર નકલનું ખર્ચ આપવા સ્વતઃ પ્રેરિત થયા – તે થયા પછી મારા મિત્ર શ્રીયુત સારાભાઈ મગનલાલ મોદી (બી. એ.) એ ત્યાર પછીની બીજી એક હજાર નકલનું ખર્ચ આપવા ઇચ્છા બતાવી. તેને પરિણામે આ આવૃત્તિની કુલ બે હજાર નકલનો ઉદ્ભવ થયો છે. એ સર્વને ધન્યવાદ આપતાં અતિ આનંદ થાય છે.

આ આવૃત્તિમાં પ્રથમાવૃત્તિનું સંશોધન થવા ઉપરાંત અનેક નવીન વિગતો – વિષયો દાખલ કરીને વર્તમાન સમય

સુધીમાં 'સામાયિક' સંબંધી જે કંઈ મને ઉપલબ્ધ થઈ શક્યું તે સર્વને યથાયોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સામાયિક-વિચારમાં ૯૨થી ૧૦૦ નંબરના લેખાંકો (પૃ. ૮૪ થી ૯૯) તથા ૧૦૨ નંબરનો લેખાંક (પૃ. ૧૦૪) નવીન છે. અને સામાયિકસૂત્રમાં (પૃ. ૨૦૩ પર) મુહપત્તીના પચાશ બોલની એક સઝાય ઉમેરી છે.

વિશેષમાં જે કોઈ બંધુ કે બહેનને સામાયિકસૂત્ર કંઠાગ્રે ન હોય, યા તે ક્રિયાની વિધિની સંપૂર્ણ જાણ ન હોય, તે આખું પુસ્તક ઉથલાવ્યા વગર સહેલાઈથી સૂત્રનો પાઠ બોલી વિધિ અનુસાર ક્રિયા કરી શકે તે માટે 'સવિધિ સામાયિકસૂત્ર' એ નામનું પરિશિષ્ટ – ૩ ઉમેર્યું છે. ચોથા પરિશિષ્ટમાં મૂલ સૂત્રોનો ગુજરાતી કવિતામાં ભાવાનુવાદ કરી મૂક્યો છે. પાંચમામાં શ્રીમતી જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ હસ્તક લેવાતી ધાર્મિક પરીક્ષા કે જેમાં આ પુસ્તક એક પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્વીકારાયું છે તેનાં ધોરણોમાં મૂકેલાં સ્તુતિસ્તવનસ્વાધ્યાયાદિ મૂલ મૂકવામાં આવ્યાં છે કે જેથી કરી તે દરેકને માટે જુદું જુદું પુસ્તક વિદ્યાર્થીને ખોળવા જવું ન પડે.

આ પુસ્તકનું વાચન, મનન અને નિદિધ્યાસન સર્વ જૈન છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓ કરે એ તેમને માટે શોભાસ્પદ છે. તેઓ તેમ કરી શકે એ માટે નવીન શિક્ષણશૈલીએ આખા ગ્રન્થની યોજના કરી છે. આ સંસ્કરણ બને તેટલું શુદ્ધ અને શિષ્ટ રાખવાની કાળજી રાખી છે. જૈનશાળા-કન્યાશાળા-છાત્રાલય (બોર્ડિંગ લોજ)-વિદ્યાલયમાં આ ચલા-

વવા લાયક છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ સામાયિકની પવિત્ર ક્રિયા કરનાર દરેક શ્રાવક કે શ્રાવિકા આથી તે ક્રિયાનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી આત્મિક લાભ લઈ શકશે એવા અનેક અભિપ્રાયો પહેલી આવૃત્તિ સંબંધી મળી ચૂકયા છે.

તો શ્રદ્ધાભરી આશા છે કે દરેક જૈન ધાર્મિક શિક્ષણાલયના સંચાલકો આ પુસ્તકને એક પાઠચપુસ્તક તરીકે ચલાવશે. સામાયિકક્રિયાના જિજ્ઞાસુ – લાભ લેવા ઇચ્છનાર પણ આ પુસ્તકથી ઇચ્છિત મેળવી શકશે. છેવટે આ માટે 'આયરો ન મુત્તવ્વો – આદર ન છોડવો' એ ગુરુવાકચ પ્રત્યે 'તથેતિ – આપનું કહેવું સત્ય છે' એમ કહી –

વીરાત્ ૨૪૫૪ (વિ. સં. ૧૯૮૪)
કાર્તિક કૃષ્ણત્રયોદશી
તા. ૨૨–૧૧–૨૭, મુંબઈ

શુદ્ધ સામાયિકસ્થનો સેવાર્થી
મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ

[પ્રથમ આવૃત્તિ]

આપણા મહાન નિઃસ્વાર્થી અને ઉપકારક આચાર્યો આપણા ઉપર કલ્યાણ કરવા અર્થે જ જે-જે ક્રિયાઓ અને તેની વિધિઓ કરી ગયા છે, તેમાં પરમ રહસ્ય – તત્ત્વ સમાયેલું છે. આ રહસ્ય તેઓએ પ્રકટ કરેલું છે, એમ સૂક્ષ્મ રીતે વિચારનારને સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે તેમ છે; છતાં આપણી નજર ટૂંકી હોવાને લીધે, પરંપરાએ ચાલી આવેલી ક્રિયા અને તેની વિધિ ઓઘશ્રદ્ધાએ કરવા ખાતર કર્યા કરવાને લીધે, અને તેનો મર્મ સમજવાના પ્રયત્નો ન કરવાને લીધે તે-તે ક્રિયા અને તેની વિધિ કરતાં છતાં પણ તેનું જોઈએ તેટલું ફળ આપણે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, એ

શંકા વિનાનું છે.

હાલનો જમાનો બુદ્ધિપ્રધાન વિશેષ છે, એટલે હાલની ઊછરતી પ્રજાને કોઈ કાર્ય કરવાનું કહેવામાં આવે છે તો તે યુક્તિપૂર્વક તેની બુદ્ધિમાં આવે તેવાં પ્રમાણોથી સમજાવવામાં ન આવે, તો ગળે ઊતરતું નથી, અને તેથી તે ક્રિયા કરવાથી વિમુખ રહે છે. આ વાત ધ્યાનમાં લઈ આપણા ક્રિયાકાંડમાં જે-જે વિધિ સહિત ક્રિયાઓ આચરવાની કહેવામાં આવી છે, તેમાં શું-શું તાત્પર્ય, રહસ્ય સમાયેલું છે તે જેટલે અંશે વિશેષ સ્પષ્ટતાથી સમજાવાય, તેટલે અંશે તે ઊછરતી પ્રજાની આપણી પવિત્ર ધર્મક્રિયાઓ પ્રત્યેની વિમુખતા દૂર કરી શકાય તેમ છે, તેથી તે સમજાવવાનો અહીં થોડોઘણો પામર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

સામાયિક એ પવિત્ર ધર્મક્રિયા છે, અને તે ધર્મક્રિયા યોગ્ય રીતે આચરવા માટે અમુક સૂત્રોનું તેમાં પઠન કરવાનું છે, અને તે પાઠ બોલતાં પહેલાં તથા પછી અમુક વિધિ કરવાની છે. આ બધાનું મુખ્ય રીતે શું રહસ્ય છે, તે સામાન્ય રીતે વિસ્તારથી સમજાવવા માટે આ પુસ્તકના પહેલા ભાગનું નામ 'સામાયિકવિચાર' આપી તેને અલગ પાડેલ છે. આ મનનપૂર્વક વાંચ્યા પછી ખરી સામાયિકક્રિયા અને તેની વિધિમાં ઊતરવું બહુ અનુકૂળ અને આનંદદાયક થઈ પડશે. તે ક્રિયાનો સમાવેશ બીજો ભાગ નામે 'સામાયિકસૂત્ર'માં કરવામાં આવેલ છે, અને તેમાં દરેક સૂત્ર મૂળ, તેનો અર્થ, ભાવાર્થ અને તે પર વિવેચન, તેનો ક્રમ અમુક જ રાખવાનો હેતુ, તેની પહેલાંની અને પછીની વિધિ

વગેરે હેતુ સાથે મૂકવામાં આવ્યું છે.

આ પુસ્તકમાં લગભગ બધી વિધિમાં હેતુ ગુરુગમથી ક્ષયોપશમાનુસાર બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તે સંબંધી અહીં નિવેદન કરવાનું કે જે-જે વિધિ આ સામાયિકસૂત્રમાં છે, તેના યોજનાર શિષ્ટ – આપ્ત પુરુષો હતા, અને આપ્ત પુરુષો એક પણ પ્રવૃત્તિને હેતુ વિના ગતિ આપતા નથી. પરંપરાએ ચાલી આવેલું માટે તે કર્તવ્ય છે એટલું જ સ્વીકારી લેવાનું નથી, પરંતુ તેમાં કંઈ હેતુભૂત રહસ્ય રહેલ છે તે શોધી કાઢવાની જરૂર છે. ક્રિયાથી હેતુ સમજાય નહીં, એ ક્રિયા કરનારની ખામી સૂચવે છે. બુદ્ધિબળથી વિચારતાં દરેક ક્રિયાનાં અનેક કારણો સમજાય છે, અને તે-તે કારણો શોધકની વિવેકબુદ્ધિ પર આધાર રાખે છે.

દૃષ્ટિવિશાળતા માટે પ્રસિદ્ધ થયેલ મુનિમહારાજ શ્રી ચારિત્રવિજયજી દરેક ધર્મક્રિયા જેવી કે ભણાવાતી પૂજાઓ, દેવવંદન, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ આદિ આવશ્યક ક્રિયાઓના હેતુ, 'જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ' એ સૂત્ર પ્રમાણે લોકો ક્રિયાજડ ન થતાં કેમ વધારે સમજે, અને ક્રિયા કરતાં પહેલાં તે સંબંધીનું આવશ્યક જ્ઞાન કેમ પ્રાપ્ત કરે અને પ્રચલિત ક્રિયા કે જે નિર્જીવ જોવામાં આવે છે તેમાં જીવન કેમ મુકાય તે માટે ઉપદેશ દ્વારા અનેક પ્રયાસો કરે છે. ઉપદેશની અસર અમુક વખત સુધી લોકના હૃદય ઉપર રહે છે, તેથી જે સાધનથી એ અસર લાંબા વખત સુધી રહી શકે, તે સાધન લોકસંમુખ મૂકવાનું વધારે હિતકારક છે. આ સાધન પુસ્તક છે, કારણકે હમણાંના સમયમાં એકી વખતે એક

પુસ્તકની હજારો નકલો પ્રેસ દ્વારા થઈ શકે છે, અને તેથી તેનો ઘણા માણસો ઘણા વખત સુધી લાભ લઈ શકે છે. આવા હેતુથી ઉક્ત મુનિશ્રીની સહાયતાથી સ્વ. રા. મોહનલાલ અમરશીએ એક પુસ્તક સામાયિક પર બહાર પાડ્યું હતું; તે ખપી જવાથી સામાયિક વિષય અને તેનાં સૂત્રો ઉપર વિશેષ વિસ્તારથી, અને સમજ સાથે લખી પ્રજાસંમુખ મૂકવાની મને પ્રેરણા થઈ, અને તેથી આમાં જે કંઈ છે તે લખવાનો પ્રયાસ થયો છે.

ઉક્ત મુનિશ્રીએ આ પુસ્તક અથથી ઇતિ સુધી વાંચી સુધારવાની જે અમૂલ્ય સહાયતા આપી છે, તેને માટે આ લખનાર અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માને છે. આ પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ લખવામાં 'જૈનધર્મપ્રકાશ'માં સામાયિક પર અનુક્રમે જુદા પ્રગટ થયેલા રા. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ, અને રા. મનઃસુખલાલ કીરતચંદ મહેતાના લેખોનો આધાર અને કોઈ સ્થળે ઉતારા પણ લીધા છે એ જણાવી તેની આજ્ઞા લઈ તે બંધુઓનો ઉપકાર હું સ્વીકારું છું. આ સિવાય બીજા ઉપકારી અનેક ગ્રંથોનો જેવા કે ધર્મબિંદુ, ધર્મરત્નપ્રકરણ, અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ, અધ્યાત્મસાર પ્રશ્નોત્તર, સ્વ. શેઠ ભીમસી માણેકનું પ્રતિક્રમણસૂત્ર, પ્રતિક્રમણહેતુ વગેરે વગેરેનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે તેથી તે સર્વનો ઋણી હું થયો છું.

ઉપર જણાવેલ સર્વ સહાય અને આધારથી જે જે મળ્યું છે, તે સૌ યોગ્ય ક્રમમાં ગોઠવી, વિસ્તારી, સંયોજી પ્રજાની દૃષ્ટિ આગળ મેં નમ્રતાથી ધરેલ છે; અને તેથી

તે કેવી સાર્થકતા પામે છે તે વિચારવાનું તેના શિરે જ છે. દરેક પાઠશાળા, શિક્ષણયોજના, ધર્મના અભ્યાસક્રમમાં, સામાયિકને સ્થાન મળ્યું છે, અને મળતું જ રહેશે, અને તેમાં સામાયિક પરના આ પુસ્તકને સ્થાન મળશે તો આ લખનાર પોતાના પ્રયાસની વિશેષ સફલતા થઈ છે એમ સ્વીકારશે.

આ પુસ્તક મુનિમહારાજ શ્રી ચારિત્રવિજયજીએ સાદ્યંત જોઈ તેમાં સુધારો અને વધારો કરેલ છે, પણ આ પુસ્તક છપાતી વખતે તેઓ વિહારમાં હતા તેથી પ્રૂફો જોવામાં વિશેષ બની તેટલી કાળજી મેં રાખી છે. છતાં તેમાં દૃષ્ટિ કે બુદ્ધિના દોષથી અથવા બીજા પ્રકારે જો કંઈ ભૂલચૂક, સ્ખલના, ભંગ, વગેરે કંઈ થયું હોય, તો તે મારે શિર છે, અને તેને માટે 'તન્મે મિથ્યા ભૂયાત્' એવી હૃદયપૂર્વક યાચના છે, અને તે સંબંધે સુજ્ઞ જનો પ્રત્યે એ યાચના છે કે કંઈપણ ભૂલ સુધારવાનું, હાનિ-વૃદ્ધિ કરવાનું લાગે, તો તેમણે મને જણાવવા કૃપા કરવી; તો હું તેની યોગ્યતાનું અનુસરણ કરવા કદી પણ વીસરીશ નહીં.

યત્કિંચિદુત્સૂત્રમથ પ્રયોગં નિરર્થકં ચાત્ર મયા નિબદ્ધં,
પ્રસદ્ય તચ્છોધ્યમલં સુધીભિઃ પરોપકારો હિ સતાં સ્વધર્મઃ.

મુંબઈ
તા. ૫-૧૨-૧૯૧૦

પ્રશમરસપિપાસુ
મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈના
સમભાવપૂર્વક નમસ્કાર

શિક્ષકને બે શબ્દ

[જૈન પાઠશાળાઓ, શાળાઓ, કન્યાશાળાઓ અને છાત્રાલયોમાં સામાયિકવિષયક અભ્યાસક્રમને મહત્ત્વનું સ્થાન મળતું હોઈ આ પુસ્તકની પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નિયત થવાની સંભાવના વિચારીને લેખકે શિક્ષકોને માર્ગદર્શક આ લખાણ કર્યું હતું, જે આજે પણ ઉપયોગી જણાયાથી અહીં યથાવત્ મૂક્યું છે. –સંપાદક]

સામાયિક એ હંમેશની આવશ્યક ક્રિયા છે તે ઠસાવવાની સાથે તેનો હેતુ પણ તે શું વસ્તુ છે એની સાથે સમજાવવાની જરૂર છે, કે જેથી તે-તે આદરવા યોગ્ય છે એમ પૂરેપૂરો નિશ્ચય થાય.

વસ્તુ સમજાવવા પહેલાં તે વસ્તુ શું છે તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ પ્રથમ આપવાની જરૂર છે; તેથી સામાયિકનાં સૂત્રો સમજાવીએ તે પહેલાં સામાયિક શું છે વગેરેનું તાદૃશ ચિત્ર પહેલાં ખડું કરી પૂરી રીતે બતલાવવું જોઈએ, તેથી આમાં સામાયિકના બે ભાગ પાડ્યા છે. ૧. સામાયિકવિચાર અને ૨. સામાયિકસૂત્ર. ૧. સામાયિકવિચારમાં સામાયિકમાં બોલાતાં સૂત્રો સિવાયનું તે સંબંધે જે-જે જાણવું આવશ્યક છે એટલે કે તે શું છે ? તેમાં શું-શું ઉપકરણો છે ? સામાયિકનો વખત કઈ રીતે ગાળવા યોગ્ય છે ? મન, વચન, અને કાયાની કઈ સ્થિતિ તે સમયમાં અનુકૂળ છે ? વગેરે વગેરે જરા વિસ્તારપૂર્વક લખેલ છે. આથી પ્રથમ આરંભે પ્રસ્તાવના રૂપે સામાયિકનું અવલોકન થાય છે. ૨. સામાયિકસૂત્રમાં જે-જે સૂત્રો અનુક્રમે બોલવાનાં છે તે અનુક્રમનો હેતુ, પછી

તે બોલ્યા પહેલાંની વિધિ, મૂળસૂત્ર, મૂળસૂત્ર કે જે માગધી ભાષામાં છે તેનું સંસ્કૃત અવતરણ, તેના અર્થ અને ભાવાર્થ અને તે પછી તે દરેક પર વિવેચન આપેલ છે.

આ સૂત્રો મોઢે રાખવાની ખાસ જરૂર છે, તેથી તે શુદ્ધ ઉચ્ચાર, સંપદા પૂરી થાય ત્યારે વિરામ કરવાના નિયમ સાથે વિદ્યાર્થી પાસે ગોખાવવા – મોઢે કરાવવાની જરૂર છે, પરંતુ તેની સાથે આ યાદ રાખવાનું છે કે તે સાવ ગોખણિયું જ્ઞાન થઈ ન જવું જોઈએ; કારણકે તેમ થતાં તે ઉપરચોટિયું જ્ઞાન હોઈ નિરર્થક બને છે. મોટામોટા શબ્દોના જ્ઞાનને બદલે, અને એકદમ કડકડાટ બોલી જવાના પોપટિયા જ્ઞાનને બદલે તેમના વિચાર સરસ બનાવવા માટે શીખવવાની, મૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન આપવાની અગત્ય છે; આ ધ્યાનમાં રાખીને દરેક સૂત્રનો હેતુ, તેનો અર્થ, અને તે પર વિવેચન આપેલ છે, તો તે પૂરેપૂરું વિદ્યાર્થીના મનમાં ઉતરેલ છે કે નહીં તે પર ખાસ લક્ષ રાખવું. માત્ર એકબે દાખલા તરીકે :

નવકાર – નવકાર એટલે શું ? ઉત્તર – નમસ્કાર. કેને ? ઉત્તર – પંચ પરમેષ્ઠીને, અને તેથી તેને પંચપરમેષ્ઠીસ્તવઃ – પંચપરમેષ્ઠીનું સ્તવન કહેવામાં આવે છે. નવકાર પહેલું શા માટે મૂકવામાં આવ્યું ? ઉત્તર કે તે મહામંગલ છે; પછી તેમાં જેને નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે તે કોણ છે ? તેના ગુણ શું છે ? વગેરે હકીકતો આ પુસ્તકમાં વિસ્તારથી આપેલ છે તે સમજાવવી.

વિશેષ. વાકયમાં અમુક અમુક જગ્યાએ વધુ કે ઓછા પ્રમાણમાં અટકવાનું હોય છે, અને તેથી જેને આપણે

'વિરામચિહ્નો' – અલ્પવિરામ, અર્ધવિરામ, પૂર્ણવિરામ આદિ કહીએ છીએ તે યોજાયાં છે, તેવી જ રીતે સૂત્રમાં અમુક અમુક સ્થળે વિરમવાનું છે અને તેને માટે 'સંપદા' એ નામનો પારિભાષિક શબ્દ છે. સંપદા એટલે વિશ્રામસ્થાન. જ્યાં જ્યાં સંપદા કહી છે, ત્યાં ત્યાં બરાબર અટકવાનું છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે, કારણકે તેમ ન થાય તો કેટલીક વખત અર્થનો અનર્થ થાય છે, જેવી રીતે :

૧. કેશરખાયા – આમાં બે રીતે એટલે કેશર ખાયા અને કેશ રખાયા એમ લેતાં બંનેના અર્થ જુદા થાય છે.

૨. દીવાનથી દરબારમાં, છે અંધારું ઘોર. આમાં 'દીવાનથી' એને એક જ શબ્દ ગણીએ તો તેનો અર્થ પ્રધાનથી એમ થાય છે, અને જો તેને 'દીવા' અને 'નથી' એ બેની વચ્ચે 'સંપદા' મૂકી બે શબ્દમાં વહેંચી નાંખીએ તો દીવા દરબારમાં નથી તેથી ઘોર અંધારું છે, અને પહેલામાં દીવાન એવો મૂર્ખ છે કે તેથી દરબારમાં અંધારું જ ચાલે છે એવો જુદો જ અર્થ થાય છે.

૩. તાતેન કથિતં પુત્ર ! લેખં લિખ મમાજ્ઞયા,
નતેન લિખિતો લેખઃ પિતુરાજ્ઞા ન લોપિતા.

અર્થ—પિતાએ પુત્રને કહ્યું કે મારી આજ્ઞા છે કે તું લેખ લખ. (પુત્રે) નમ્ર થઈ લેખ લખ્યો, અને પિતાની આજ્ઞા ન લોપી.

આ અર્થ ખરો છે, પણ જો 'નતેન' એ એક શબ્દને બે શબ્દ નામે 'ન' અને 'તેન'માં વહેંચી નાંખીએ તો એવો અર્થ થાય કે તેણે (પુત્રે) લેખ ન લખ્યો અને પિતાની આજ્ઞા ન લોપી, એવો અસંબદ્ધ અર્થ થાય છે.

વળી પારિભાષિક શબ્દો જેવા કે સામાયિક, સંપદા, ઇરિયાવહી (ઇર્યાપથિકી), કાઉસગ્ગ (કાયોત્સર્ગ) વગેરે સર્વનો અર્થ બરાબર સમજાવવાનો છે. શબ્દોના અર્થ બરાબર વિદ્યાર્થીને ઠસ્યા છે કે નહીં તે પણ જોવાનું છે. ઘણી વખત એવું બને છે કે વિદ્યાર્થીને 'વોસિરામિ', 'પજ્જુવાસામિ', 'મિચ્છામિ દુક્કડ" વગેરેનો અર્થ પૂછતાં 'વોસરાવું છું', 'પર્યુપાસું છું', 'મારું દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ' એમ કડકડાટ કહી દે છે, પરંતુ વોસરાવું છું, પર્યુપાસું છું, દુષ્કૃત–નો અર્થ શું ? તેથી તમે શું સમજ્યા ? એવું પૂછતાં કંઈપણ જવાબ આપી શકતા નથી. આ ખરેખર યોગ્ય કે ઇચ્છવા યોગ્ય બિલકુલ નથી, તો આવો કઢંગો દેખાવ વિદ્યાર્થી તરફથી ન થાય એમ થવું જોઈએ છે.

ગુરુ પાસે જતાં તેમને સુખશાતા પૂછવાનું આવશ્યક છે, અને તેમ પૂછતાં જે 'ઇચ્છકાર સુહરાઈ' વગેરે બોલાય છે તે સામાયિક સૂત્રમાં નથી તેથી તેમાં ન મૂકતાં છેવટે પરિશિષ્ટમાં મૂકયું છે, તો તે વિદ્યાર્થીને શીખવવું આવશ્યક છે કે જેથી ગુરુવંદન વિશેષ સારી રીતે થઈ શકે; પણ તે સામાયિક કરતી વખતે બોલવાનું નથી.

નવ વાડ બ્રહ્મચર્યની કહી છે, અને તેનું સૂચન 'પંચિંદિય' સૂત્રમાં આવે છે, પણ તેનો વિસ્તાર કરતાં કામવિષયનો વિસ્તાર થાય છે. આ વિસ્તાર વિદ્યાર્થીની નાની વયને અનુરૂપ નથી, તેથી તેને સામાયિકસૂત્ર એ ભાગમાં આપવામાં આવેલ નથી. ગૃહસ્થને તે જાણવાનું છે, તેથી તેને છેલ્લે પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવેલ છે.

મોહનલાલ

સમકિત નવિ લહ્યું રે, એ તો રૂલ્યો ચતુર્ગતિ માંહે.
ત્રસ થાવરકી કરુણા કીની, જીવ ન એક વિરાધ્યો,
તીન કાલ સામાયિક કરતાં, શુદ્ધ ઉપયોગ ન સાધ્યો. સમકિત૦
બાહ્ય ક્રિયા સબ ત્યાગ પરિગ્રહ, દ્રવ્ય લિંગ ધર લીનો,
દેવચંદ્ર કહે આવિધ તો હમ, બહૂત વાર કર લીનો. સમકિત૦

—દેવચંદ્રજી

પહેલું સામાયિક કરો રે, આણી સમતા ભાવ,
રાગ રોષ દૂરે કરો રે, આતમ એહ સ્વભાવ રે
પ્રાણી! સમતા છે ગુણગેહ, એ તો અભિનવ અમૃતમેહ રે પ્રાણી!
આપે આપ વિચારીએ રે, રમીએ આપ સ્વરૂપ
મમતા જે પરભાવની રે, વિષમો તે વિષકૂપ રે પ્રાણી!
ભવ ભવ મેલી મૂકીઆં રે, ધન કુટુંબ સંજોગ,
વાર અનંતી અનુભવ્યા રે, સવિ સંજોગ વિજોગ રે પ્રાણી!
શત્રુ મિત્ર જગ કો નહીં રે, સુખ દુઃખ માયાજાલ,
જો જાગે ચિત્ત ચેતના રે, તો સવિ દુઃખ વિસરાલ રે પ્રાણી!
સાવદ્ય યોગ પરિહરો રે, એ સામાયિક રૂપ
હૂઆ એ પરિણામથી રે, સિદ્ધ અનંત અરૂપ રે પ્રાણી!

—વિનયવિજયજી

(ષડાવશ્યક સ્તવનમાંથી)

અનુક્રમ

પ્રકાશકીય નિવેદન
સંપાદકીય નિવેદન
લેખકનું નિવેદન
શિક્ષકને બે શબ્દ
સામાયિકવિચાર

૧. પ્રસ્તાવ ૧
૨. સામાયિકનું સ્થાન ૩
૩. સામાયિકનો શબ્દાર્થ ૬
૪. સામાયિકનાં લક્ષણ ૭
૫. સમતા ૮
૬. સમતાવંત અને સમતાનું ચિત્ર ૮
૭. સમતાવંતની વૃત્તિ ૯
૮. સમતાનું વિશેષ સ્વરૂપ : સ્થિતિ-સ્થાપકતા ૧૦
૯. સ્થિરતા ૧૦
૧૦. સર્વયોગશુદ્ધિ ૧૫
૧૧. મનની મુખ્યતા ૧૬
૧૨. મનઃશુદ્ધિ ૧૭
૧૩. વચનશુદ્ધિ ૨૧
૧૪. કાયશુદ્ધિ ૨૧
૧૫. પાંચ અતિચાર ૨૨
૧૬. અતિચારવિચાર ૨૩
૧૭. એક શંકા ૨૪
૧૮. શંકાનો ઉત્તર ૨૪
૧૯. અતિચારનું નિવારણ ૨૬
૨૦. સામાયિકના ૩૨ દોષ ૨૬
૨૧. સામાયિકમાં ટાળવાના ૩૨ દોષની સઝાય ૨૭
૨૨. મનના ૧૦ દોષ ૨૮
૨૩. વચનના ૧૦ દોષ ૨૯
૨૪. કાયાના ૧૨ દોષ ૩૦
૨૫. ઉપસંહાર ૩૨
૨૬. સંયમ ૩૨
૨૭. શુભ ભાવના ૩૪
૨૮. મૈત્રીભાવના ૩૪
૨૯. કરુણાભાવના ૩૫
૩૦. પ્રમોદભાવના ૩૫
૩૧. માધ્યસ્થ્યભાવના ૩૬

૩૨. ભાવનાનો ઉપસંહાર ૩૭
૩૩. આર્ત–રૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ ૩૭
૩૪. આર્તધ્યાન: ૪ પ્રકાર ૩૮
૩૫. રૌદ્રધ્યાન: ૪ પ્રકાર ૪૦
૩૬. અપધ્યાન પર ઉપસંહાર ૪૧
૩૭. ચાર અંગનું અવલંબન ૪૨
૩૮. સામાયિકપ્રશંસા ૪૩
૩૯. સામાયિક મોક્ષનું અંગ છે ૪૩
૪૦. સામાયિક એકાંતે નિરવદ્ય છે ૪૫
૪૧. સામાયિકનાં આઠ નામ, અને તે પર દૃષ્ટાંત ૪૬
૪૨. સમભાવ-સામાયિક ઉપર દૃષ્ટાંત ૪૮
૪૩. સમયિક-સામાયિક-દયાભાવ ઉપર દૃષ્ટાંત ૪૯
૪૪. સમવાદ-સામાયિક ઉપર દૃષ્ટાંત ૫૧
૪૫. સમાસ-સામાયિક ઉપર ચિલાતીપુત્રનું દૃષ્ટાંત ૫૨
૪૬. સંક્ષેપ-સામાયિક ઉપર દૃષ્ટાંત ૫૪
૪૭. અનવદ્ય-સામાયિક ઉપર ધર્મરુચિનું દૃષ્ટાંત ૫૫
૪૮. પરિજ્ઞા-સામાયિક ઉપર ઇલાપુત્રનું દૃષ્ટાંત ૫૬
૪૯. પ્રત્યાખ્યાન-સામાયિક ઉપર તેતલીપુત્રનું દૃષ્ટાંત ૫૮
૫૦. સામાયિકના પ્રકાર ૫૯
૫૧. વિનય ૬૦
૫૨. સદ્‌ગુરુમહિમા ૬૧
૫૩. આચારશુદ્ધિ ૬૩
૫૪. શરીરશુદ્ધિ ૬૪
૫૫. વસ્ત્રશુદ્ધિ ૬૪
૫૬. ઉપકરણશુદ્ધિ ૬૬
૫૭. ઉપકરણો ૬૭
૫૮. ચરવળો ૬૭
૫૯. કટાસણું ૬૯

૬૦. મુહપત્તી ૭૧
૬૧. મુહપત્તીના હેતુ ૭૧
૬૨. પુસ્તકાદિ ૭૨
૬૩. ધર્માભ્યાસ ૭૩
૬૪. નવકારવાળી સંબંધી સઝાય ૭૬
૬૫. ઉપકરણ કે અધિકરણ ? ૭૯
૬૬. જ્ઞાનની ઉપયોગિતા ૭૯
૬૭. સ્થાપનાચાર્ય ૮૦
૬૮. સ્થાનશુદ્ધિ ૮૧
૬૯. ઉપાશ્રય ૮૨
૭૦. કરજ વગરનાંએ ઉપાશ્રયમાં જવું ૮૩
૭૧. આડંબરની જરૂર ૮૫
૭૨. સામાયિક કરવાનું ઘર ૮૬
૭૩. વિધિશુદ્ધિ ૮૭
૭૪. વિધિમાં હેતુ હોય છે ૮૮
૭૫. વિધિ – હેતુ ૮૯
૭૬. વિધિઅવિધિ-વિચાર ૮૯
૭૭. સામાયિકનું સ્વરૂપ ૯૧
૭૮. દ્રવ્યથી સામાયિક ૯૧
૭૯. ક્ષેત્રથી સામાયિક ૯૨
૮૦. કાળથી સામાયિક ૯૨
૮૧. ભાવથી સામાયિક ૯૩
૮૨. વિશેષ ૯૪
૮૩. સામાયિકનો કાળ કેમ ગાળવો ? ૯૫
૮૪. પુસ્તકોનો ક્રમ ૯૮
૮૫. સામાયિકનો રૂઢાર્થ ૧૦૧
૮૬. સામાયિક કરનારના પ્રકાર ૧૦૨
૮૭. સામાયિક – નયની અપેક્ષાએ ૧૦૨
૮૮. સાત નયનો વિશેષ મત ૧૦૫
૮૯. નિશ્ચય નયથી સામાયિકનું સ્વરૂપ ૧૦૭
૯૦. ચાર નિક્ષેપે સામાયિક ૧૦૭
૯૧. સામાયિકથી પમાતાં નવ તત્ત્વો-માંનાં કેટલાંક ૧૦૮

૯૨. સામાયિક શિક્ષાવ્રત પર પંચાશકવૃત્તિ ૧૧૦
૯૩. સામાયિકના પર્યાય શબ્દ ૧૧૨
૯૪. સામાયિક એટલે આત્મા ૧૧૩
૯૫. સામાયિક ચારિત્ર ૧૧૬
૯૬. શ્રી વીર ભગવાનનું સામાયિક ચારિત્ર ૧૧૮
૯૭. સાધુના અને શ્રાવકના સામાયિક વચ્ચે ભેદ ૧૧૯
૯૮. સ્થાયી સામાયિક ૧૨૨
૯૯. છ આવશ્યકનો ક્રમ અને તેમનાં ફલ ૧૨૩
૧૦૦. 'પ્રશ્નપદ્ધતિ'માંથી જાણવા જેવું ૧૨૮
૧૦૧. સામાયિકનું માહાત્મ્ય – ફલ ૧૨૯
૧૦૨. સૂત્રપાઠ અને વિધિ સાથે અર્થજ્ઞાન ૧૩૫

સામાયિકસૂત્ર

૧. મંગલાચરણ ૧૪૧
૨. પ્રથમ વિધિ ૧૪૧
૩. આ વિધિમાં રહેલ રહસ્ય ૧૪૨
૪. નવકાર (નમસ્કાર) સૂત્ર ૧૪૩
૫. સંસ્કૃત છાયા ૧૪૪
૬. અર્થપાઠ ૧૪૫
૭. વિવેચનપાઠ ૧૪૫
૮. અરિહંત–શબ્દાર્થ ૧૪૬
૯. અરિહંતના ૧૨ ગુણ ૧૪૭
૧૦–૧૧. સિદ્ધનું સ્વરૂપઃ આઠ ગુણ ૧૫૦
૧૨. પ્રસ્તાવ ૧૫૨
૧૩. આચાર્ય–શબ્દાર્થ ૧૫૩
૧૪. આચાર્યના છત્રીશ ગુણ ૧૫૪
૧૫. ઉપાધ્યાય-શબ્દાર્થ ૧૫૫
૧૬. ઉપાધ્યાયજીના ૨૫ ગુણ ૧૫૭
૧૭. અગિયાર અંગ ૧૫૮
૧૮. બાર ઉપાંગ ૧૫૯

૧૯. ૧૧ અંગ અને ૧૨ ઉપાંગની સઝાય ૧૬૧
૨૦. ચરણસિત્તરી ૧૬૧
૨૧. કરણસિત્તરી ૧૬૪
૨૨. સાધુ – શબ્દાર્થ ૧૬૬
૨૩. સાધુ મુનિરાજના સત્તાવીશ ગુણ ૧૬૭
૨૪. ઉપસંહાર ૧૬૯
૨૫. નવકારનો મહિમા ૧૭૦
૨૬. ‘પંચિંદિય’ સૂત્રનો ક્રમહેતુ ૧૭૦
૨૭. વિધિ ૧૭૨
૨૮. ‘પંચિંદિઅ’ સૂત્ર –ગુરુગુણસ્મરણ ૧૭૨
૨૯. સંસ્કૃત છાયા ૧૭૩
૩૦. અર્થપાઠ ૧૭૩
૩૧. વિવેચનપાઠ ૧૭૪
૩૨. ઇંદ્રિય, વિષય અને વિકાર ૧૭૪
૩૩. નવવિધ બ્રહ્મચર્ય ૧૭૭
૩૪. ચાર પ્રકારના કષાય ૧૭૭
૩૫. પાંચ પ્રકારનાં મહાવ્રત ૧૭૮
૩૬. પંચવિધ આચાર ૧૭૯
૩૭. પાંચ સમિતિ ૧૮૦
૩૮. ત્રણ ગુપ્તિ ૧૮૧
૩૯. ‘ઇચ્છામિ ખમાસમણ’ –પ્રણિપાતસૂત્રનો ક્રમહેતુ ૧૮૩
૪૦. સામાયિકમાં પ્રણિપાત સંખ્યા ૧૮૫
૪૧. વિધિ અને તેનો હેતુ ૧૮૬
૪૨. ‘ઇચ્છામિ ખમાસમણ’ –પ્રણિપાતસૂત્ર ૧૮૬
૪૩. સંસ્કૃત છાયા ૧૮૭
૪૪. અર્થપાઠ ૧૮૭
૪૫. ભાવાર્થપાઠ ૧૮૭
૪૬. વિવેચનપાઠ ૧૮૮
૪૭. પ્રણિપાતદોષ ૧૮૮
૪૮. દોષવર્જનથી થતા ગુણો ૧૯૨
૪૯. ‘ઇરિયાવહી’ પાઠનો ક્રમહેતુ ૧૯૩
૫૦. વિધિ ૧૯૪
૫૧. ‘ઇરિયાવહિય’ સૂત્ર –ઇર્યાપથિકી સૂત્ર ૧૯૫

૫૨. સંસ્કૃત છાયા ૧૯૫
૫૩–૫૪. અર્થપાઠ અને ભાવાર્થપાઠ ૧૯૬
૫૫. વિવેચનપાઠ ૨૦૩
૫૬. 'તસ્સ ઉત્તરી' સૂત્રના પાઠનો ક્રમહેતુ ૨૦૯
૫૭. 'તસ્સ ઉત્તરી' સૂત્ર– ઉન્માર્ગકરણ સૂત્ર ૨૦૯
૫૮. સંસ્કૃત છાયા ૨૧૦
૫૯. અર્થપાઠ ૨૧૦
૬૦. ભાવાર્થપાઠ ૨૧૨
૬૧. વિવેચનપાઠ ૨૧૩
૬૨. 'અન્નત્થ ઊસસિએણં' સૂત્રપાઠનો ક્રમહેતુ ૨૧૪
૬૩. 'અન્નત્થ ઊસસિ-એણં" સૂત્ર ૨૧૫
૬૪. સંસ્કૃત છાયા ૨૧૬
૬૫. અર્થપાઠ ૨૧૬
૬૬. ભાવાર્થપાઠ ૨૨૦
૬૭. વિવેચનપાઠ ૨૨૧
૬૮. કાયોત્સર્ગમાં ટાળવાના દોષ ૨૨૨
૬૯. કાઉસગ્ગમાં અટકાવવાના ૧૯ દોષની સજ્ઝાય ૨૨૪
૭૦. પ્રતિજ્ઞા ૨૨૬
૭૧. 'લોગસ્સ સૂત્ર'ની વિધિ ૨૨૭
૭૨. 'લોગસ્સ સૂત્ર'નો ક્રમહેતુ ૨૨૮
૭૩. 'લોગસ્સ' સૂત્ર – નામસ્તવ ૨૨૯
૭૪. સંસ્કૃત છાયા ૨૩૧
૭૫. અર્થપાઠ ૨૩૧
૭૬. ભાવાર્થપાઠ ૨૪૫
૭૭. વિવેચનપાઠ ૨૪૭
૭૮. મુહપત્તીની પડિલેહણા ૨૪૮
૭૯. મુહપત્તી પડિલેહવાનો હેતુ ૨૪૯
૮૦. મુહપત્તી કઈ રીતે પડિલેહવી ? ૨૫૦
૮૧. અંગની પચીસ પ્રતિલેખના ૨૫૧
૮૨. મુહપત્તી પડિલેહતાં ચિંતવવાના પચાસ બોલ ૨૫૨

૮૩. મુહપત્તી પડિલેહવાનો વિશેષ હેતુ ૨૫૬
૮૪. મુહપત્તીના પચાશ બોલ – બે સઝાય ૨૫૮
૮૫. મુહપત્તીના બોલથી લાભ ૨૬૨
૮૬. 'કરેમિ ભંતે' સૂત્ર પહેલાંની વિધિ ૨૬૨
૮૭. ક્રમહેતુ ૨૬૩
૮૮. 'કરેમિ ભંતે' સૂત્ર – સામાયિકસૂત્ર ૨૬૪
૮૯. સંસ્કૃત છાયા ૨૬૪
૯૦. અર્થપાઠ ૨૬૪
૯૧. ભાવાર્થપાઠ ૨૬૬
૯૨. વિવેચનપાઠ ૨૬૭
૯૩. 'કરેમિ ભંતે' સૂત્ર પછીની વિધિ ૨૬૮
૯૪. સ્વાધ્યાય કર્યા પહેલાંની વિધિ ૨૭૦
૯૫. સામાયિક કેમ લેવું –પારવું ? બેસીને કે ઊભા રહીને ? ૨૭૧
૯૬. સામાયિક પારવાનો વિધિ ૨૭૨
૯૭. વિધિમાં સવળો હાથ રાખવાનો હેતુ ૨૭૪
૯૮. 'સામાઇયવયજુત્તો'– સામાયિક પારવાનું સૂત્ર ૨૭૫
૯૯. સંસ્કૃત છાયા ૨૭૬
૧૦૦. ભાવાર્થપાઠ ૨૭૭
૧૦૧. વિવેચનપાઠ ૨૭૮

પરિશિષ્ટ – ૧
૧. સુગુરુને શાતાસુખ-પૃચ્છા ૨૭૯
૨. 'અબ્ભુટ્ઠિઓમિ' સૂત્ર ૨૮૦

પરિશિષ્ટ – ૨
નવવિધ – નવ પ્રકારે બ્રહ્મચર્ય ૨૮૧

પરિશિષ્ટ – ૩
સવિધિ સામાયિક-સૂત્રપાઠ ૨૯૭
૧. સામાયિક લેવાની વિધિ ૨૯૭
૨. સામાયિક પારવાની વિધિ ૩૦૫

પરિશિષ્ટ – ૪
સામાયિક ક્રિયામાં વપરાતાં સૂત્રોનો ગુજરાતી કવિતામાં ભાવાનુવાદ ૩૦૭–૩૧૧

ॐ શ્રી અર્હં નમઃ

સામાયિકં સુદુઃસાધ્યમપ્યભ્યાસેન સાધ્યતે,
નિમ્નીકરોતિ વાર્બિન્દુઃ કિં નાશ્માનં મુહુઃપતન્. **સા. ધ.**

—સારી રીતે દુઃસાધ્ય છતાં સામાયિક અભ્યાસ-નિત્યપ્રવૃત્તિથી સાધ્ય થાય છે. જેમકે જલબિન્દુ વારંવાર પડ્યાં જ કરવાથી પથ્થર શું નીચો થતો નથી? [માટે]

'મમતા પરિહાર કરો સઘળે, સમતા સમ સુખ ન ક્યાંય મળે
ઘડી બે સમતા થકી ધ્યાન ધરો, દરરોજ સામાયિક જૈન કરો'

- સ્વ. પોપટલાલ

સામાયિકવિચાર

卐

સામાયિક સ્વાધ્યાય

૧

સામાયિક મનશુદ્ધે કરો, નિદ્રા વિકથા મદ પરિહરો,
પઢો ગણો વાંચો ઉપગરો, જિમ ભવસાગર લીલાં તરો. ૧
દિવસ પ્રતિ કોઈ દિયે સુજાણ, સોના ખાંડી લાખ પ્રમાણ,
તેહનું પુણ્ય હોય જેટલું સામાયિક લીધે તેટલું. ૨
કામકાજ ઘરનાં ચિંતવે, નિદ્રા કપટ કરી ખીજવે,
આર્ત્ત રૌદ્ર ધ્યાન મનિ ધરે, તે સામાયિક નિષ્ફલ કરે. ૩
આપ પરાયું સરિખું ગણે, સાચું થોડું ગમતું ભણે,
કંચન પત્થર સમવડિ ધરે, તે સામાયિક સુધું કરે. ૪
ચંદ્રાવતંસક રાજા જેણિ, સામાયિક વ્રત પાલ્યું તેણિ,
કહે શ્રી વિદ્યાસાગર સીસ, સામાયિક પાલો નિસદીસ. ૫

૨

રાગ – ભીમપલાસી

(શ્રી જ્ઞાનપુંજ યશોવિજય ! પ્રણામ તું મહાત્મને — એ રાહ)

મોક્ષ અંગ સામાયિક, વ્રત સુચિત્ત ધારીએ.
સમતાદેવીને આરાધી, પ્રેમથી સંપૂર્ણ સાધી,
કલ્યાણી છે ભગવતી, તેનાથી તરીએ તારીએ. મોક્ષ. ૧
ઇંદ્રિય વિષયના વિકાર, કષાય ક્રોધ આદિ ચાર,
સંયમના સુસાધને, સર્વથા નિવારીએ. મોક્ષ. ૨
વિનય ને વિધિવિવેક ક્રિયા કરો સહેતુ છેક,
સર્વ પ્રત્યે મૈત્રીભાવ, કરુણાને પ્રસારીએ. મોક્ષ. ૩
અપ્રમાદે જાગૃતિ, યથા નિભાવી આત્મસ્થિતિ,
સુધ્યાન ભાવના થકી, વિભાવને વિસારીએ. મોક્ષ. ૪
મુનિતણા આચારમાં, કે જગત્‌ના વ્યાપારમાં,
જે જે અંશે રાગદ્વેષ, મોહને સંહારીએ. મોક્ષ. ૫
દિવ્ય અક્ષય આત્મ અંશ, સ્પષ્ટ સ્ફૂરતા તદંશ,
આત્મગુણઘાતી કર્મ, ધ્વંસ કરી વિદારીએ. મોક્ષ. ૬
આત્મધર્મમાંહી રમણ, આત્મજ્યોતિમાં વિલસન,
મોક્ષપ્રાપ્તિ મેળવી, સ્વને સ્વથી ઉદ્ધારીએ. મોક્ષ. ૭

– મોહનલાલ દ. દેશાઈ

॥ નમામિ વીરં ગિરિસારધીરં ॥

સામાયિકવિચાર

૧

પ્રસ્તાવ

રાગ તોડી

કથણી કથે સબ કોઈ, રહણી અતિ દુર્લભ હોઈ,
શુક રામકો નામ વખાણે, નવિ પરમાર્થ તસ જાણે;
યાવિધ ભણી વેદ સુણાવે, પણ અકલ કલા નવિ પાવે.
કથણી. – ૧

ષટ્ત્રિંશ પ્રકારે રસોઈ, મુખ ગણત તૃપ્તિ નવિ હોઈ;
શિશુ નામ તસ નહિ લેવે, રસ સ્વાદત સુખ અતિ વેદે.
કથણી. – ૨

બંદીજન કડખા ગાવે, સુણ શૂરા શિષ કટાવે;
જવ રૂંડમુંડતા ભાસે, સહુ આગળ ચારણ નાસે. કથણી. – ૩
કથણી તો જગત મજૂરી, રહણી હે બંદિ હજૂરી;
કથણી સાકર સમ મીઠી, રહણી લાગત હે અનીઠી. કથણી. – ૪
જબ રહણીકા ઘર પાવે, કથણી તબ ગિણતી આવે;
અબ ચિદાનંદ ઇમ જોઈ, રહણીકી સેજ[૧] રહે સોઈ.
કથણી. – ૫

૧. પાઠાંતર – તેજ.

અર્થ—બધા કોઈ કથણી કથે છે, પણ રહણી – તે પ્રમાણે કરવું તે અતિ દુર્લભ છે, આ સંબંધે દૃષ્ટાંતો આપે છે કે :

પોપટ રામનું નામ વખાણ્યા કરે છે – ગાયા કરે છે, પણ તેનો પરમાર્થ શું છે તે જાણતો નથી; તેવી જ રીતે (પંડિતો) વેદ ભણીને લોકને સુણાવે છે, પણ તેની ન કળી શકાય તેવી કળા જાણતા નથી. ૧

છત્રીસ પ્રકારની રસોઈનાં નામ ગણતાં મુખને તૃપ્તિ થતી નથી, તેથી બાલક છે તે તે રસોઈનું નામ લેતો નથી – જાણતો નથી તોપણ તેના રસનો એકદમ સ્વાદ જ લે છે, અને તેથી સુખ મેળવે છે. ૨

બંદીજન એવા ભાટચારણો (લડાઈના મેદાન પર) *કડખા* એટલે યુદ્ધગીતો ગાય છે, અને તે સૂણીને શૂરા (ઉત્સાહથી) પોતાનાં માથાં કપાવે છે, અને ધડ અને માથાં જુદાં પાડવાનું તે ચારણને પોતાને દેખાય છે ત્યારે તે સહુથી પહેલાં નાસી જાય છે. ૩

તેથી કહ્યું છે કે :

જગતની મજૂરી જેવી કથણી છે, જ્યારે રહણી તે જગતથી પર છે એટલે બંદી – આત્માની હજૂર રહેનારી છે. વ્યવહારે કથણી સાકર સમાન ગળી લાગે છે જ્યારે રહણી અનિષ્ટ – કડવી લાગે છે. ૪

આ કથણી જ્યારે રહણીનું ઘર પ્રાપ્ત કરે છે એટલે ઉચ્ચાર તે આચારરૂપ થાય છે ત્યારે જ તે ઉચ્ચાર ગણતરીમાં આવે છે – કામના થાય છે. આવું ચિદાનંદ જોઈને રહણીની

પથારીમાં સૂવાનું વિશેષ પસંદ કરે છે. (પાઠાંતર) ચિદાનંદ આવું અત્યારે જુએ છે કે રહેણીનું તેજ – પ્રકાશ સુશોભિત છે. ૫

ઉપરનું પદ આપી અહીં એ સમજાવવાનો હેતુ છે કે સામાયિક શું છે? તેમાં મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ કેવી હોવી જોઈએ? વગેરે અનેક બાબતો આ પુસ્તકના પ્રથમ ભાગ 'સામાયિકવિચાર'માં બતાવવાનો આરંભ કરીએ તે પહેલાં મનનો નિશ્ચય એ થવો જોઈએ કે તે સારી વસ્તુ છે, અને તે કઈ રીતે સારી છે તેનું જોઈએ તેટલું જ્ઞાન મેળવીએ, ત્યાર પછી તે જ્ઞાનને ક્રિયામાં મૂકવાની જરૂર છે. જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બંનેના સંપૂર્ણ સંગમથી મોક્ષ કહેલ છે, તો પ્રસ્તાવમાં વિનંતિ છે કે સામાયિકનું રહસ્ય જાણ્યા પછી તે રહસ્યને ક્રિયામાં ઉતારવું, કારણકે તેમ નહીં થાય તો મેળવેલું જ્ઞાન નકામું છે – કથણી અને શ્રવણ, ક્રિયા વગર શૂન્ય છે.

૨
સામાયિકનું સ્થાન

મોક્ષમાર્ગ ત્રણ સાધનને ભેગાં કરવાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તે ત્રણ સાધન સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ ચારિત્ર છે. સમ્યક્ ચારિત્રના બે ભેદ છે. ૧. દેશવિરતિ, એટલે અમુક અંશે વિરતિ એટલે વ્રત. ૨. સર્વવિરતિ એટલે સર્વ અંશે વિરતિ. દેશવિરતિ શ્રાવકોનો આચાર છે, કારણકે તેમણે જ્યાં સુધી સંસારનો ત્યાગ કર્યો નથી, ત્યાં સુધી તેમનાથી સર્વ અંશે વિરતિ પાળી શકાતી નથી.

સર્વવિરતિ મુનિનો આચાર છે. દેશવિરતિમાં શ્રાવકનાં બાર વ્રત કહ્યાં છે, તેમાં પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત છે. અણુવ્રત એટલે સાધુનાં પાંચ મહાવ્રતથી અણુ એટલે નાનાં વ્રત. આ વ્રત નામે સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત-વિરમણ, સ્થૂલ મૃષાવાદવિરમણ, સ્થૂલ અદત્તાદાનવિરમણ, સ્થૂલ અબ્રહ્મ (મૈથુન) વિરમણ અને સ્થૂલ પરિગ્રહ-વિરમણ, બહુધા પ્રસિદ્ધ જ છે. ગુણવ્રત એટલે જેનાથી અણુવ્રતને ગુણવૃદ્ધિ થાય છે તે. તે ત્રણ છે – દિગ્વ્રત, ભોગોપભોગમાનવ્રત, અનર્થદંડવિરમણવ્રત; અને શિક્ષાવ્રત એટલે શિક્ષારૂપ – સુંદર ધર્માભ્યાસના સ્થાનરૂપ છે. આ ચાર નામે સામાયિકવ્રત, દેશાવકાસિકવ્રત, પૌષધોપવાસ અને અતિથિસંવિભાગ છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે સામાયિક એ બાર વ્રતમાંનું એક (નવમું) વ્રત છે, અને તે શિક્ષાવ્રત છે, એટલે તેમાં અગર તેથી સુંદર ધર્માભ્યાસ સાધી શકાય છે.

પ્રતિક્રમણ એ આવશ્યક ધર્મક્રિયા છે; કારણકે એ ક્રિયાનું મૂળ નામ ‘ આવશ્યક ’ છે. આ પ્રતિક્રમણ આવશ્યકમાં છ આવશ્યક સમાય છે. આવશ્યક એટલે અવશ્ય ક્રિયાને વિશે રૂઢ એવા સાધુપ્રમુખ અવશ્ય કરે તે, અથવા જેનાથી જ્ઞાનાદિ ગુણ અને મોક્ષ એ સમસ્ત પ્રકારે વશ કરાય તે તેમજ ઇંદ્રિય, કષાયાદિ ભાવશત્રુ જેનાથી સમસ્ત પ્રકારે વશ કરાય તે. આ પ્રતિક્રમણની આવશ્યક ક્રિયામાં છ અધ્યયન – આવશ્યક છે. તેનાં નામ સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ (ચોવિસંથો), વંદનક (વાંદણાં), પ્રતિક્રમણ (પડીકમણું),

કાયોત્સર્ગ (કાઉસગ્ગ), અને પ્રત્યાખ્યાન (પચ્ચખાણ) છે. આમાં સામાયિકનો અધિકાર સર્વ સાવદ્ય (પાપસહિત) યોગની વિરતિ (વિરમવાપણું–અટકવાપણું) એ છે. આ સામાયિકથી ચારિત્રાચારની અને વીર્યાચારની શુદ્ધિ થાય છે.

શ્રાવકને પ્રતિમાદિ તપસ્યા કરવાનું કહ્યું છે. પ્રતિમા એટલે અભિગ્રહનિયમવિશેષ. આ પ્રતિમા અગિયાર છે, તેમાં પહેલી દર્શન પ્રતિમા, બીજી વ્રત પ્રતિમા અને ત્રીજી સામાયિક પ્રતિમા કહી છે. સામાયિક પ્રતિમા સમજવા માટે પહેલી બે પ્રતિમા જાણવી જોઈશે.

દર્શન પ્રતિમા : રાજાભિયોગાદિ છ આગાર[1] રહિત, શ્રદ્ધાન પ્રમુખ ચાર ગુણે કરી સહિત એવા સમકિતને ભય, લોભ, લજ્જા આદિ દોષ વડે અતિચાર ન લગાડતાં એક માસ સુધી પાળવું, અને ત્રિકાળ દેવપૂજા વગેરે કરવું તે.

વ્રતપ્રતિમા – તે બે માસ સુધી ખંડના તથા વિરાધના વગર પાંચ અણુવ્રત પાળવાં, તથા પ્રથમ પ્રતિમાની ક્રિયા પણ સાચવવી.

---

૧. આગાર એટલે છૂટ, મોકળ. તે છ છે : (૧) રાજાભિયોગ – રાજાનો અભિયોગ – હુમલો, જોરાવરી. (૨) ગણાભિયોગ – ગણ એટલે જ્ઞાતિ તથા પંચાયતની જોરાવરી. (૩) બલાભિયોગ – બલવંત ચોર, મ્લેચ્છાદિની જોરાવરી. (૪) દેવાભિયોગ – કોઈ દુષ્ટ દેવતાનો અભિયોગ. (૫) ગુરુનિગ્રહ – માતાપિતાદિ ગુરુ તરફથી આગ્રહ. (૬) વિત્તિકંતાર – દુકાલ આદિની આપત્તિ. આ છથી કરવું પડે, તો તેને માટે આગાર – છૂટ છે.

સામાયિક પ્રતિમા – ત્રણ માસ સુધી ઉભયકાળ પ્રમાદ વર્જી બે ટંક સામાયિક કરવું તથા ઉપર કહેલ બંને પ્રતિમાની ક્રિયા પણ સાચવવી તે. આ ક્રિયા માટે કહ્યું છે કે 'સામઇયમુભયસંઝં' એટલે ઉભયસંધ્યં એટલે પ્રભાતે અને સંધ્યાએ બંને વખત સામાયિક કરવાનું નક્કી થાય છે. આથી પણ સમજાય છે કે સામાયિકની જરૂર દરેક સ્થળે રહેલી છે.

૩

સામાયિકનો શબ્દાર્થ

સામાયિકના સુંદર અને ગંભીર આશયવાળા જુદાજુદા અર્થ થઈ શકે છે. તેમાંના મુખ્ય ત્રણ અર્થ લઈએ. પ્રથમ તો 'સમાનાં મોક્ષસાધનં પ્રતિ સદૃશસામર્થ્યાનાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનચારિત્રાણાં + આયઃ લાભઃ' એટલે મોક્ષસાધન પ્રત્યે સમ કહેતાં સરખું સામર્થ્ય જેનું છે એવાં સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર એ ત્રણનો આય કહેતાં લાભ જેમાં છે તે, બીજો 'સમસ્ય રાગદ્વેષાન્તરાલવર્તિતયા મધ્યસ્થસ્ય સતઃ આયઃ સમ્યગ્દર્શનાદિલક્ષણઃ સમાયઃ' એટલે મધ્યસ્થ ભાવનો લાભ થવો. કેમકે રાગ, દ્વેષ મધ્યસ્થપણામાં અંતરાયરૂપ છે અગર એ હેતુથી રાગદ્વેષને ટાળી સમ્યગ્દર્શનાદિ જેનું લક્ષણ છે એવો લાભ; અથવા ત્રીજો 'સર્વજીવમૈત્રીભાવલક્ષણસ્ય આયઃ સમાયઃ' એટલે સર્વ જીવ સાથે મૈત્રીભાવ કરવો એ જેનું લક્ષણ છે એવો લાભ. આનો અર્થ એ કે 'સાવદ્યયોગ-પરિહારનિરવદ્યયોગાનુષ્ઠાનરૂપો જીવપરિણામઃ' એટલે સાવદ્ય-યોગ એટલે પાપસહિતયોગનો ત્યાગ અને નિરવદ્યયોગનું

અનુષ્ઠાન કરવારૂપ જીવનો જે પરિણામ તે સામાયિક કહીએ; અને સાવદ્યયોગનો ત્યાગ એટલે આર્ત અને રૌદ્ર એ બે ધ્યાનનો ત્યાગ, અને મન, વચન, કાયાના પાપભાવને રોકવા તે.

૪

સામાયિકનાં લક્ષણ

સમતા સર્વભૂતેષુ સંયમઃ શુભભાવના,
આર્તરૌદ્રપરિત્યાગસ્તદ્ધિ સામાયિકં વ્રતં.

અર્થ—સર્વ જીવો પ્રત્યે સમભાવ રાખવો, સંયમ એટલે પાંચે ઇંદ્રિયના વિકારોને વશ કરવા, ઉત્તમ ભાવના રાખવી, અને આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનનો ત્યાગ કરી ધર્મ અને શુકલ ધ્યાનને ધ્યાવવું તે સામાયિક વ્રત કહેવાય છે.

આ રીતે ચાર લક્ષણ છે કે જે ટૂંકામાં કહીએ તો સમતા અને મનની એકાગ્રતામાં સમાઈ જાય છે. એટલે ઉપરના શબ્દાર્થ અને ચાર લક્ષણ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે કે આત્મશક્તિનો પ્રકાશ કરનાર, સમ્યક્જ્ઞાનદર્શનને પ્રકટાવનાર, શુદ્ધ સમાધિભાવનો પ્રવેશ કરાવનાર, નિર્જરાનો અમૂલ્ય બોધ આપનાર અને રાગદ્વેષથી મધ્યસ્થ બુદ્ધિ કરાવનાર એવું સામાયિક નામનું પહેલું શિક્ષાવ્રત છે. માટે આર્ત અને રૌદ્ર એ બે પ્રકારનાં ધ્યાનનો ત્યાગ કરીને અને મન, વચન અને કાયાના પાપભાવને રોકીને વિવેકી શ્રાવકે મોક્ષના માર્ગના લાભદાયક ભાવરૂપ સામાયિક કરવું જોઈએ.

હવે ચાર લક્ષણ લઈએ. તેમાં મુખ્ય લક્ષણ સમતા છે.

૫

૧. સમતા

ઉપશમ સાર છે પ્રવચને. – શ્રી યશોવિજયજી

સમતાનું યથાર્થ સ્વરૂપ કહી શકાય તેમ નથી, કારણકે તે અનુભવગમ્ય છે. સાકર વિશે સ્વાદ ચાખ્યા વગર કહી શકાય તેમ નથી. તેમ અધ્યાત્મજ્ઞાનના બીજરૂપી સમતાના સ્વરૂપનું અને સુખનું વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. તોપણ કિંચિત્ કહી શકાય કે ગમે તેવા પ્રસંગોમાં મનને એકાગ્ર અને સમભાવમાં રાખી ચંચળ વૃત્તિ ન થવી તેનું નામ સમતા. દ્વંદ્વ વગરની દશા તે જ ખરી સમતા. આ સમતા એ જ સર્વ શાસ્ત્રનો સાર છે. હવે સમતાવંત અને સમતાહીન જીવનું ચિત્ર લઈએ.

૬

સમતાવંત અને સમતાનું ચિત્ર

આજકાલ જ્યાં પણ જોઈએ છીએ, ત્યાં સમતા દેખાતી નથી. લોક ઉદરપોષણ માટે અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે; વૈભવ ભોગવતા શ્રીમંતોને પણ પોતાના વૈભવથી સંતોષ થતો નથી, અને દિવસેદિવસે જરૂરિયાતો વધતી જાય છે. ઘણા લોકો તેને તૃપ્ત કરવા અસત્ય આચરણ કર્યે જાય છે, અને અસંતોષમાં રહી કાળ ગાળે છે. વૈર, વિરોધ, અદેખાઈ, ગર્વ, ડોળ અને દંભ વધારી પોતાનું વર્તન અનેક અન્યાયી રીતોથી બતાવે છે, અદેખાઈથી કપટ–વિશ્વાસઘાત થાય છે અને આથી કુસંપમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે. સુખની ઇચ્છા બહુ છે, છતાં સાચું સુખ મળતું નથી એવું

હમેશાં મનમાં રહ્યા કરે છે. આનું કારણ મનની નબળાઈ છે, અને તે મનનું સમતોલપણું ખોઈ બેસવાથી થાય છે. બીજાનું સારું જોઈ તેવા થવાની ઇચ્છા થાય છે, તેથી તેની ઈર્ષ્યા થાય છે, માનપાનની ઇચ્છાથી દંભ કરવો પડે છે. આવી રીતે સમતાના અભાવે જ માયા – કપટ અને વિશ્વાસઘાત થાય છે; જ્યારે સમતાવાળા સત્પુરુષો પોતાની જે સમયે જે સ્થિતિ હોય તે સમયે તે સ્થિતિમાં સંતોષ માને છે, છતાં પોતાની સ્થિતિ સુધારવાને ન્યાયથી અને સંતોષથી પુરુષાર્થ કરે છે – આળસ કદી કરતા નથી, અને વૈર આદિ દુષ્ટ મનના વિકારો શમાવી અલ્પ કરતા જાય છે. માનની કે પૌદ્‌ગલિક સુખની ભૂખ હોતી નથી અને સર્વને આત્મવત્ ગણે છે. સમતાવંતને રાગદ્વેષ ન હોવાથી કષાય પણ રહેતો નથી. ક્રોધને બાળી નાંખ્યો હોય છે, અને હમેશાં શાંત પ્રકૃતિમાં રહી ઉત્તમ ભાવના ભાવે છે. દીન દુ:ખી જોઈને તેનું દિલ દાઝે છે, મનમાં કરુણા લાવે છે, તેનાં કર્મો પર રડે છે, અને તેને આત્મવત્ ગણી તેનો ઉદ્ધાર કરે છે. ગુણવંત પુરુષો પર પ્રેમ રાખી હર્ષનાં આંસુ લાવી આત્મશીતળતા પ્રગટાવે છે અને પોતાના આત્મગુણમાં વૃદ્ધિ કરે છે.

૭

સમતાવંતની વૃત્તિ

જેને સમતા પરિણમી હોય છે તે ચિત્તને ઉદાસીન રાખી પોતાનો રહેણીકરણીવ્યવહાર ઊંચા પ્રકારનો, સત્ય, પ્રામાણિક અને નીતિમય રાખે છે. વિભાવથી વૃત્તિને ખેંચી

આત્મભાવમાં વૃત્તિને લાવે છે, અને સંસારના બંધનમાંથી છૂટા થવાનો લાગ શોધ્યા જ કરે છે. તે પ્રવૃત્તિમાં રહી નિવૃત્તિનો લાભ લે છે, એટલે પરિગ્રહ જેમ વધારે પ્રમાણમાં છોડાય તેમ કરવામાં પૂરતો પુરુષાર્થ વાપરી ઊંચા ગુણોને અવલંબે છે, અને પોતાની નિંદાથી ખેદ પામતો નથી તેમ પોતાની વાહવાહથી ખુશ થતો નથી.

૮

સમતાનું વિશેષ સ્વરૂપ: ક. સ્થિતિસ્થાપકતા

સમતાવંતની આવી મનની વૃત્તિ આપણે જોઈ. હવે સમતાનું વિશેષ સ્વરૂપ જોઈએ. સમતા એટલે સ્થિતિસ્થાપકતા, સમભાવ, એકીભાવ (Equilibrium of mind). ચડતીપડતીમાં, સુખદુ:ખમાં આ લોકમાં પરલોકમાં એક જ જાતનો ભાવ રહે છે, આત્મનિરીક્ષણ – આત્મસ્વરૂપનું ચિંતવન થતું જ રહે છે, લોકરંજનની અપેક્ષા હોતી નથી, પણ ચિત્તની શાંતવૃત્તિ કરવા હમેશાં લક્ષ રહ્યા કરે છે. ક્રિયાનો ત્યાગ ન કરતાં ક્રિયા સાથે નિશ્ચયને વળગી રહે છે. નિશ્ચયભાવના પરિણામથી જે પ્રેરણા થાય છે, અને તે પ્રેરણાથી જે મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે પવિત્ર અને નિર્મલ ક્રિયા રૂપે છે, અને તેથી તે ધર્મક્રિયા ઉપાદેય અને આત્માને હિતકર છે.

૯

ખ. સ્થિરતા

સમતા ઉપર શાસ્ત્રકારોએ જુદીજુદી રીતે ઘણા વિસ્તારથી વર્ણન લખ્યું છે. 'સમતાશતક', 'શમાષ્ટક', 'અધ્યાત્મ-

કલ્પદ્રુમ'માં 'સમતા અધિકાર' આદિમાં ઘણું છે, છતાં તે સંપૂર્ણ વર્ણન કે ચિત્ર નથી, કારણકે તે અનુભવગમ્ય હોવાથી અનુભવાય ત્યારે જ તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી શકાય છે. મહાત્મા ચિદાનંદજી કથે છે કે:

જે અરિ મિત્ત બરાબર જાનત, પારસ ઓર પાષણ જ્યું દોઈ;
કંચન કીચ સમાન લહે જસ, નીચ નરેશમેં ભેદ ન કોઈ.
માન કહા અપમાન કહા મન, એસો વિચાર નહિ તસ હોઈ;
રાગ નહિ અરૂ રોસ નહિ ચિત્ત, ધન્ય અહો જગમેં જન સોઈ.

સમતાવંત પુરુષો નિરપેક્ષ હોય છે, તેથી જ તે જ મહાત્મા કહે છે કે:

રાગ તોડી

નિર્પંક્ષ વિરલા કોઈ, અવધૂ નિર્પંક્ષ વિરલા કોઈ;
દેખ્યા જગ સહુ જોઈ. અવધૂ૦
સમરસ ભાવ ભલા ચિત્ત જાકે, થાપ-ઉથાપ ન હોઈ;
અવિનાશીકે ઘરકી બાતાં, જાણેંગા જન સોઈ. અવધૂ. ૧
રાવ રંકમેં ભેદ ન જાને, કનક ઉપલ સમ લેખે;
નારી નાગણીકો નહિ પરિચય, તે શિવમંદિર પેખે. અવધૂ. ૨
નિંદાસ્તુતિ શ્રવણ સુણીને, હરખશોક નવ આણે;
તે જગમેં જોગીશ્વર પૂરા, નિત્ય ચઢતે ગુણઠાણે. અવધૂ. ૩
ચંદ્ર સમાન સૌમ્યતા જાકી, સાયર જિમ ગંભીરા;
અપ્રમત્ત ભારંડ પરે નિત્ય, સુરગિરિ સમ સુવિધીરા. અવધૂ. ૪
પંકજ નામ ધરાય પંકશું, રહત કમલ જ્યું ન્યારા;
ચિદાનંદ ઐસે જન ઉત્તમ, તે સાહેબકા પ્યારા. અવધૂ. ૫

અર્થ—નિર્પંક્ષ – બીજાનો પક્ષ નહીં કરનારા એટલે

સમસ્વભાવી વિરલા પુરુષો, જગતમાં બહુ જોઈને દેખ્યું પણ, કોઈક જ છે બલ્કે નથી. જેના ચિત્તમાં સમતારસના ભલા ભાવ હોય છે, અને ખંડનમંડન જેવું કાંઈ હોતું નથી તે જ મનુષ્ય અવિનાશી એટલે પ્રભુ અથવા આત્માના ઘરની વાતો – અંતરંગ સ્વભાવ આદિની ગૂઢ વાતો જાણશે. ૧

જેઓને રાજા અને રંકનો ભેદ નથી, જેઓ સુવર્ણ અને પથ્થર બંનેને સરખાં ગણે છે એટલે એક ઉપર રાગ કે બીજા પર દ્વેષ જેના મનમાં આવતો નથી, જેમને નાગણી જેવી ભયંકર નારીનો પરિચય નથી, એટલે જેમણે વિષય-વાસનાને નિર્મૂળ કરી નાંખી છે તે જ કલ્યાણનું મંદિર એવી મુક્તિનાં દર્શન કરે છે. ૨

જે નિંદા-સ્તુતિ કાનેથી શ્રવણ કરી હરખ-શોક કદી આણતા નથી, તે જગમાં સંપૂર્ણ યોગીશ્વરો છે, અને નિરંતર ગુણશ્રેણીમાં આગળ ચઢતા જાય છે એટલે તેમ કરી છેવટે મુક્તિપદ પામે છે. ૩

જેમની સૌમ્યતા – મુખમુદ્રા અથવા સમતા ચંદ્ર જેવી શીતલ છે, જેમનું હૃદય સાગર જેવું ગંભીર છે, જેઓ ભારંડ[1] પક્ષીની પેઠે અપ્રમત્ત – સર્વથા પ્રમાદરહિત હોય છે, અને જેઓ સુરગિરિ એટલે મેરુપર્વત જેવા નિશ્ચલ-પરિણામી છે, વળી જેમ કમળ પંક એટલે કાદવમાં રહી

---

૧. ભારંડ પંખીનું જોડલું સદા સાથેલાગુ રહે છે. મન વચન કાયાથી તે સરખી ક્રિયા કરે છે અને પૂર્ણ સાવધાનીથી કામ કર્યાં જાય છે કે કંઈ પણ ફારફેર પડતો નથી; પરંતુ જો કંઈ ભૂલ થઈ જાય તો બંનેના પ્રાણ જાય છે.

પંકજનું નામ ધરાવી તેનાથી જ ન્યારું એટલે જુદું રહે છે, તેવી રીતે પાપરૂપી પંકમાં રહી જેઓ તેનાથી લેપાતા નથી, એવા પુરુષો, ચિદાનંદજી કહે છે કે, ઉત્તમ હોઈ પ્રભુના વહાલા છે. ૪–૫.

સમતા એ સ્થિરતા છે. જ્યાં સુધી પ્રભુનું દર્શન કરતાં, પ્રતિક્રમણ આદિ આવશ્યક ક્રિયા કરતાં, ધ્યાન ધરતાં અથવા કોઈ કાર્ય કરતાં સ્થિરતા – મનની એકાગ્રતા આવતી નથી, ત્યાં સુધી તે-તે કાર્ય પર લક્ષ ઠરતું નથી, અને શુષ્ક ક્રિયા થાય છે. મુખથી ઉદાર સૂત્રો બોલાય છે, જ્યારે મનના તરંગો કોઈ બીજી દિશામાં જાય છે, અને તેથી મૂળ ક્રિયાનું યોગ્ય ફળ મળતું નથી. દરેક ક્રિયાનું કંઈ પણ ફળ હોય છે જ; કારણકે શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે કે 'યા યા ક્રિયા સા સા ફલવતી' અને તેની સાથે આ પણ યાદ રાખવાનું છે કે 'યાદૃશી ભાવના તાદૃશી સિદ્ધિઃ'. જેવી ભાવના તેવું ફળ, એટલે પુણ્યનું કામ કરીએ, પરંતુ તેમાં સમતાની ભાવના ન હોય, તો તેનો લાભ તો અવશ્ય મળે છે પરંતુ તે એટલો થોડો મળે છે કે જ્ઞાનદૃષ્ટિએ તે કાંઈ નથી એમ કહેવામાં કંઈ ખોટું નથી. શાસ્ત્રકારે એક જગ્યાએ ખુલ્લું કહ્યું છે કે :

સમતા વિણ જે અનુસરે, પ્રાણી પુન્યનું કામ;
છાર ઉપર તે લીંપણું ઝાંખર ચિત્રામ.

વળી શ્રીમન્ આનંદઘનજી શ્રી શાંતિનાથ જિનના સ્તવનમાં કથે છે કે :

માન અપમાન ચિત્ત સમ ગણે, સમ ગણે કનક પાષાણ;
વંદક નિંદક સમ ગણે, ઇસ્યો હોયે તું જાણ રે – શાંતિ.
સર્વ જગજંતુને સમ ગણે, સમ ગણે તૃણ મણિભાવ રે;
મુક્તિ સંસાર બેઉ સમ ગણે, મુણે ભવજલનિધિ નાવ રે
– શાંતિ.
આપણો આતમભાવ જે, એક ચેતના ધાર રે;
અવર સવિ સાથ સંજોગથી, એહ નિજ પરિકર સાર રે
– શાંતિ.

અર્થ—સમતાવંત કોણ? તો કહે કે જે માન અને અપમાનને સરખાં ગણે, સોનું અને પથ્થરને સમાન ગણે અને વંદનાર અને નિંદનાર બંનેને સમ ગણે. આવો સમતાવંત હોય એમ તું જાણ.

વળી જગતના સર્વ જીવને સમાન ગણે, તણખલાં અને મણિને સરખાં લેખે, મુક્તિ તેમજ સંસાર એ બંનેને સમ ગણે, તે જ ભવરૂપી દરિયાને તરવામાં નાવસમાન જે (સમતારૂપ) વસ્તુ છે તે સમજે એટલે તેનાથી પાર પામે.

આપણો આત્મભાવ છે તે ચેતના છે એમ જાણ, બાકી બીજા સઘળા પદાર્થો સંજોગે સાથે મળી આવ્યા છે તેથી તે તેનો પરિવાર – સાથે રહેનારરૂપ છે તે નક્કી સમજ.

આવા સમતાયુક્ત સંતોની તુલ્ય કોઈ આવી શકતું નથી.

જ્ઞાનધ્યાનતપઃશીલસમ્યક્ત્વસહિતોઽપ્યહો,
તં નાપ્નોતિ ગુણં સાધુર્યં પ્રાપ્નોતિ શમાન્વિતઃ
(શમાષ્ટક : શ્રીમદ્ યશોવિજયજી)

એટલે કોઈ જ્ઞાની, ધ્યાની, તપસ્વી, શીલવંત અને

સમકિતવાળા સાધુ હોય તે છતાં જેટલો લાભ સમતાવંત પ્રાપ્ત કરે છે તેટલો લાભ તેને મળતો નથી. આટલા પરથી ઉપાધ્યાયજીનું "ઉપશમ સાર છે પ્રવચને" એટલે આખા જૈન શાસ્ત્રનો સાર ઉપશમ – સમતા જ છે એ વાક્ય પ્રતીત થશે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે સામાયિકનું સ્વરૂપ સમતામય જ છે, કારણકે કહ્યું છે કે :

નિંદપસંસાસુ સમો ય માણાવમાણકારીસુ,
સમસયણપરજણમણો, સામાઇયસંગઓ જીવો.

અર્થ—નિંદા કે પ્રશંસામાં, માન કે અપમાનમાં (એટલેકે કોઈ આપણી નિંદા કરે, અથવા કોઈ પ્રશંસા કરે, કોઈ માન કરે, કોઈ અપમાન કરે તોપણ) સ્વજન કે પરજનની ઉપર સરખું મન – સમભાવ સમતારૂપ શુભ પરિણામ સામાયિકમાં બેઠાં રાખે તે જીવ સામાયિકસંગી – સામાયિકી જાણવો.

આવા શુભ પરિણામવાળું સામાયિક શુદ્ધ છે.

જો સમો સવ્વભૂએસુ, તસેસુ થાવરેસુ ય,
તસ્સ સામાઇયં હોઇ, ઇમં કેવલિભાસિયં.

અર્થ—સર્વ પ્રાણીમાત્ર – જે ત્રસ તથા સ્થાવર જીવો છે – તેને વિશે જે સમતા પરિણામ રાખે તેનું સામાયિક છે – શુદ્ધ છે એમ કેવલી ભગવાને કહેલું છે.

૧૦

સર્વયોગશુદ્ધિ

હવે સમતા એટલે મનની સ્થિતિસ્થાપકતા અને

સ્થિરતા એમ ઉપર કહી ગયા તે બરાબર રહે તેને માટે મન, વચન અને કાયાના યોગની વિશુદ્ધિ અવશ્ય હોવી જોઈએ. પ્રથમ મન વિચાર કરે છે, પછી તે વચનમાં પ્રગટ થાય છે, અને ત્યાર પછી તેને શરીરથી આચારમાં મુકાય છે. આ ત્રણે યોગ એકત્ર થઈ વિશુદ્ધ રહી સામાયિકમાં પ્રવર્તતા હોય તો સામાયિકના મુખ્ય લક્ષણ સમતામાં સ્થિત થઈ શકાય છે. તો તે સંબધી કંઈ કહીએ. પહેલાં મનઃશુદ્ધિ લઈએ.

૧૧

મનની મુખ્યતા

મનઃશુદ્ધિ વિશે આપણે કહીએ તે પહેલાં એ જાણવું આવશ્યક છે કે મન, વચન અને કાયા એવો અનુક્રમ દરેક સ્થાને જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ; મનોદંડ, વચનદંડ, કાયદંડ; મનોયોગ, વચનયોગ, કાયયોગ. આવો અનુક્રમ શ્રી વીતરાગ પ્રભુએ ગોઠવેલ છે તો તેમાં સાર્થકતા, રહસ્ય રહેલ હોવાં જ જોઈએ. તે પર વિચાર કરતાં એમ સમજાય છે કે મનઃશુદ્ધિ પછી જ વચનશુદ્ધિ અને વચનશુદ્ધિ પછી કાયશુદ્ધિ થઈ શકે. આ અનુક્રમ ફેરવતાં વ્યતિક્રમ થાય છે, અને વ્યતિક્રમ કરતાં તેનું ફલ પણ વ્યતિક્રમે છે – ઊલટું થાય છે. તેથી ક્રિયા શુદ્ધ થવા માટે પ્રથમ મનઃશુદ્ધિ જોઈએ. તે કરવા માટે ક્રિયામાં ચાર દોષ તજવા જોઈએ.

૧. શૂન્યદોષ, ૨. દગ્ધદોષ, ૩. અવિધિદોષ, ૪. અતિપ્રવૃત્તિદોષ. તેથી જ શ્રી વીરવિજય મહારાજે કહ્યું છે કે :

ચાર દોષ ક્રિયા છંડાણી, યોગાવંચક પ્રાણી રે.

અર્થ—ઉપલા ચાર દોષથી રહિત એવી ક્રિયા કરનાર પ્રાણીનો યોગ અવંચક - અનિંદક - શુદ્ધ છે, એટલે આત્માને ઠગનાર નથી.

આ દરેક દોષ મન સાથે સંબંધ રાખે છે; તેવી જ રીતે જેવું મન તેવી ક્રિયા; અને તે પ્રમાણે ક્રિયાનાં નામ અપાયાં છે જેવાં કે વિષક્રિયા, ગરલક્રિયા ઇત્યાદિ. વિશેષ માટે જુઓ શ્રી આનંદઘનજી ચોવીશીનું ત્રીજું સ્તવન.

૧૨

મનઃશુદ્ધિ

આ સર્વથી વધારે ઉપયોગી અને મહત્ત્વની છે. મનની શુદ્ધિ કરવી એટલે મનને ચંચલ ન રાખતાં એકાગ્ર, અને ખરાબ વિચારોથી મલિન ન રાખતાં પવિત્ર રાખવું જોઈએ. મનમાં મુખ્યપણે બે શક્તિઓ છે: એક કલ્પનાશક્તિ અને બીજી તર્કશક્તિ. કલ્પનાશક્તિનો ઉપયોગ કરવાથી અનેક વિચાર, તરંગો, કલ્પનાઓ ઊઠે છે અને શમે છે; આથી મન ચંચલ અને વેગવાન થાય છે. વ્યવસ્થા રહેતી નથી, અને તેથી ઇંદ્રિયો કે જેના પર મન અમલ ચલાવે છે, જેનો મન રાજા છે તેના પર પણ નિગ્રહ - દાબ રહેતો નથી. આથી સંયમ કે જે સામાયિકનું બીજું લક્ષણ છે તે સચવાતો નથી. આ શક્તિ પર દાબ રાખનાર મનની બીજી મુખ્ય શક્તિ તર્કશક્તિ છે. તર્કશક્તિ તત્ત્વનો બરાબર નિશ્ચય કરી મનના વિચારોને નિયમમાં રાખી તેને બરાબર ગોઠવી

તેનું જે યથાર્થ કાર્ય તે તેની પાસે કરાવે છે. તર્કશક્તિમાં સ્મરણશક્તિ, પૃથક્કરણશક્તિ, સંયોગીકરણશક્તિ, ગ્રહણ-શક્તિ, અનુમાનશક્તિ વગેરે અનેક શક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે; અને તે સર્વનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવાથી વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન – તર્ક – નિશ્ચય થાય છે.

આવા મન પર જય કરવો એ જ તત્ત્વજ્ઞાનની કૂંચી છે. તેથી કહ્યું છે કે:

'મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું, એહ વાત નહિ ખોટી.'

એટલે મન જીત્યું તેણે સર્વ જીત્યું; પરંતુ મનને વશ કરવું એ બહુ જ મુશ્કેલ છે. અધ્યાત્મયોગી શ્રીમદ્ આનંદ-ઘનજી સ્તવે છે કે:

મનડું કિમહી ન બાઝે હો કુંથુજિન, મનડું કિમ હી ન બાઝે
જેમ જેમ જતન કરીને રાખું, તેમ તેમ અળગું ભાગે.
હો કુંથુજિન.

આવું દુઃસાધ્ય – મુશ્કેલ કાર્ય છે, પરંતુ અસાધ્ય નથી. જેમજેમ આને સાધ્ય કરી શકીએ, તેમતેમ ઊંચા-ઊંચા ગુણસ્થાનની શ્રેણી પર ચઢતા જઈએ છીએ. જેમ-જેમ તેને સાધ્ય એટલે સ્થિર કરી શકતા નથી તેમતેમ આપણી સઘળી ક્રિયા, ધ્યાન, તપ, જપાદિ ફોગટ જાય છે. શ્રીમદ્ યશોવિજયજી 'સ્થિરતાષ્ટક'માં કથે છે કે:

અસ્થિરે હૃદયે ચિત્રા વાઙ્નેત્રાકારગોપના,
પુંશ્ચલ્યા ઇવ કલ્યાણકારિણી ન પ્રકીર્તિતા.

અર્થ—મન અસ્થિર હોય ત્યાં સુધી વચન, નેત્ર અને આકારોનું ગમે તેટલું વિચિત્ર ગોપન કરવામાં આવે,

પણ તે પરપુરુષમાં આસક્ત સ્ત્રીનાં વચન, ચક્ષુ, અને આકારના ગોપનની પેઠે નિષ્ફળ સમજવું – કલ્યાણકારી સમજવું નહીં.

તેમજ તે જ યશોવિજયજી પોતાના ૩૪મા પદમાં કહે છે કે :

જબ લગ આવે નહિ મન ઠામ,
તબ લગ કષ્ટક્રિયા સબ નિષ્ફલ, જ્યોં ગગને ચિત્રામ. જબ૦
કરની બિન તું કરે રે મોટાઈ, બ્રહ્મવ્રતિ તુઝ નામ,
આખર ફલ ન લહેગો જ્યું જગ, બ્યાપારી બિનુ દામ. જબ૦
પઢો જ્ઞાન ધરો સંજમ, કિરિયા ન ફિરાવો મન ઠામ,
ચિદાનંદઘન સુજસ વિલાસી, પ્રગટે આતમરામ. જબ૦

વળી ઉપદેશપ્રાસાદમાં કહ્યું છે કે :

મનઃશુદ્ધિમબિભ્રાણા યે તપસ્યન્તિ મુક્તયે,
હિત્વા નૌ ચ ભુજાભ્યાં તે તિતીર્ષંતિ મહાર્ણવે.
તદવશ્યં મનઃશુદ્ધિઃ કર્તવ્યા સિદ્ધિમિચ્છતા,
બહ્વારંભેડપિ શુદ્ધેન મનસા મોક્ષમાપ્નુતે.

અર્થ—મનઃશુદ્ધિ કર્યા વગર જે પ્રાણી મોક્ષને મેળવવા તપ કરે તે (પોતાના હાથમાં આવેલી) નાવને છોડી દઈ, પોતાના હાથથી મોટા સમુદ્ર તરવાની ઇચ્છા રાખે છે. માટે મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારે અવશ્ય મનઃશુદ્ધિ કરવી યોગ્ય છે. જોકે (શરીરથી) ઘણો આરંભ થતો હોય તોપણ મનઃશુદ્ધિથી પ્રાણી મોક્ષ મેળવે છે.

આવી રીતે મન પર ઘણાં મહાન અને અનુભવસિદ્ધ વાકયો છે, જેના ઉતારા કરવાને આ સ્થળ નથી, છતાં તે

સર્વ ઊંડાઊંડા પરીક્ષણથી ચિંતવવા યોગ્ય છે; અને તેની સાથે પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ કે જેમણે એકલા મનોબળથી અંતરમુહૂર્ત જેટલા સમયમાં સાતમી નારકીને પ્રયોગ્ય દળિયાં સંચિત કર્યાં હતાં તે ખેરવીને કૈવલ્યજ્ઞાન દર્શન લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી તેમનું, અને નાની વયમાં ગજસુકુમાર અને થોડા સમયમાં મોક્ષ મેળવનાર ચિલાતીપુત્ર, ભરતચક્રવર્તી, એલાચીકુમાર આદિ દૃષ્ટાંતો તથા તંદુલ મત્સ્ય જેવા અંતરમુહૂર્તમાં મોટું પાપ વહોરી અસંખ્ય વર્ષો સુધી સાતમી નરકનું આયુષ્ય ભોગવે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

સમતા એ કલ્પવૃક્ષ છે. તેને જ્ઞાનમાં રોપવા માટે શુદ્ધ ભૂમિ અને શુદ્ધ જલ જોઈએ. તેથી મન શુદ્ધ રાખવું જોઈએ. મનની ચંચલતાથી જીવ કર્મ બાંધે છે અને તેથી જ મનને બંધ યા મોક્ષ એ બંનેનું કારણ કહેલ છે. તો પહેલાં મનની ચંચલતાનો નાશ કરવો જોઈએ. મનમાં સ્થિરતા તથા એકાગ્રતા થવાથી આત્મપરિણતિમાં મગ્નતા આવે છે, દ્વિધાભાવ મટી જાય છે, અને આત્મિક ગુણોનો ભંડાર કે જે આપણી પાસે ને પાસે છે – તદ્દૂરે તદ્વદન્તિકે – તે પ્રગટે છે. ચંચલતા દૂર થયે સ્થિરતા પ્રાપ્ત થયે રાગ, દ્વેષ, ભય, ખેદ, મોહ આદિ મનોવિકારોથી મુક્ત થવાશે; આથી સમતાની ભૂમિકા જે મન તે શુદ્ધ, પવિત્ર, થયે એના પર ભક્તિ, સમતા, વૈરાગ્ય વગેરેનો રંગ લગાડતાં એ રંગ ચિરસ્થાયી અને અચલ થશે, અને સાધ્યબિંદુ થોડા વખતમાં પ્રાપ્ત થશે.

૧૩
વચનશુદ્ધિ

કાયશુદ્ધિની સાથે ગાઢો સંબંધ ધરાવનાર વચનશુદ્ધિ અને મનઃશુદ્ધિ છે. વચનશુદ્ધિ સામાયિકમાં બીજે દરજ્જે આવે છે. સામાયિક દરમ્યાન બની શકે તો વચનગુપ્તિ રાખવી એટલે કંઈ પણ ન બોલવું – મૌનવ્રત રાખવું. આ ન બને તો વચનસમિતિ રાખવી એટલે સર્વ સંબંધનો વિચાર કરી તેનો તોલ કરી નિરવદ્ય વચન કાઢવું. આમ કરતાં કોઈ પણ જાતના સંસારના કામમાં આદેશ કે ઉપદેશ સીધી યા આડકતરી રીતે થઈ ન જાય તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. વળી જે વચન બોલવાનું છે તે પ્રિય, તથ્ય, અને પથ્ય હોવું જોઈએ. પ્રિય બોલવું એટલે સામાની ખોટી ખુશામત કરવી એમ નથી, પણ જે બોલવું તે સામાને પસંદ પડે, વહાલું – મીઠું લાગે તેવી વિવેકવાળી મધુર ભાષામાં બોલવું. તથ્ય બોલવું એટલે ખોટું – અસત્ય ન બોલવું, પણ સાચું યથાસ્વરૂપ બોલવું; પથ્ય બોલવું એટલે સામાનો લાભ જાળવી જોઈ બોલવું તે. આ ત્રણે ગુણવાળું વચન, જરૂર હોય તો જ અને તેટલું જ બોલવું, એટલે વચનસમિતિ રાખવી, અને ન જરૂર હોય તો પરમાત્માનું ધ્યાન કરવું અને મૌન રહેવું એટલેકે વચનગુપ્તિ રાખવી.

૧૪
કાયશુદ્ધિ

કોઈ પણ વિચારને ક્રિયામાં – આચારમાં મૂકનાર આ શરીર એટલે ઇંદ્રિયો છે; તેથી આને આચારશુદ્ધિ કહેવામાં

આવે છે. આમાં શરીરશુદ્ધિ, વસ્ત્રશુદ્ધિ, ઉપકરણશુદ્ધિ, સ્થાનશુદ્ધિ અને વિધિશુદ્ધિ એ સર્વનો, એકબીજાને ઘણો નિકટ સંબંધ હોવાથી, સમાવેશ થઈ જાય છે. આ દરેક સંબંધે વિશેષ આપણે હવે પછી બોલીશું. સામાન્ય રીતે આચારશુદ્ધિ રાખવાની બહુ જ જરૂર છે. જ્યાં સુધી આપણો બાહ્યાચાર શુદ્ધ અને અનુકરણીય રહેતો નથી, ત્યાં સુધી બીજા માણસોને આપણી આંતરિક શુદ્ધિ છે કે નહીં તે જાણવાનો પ્રસંગ આવતો નથી. બાહ્યશુદ્ધિ પર આંતરિક શુદ્ધિનો આપણા જેવા મનુષ્યોને બહુ જ આધાર છે; શાસ્ત્રમાં જે-જે ક્રિયાઓ કહી છે, તે-તેની હેતુ સહિત વિધિ પણ છે; અને તેથી તે હેતુ લક્ષમાં રાખી યથાવિધિ આચરણ થાય, તો વચનશુદ્ધિ અને મનવિશુદ્ધિ થયા વગર રહે નહીં.

૧૫
પાંચ અતિચાર

આવી રીતે સર્વ યોગની વિશુદ્ધિ કરવાથી સામાયિકના પ્રથમ અને મુખ્ય અંગ સમતાનું પૂર્ણ પરિશીલન થશે; આ ત્રણ યોગની વિશુદ્ધિ સાથે ત્રણ યોગના દુઃપ્રણિધાન કે જે સામાયિકના પહેલા ત્રણ અતિચાર છે તેને અતલગ સંબંધ છે તે અને તેની સાથે છેલ્લા બે અતિચાર વિચારીએ.

અતિચાર એટલે વિરાધના અથવા દેશભંગ. જેમ નઠારા વાયુના લાગવાથી ધાન્યના ફલની યથાર્થ સિદ્ધિ થતી નથી તેવી જ રીતે વ્રત પણ અતિચારથી પોતાનું યથાર્થ ફલ આપી શકતાં નથી. માટે અતિચારનો ત્યાગ કરવો.

સામાયિક નામના પ્રથમ શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિ-

ચાર છે.

૧. મનોદુઃપ્રણિધાન, ૨. વચનદુઃપ્રણિધાન, ૩. કાયદુઃપ્રણિધાન. દુઃપ્રણિધાન એટલે સાવદ્ય કહેતાં પાપકર્મ તેમાં પ્રવર્તવા રૂપ જેનું લક્ષણ છે તે; એટલે મન, વચન અને કાયાનું પાપકર્મમાં પ્રવર્તવું. એ (પ્રત્યેકનો એક અતિચાર એટલે) પહેલા ત્રણ અતિચાર છે.

૪. અનાદર – એટલે પ્રબલ પ્રમાદ આદિક દોષથી (સામાયિકને) જેમતેમ કરવું તથા કરવાનો આરંભ કરી સામાયિકકાર્ય પૂરું કર્યા વિના જ તે જ ક્ષણે પારવું એટલે સમાપ્ત કરવું તે; (આનો કાયિક – આચારશુદ્ધિની સાથે સંબંધ છે.)

૫. સ્મૃત્યનુસ્થાપન (સ્મૃતિનો નાશ) – એટલે સામાયિક કરવાનો અવસર કહેતાં સામાયિક કર્યું કે નહીં, ક્યારે કરવું જોઈએ એ પ્રકારની સ્મૃતિનો પ્રબલ પ્રમાદ આદિ દોષને લઈને નાશ તે. (આનો મનઃશુદ્ધિ સાથે સંબંધ છે કારણકે સ્મૃતિ એ મનની શક્તિ છે.)

૧૬
અતિચારવિચાર

અતિચાર એ દેશભંગ છે, એટલે વ્રતનો અમુક અંશે ભંગ થાય છે પણ સંપૂર્ણ રીતે વ્રતનો ભંગ થતો નથી એટલે તે વ્રતભંગ નથી. કોઈ શંકા લાવે કે મન આદિ યોગના દુઃપ્રણિધાનથી સામાયિક નિષ્ફલ – નિરર્થક થાય છે, તેથી સામાયિકનો અભાવ થાય છે, અને અભાવ થતાં સમૂળગા વ્રતનો ભંગ થાય છે, એટલે એકલો અતિચાર

થતો નથી કારણકે અતિચાર તો વ્રતના મલિનપણા રૂપ હોવાથી દેશભંગ છે, તો તે કેમ સંભવે ? આનો ઉત્તર એ કે જાણી જોઈને મન આદિના દુઃપ્રણિધાન થાય, તો અવશ્ય વ્રતભંગ થાય એ વાત સાચી છે. પરંતુ આમાં અનાભોગથી – અજાણતાં થાય છે એટલે આમાં જાણી જોઈને પુરુષ માઠું પ્રણિધાન કરતો નથી, તેથી તે અતિચાર છે.

૧૭

એક શંકા

હવે કોઈ એવી દલીલ કરે કે સામાયિક એટલે દ્વિવિધ ત્રિવિધ સાવદ્ય પ્રત્યાખ્યાન છે, એટલે દ્વિવિધ કહેતાં 'ન કરવું, ન કરાવવું' એમ બે પ્રકારે, ત્રિવિધ કહેતાં મન, વચન, અને કાયાએ કરી એમ ત્રણ પ્રકારે, સાવદ્ય કહેતાં પાપકર્મનું પચ્ચખાણ કરવું તેનું નામ સામાયિક. આમાં મન આદિના દુઃપ્રણિધાનથી પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થાય છે, તેથી સામાયિકનો અભાવ જ થાય છે; આવી રીતે સામાયિકનો ભંગ થવાથી પ્રાયશ્ચિત આવે છે; વળી મનનું દુઃપ્રણિધાન (સાવદ્યચિંતન) તો દુઃખે કરી છોડી શકાય તેમ છે, કારણકે મનને સ્થિર રાખવું બહુ જ મુશ્કેલ છે. આથી એમ થાય છે કે સામાયિકનું અંગીકાર કરવું તેના કરતાં તેનો સ્વીકાર ન કરવો એ જ વધારે સારું છે.

૧૮

શંકાનો ઉત્તર

આનો ઉત્તર એમ છે કે સામાયિક બે પ્રકારે (ન કરવું, ન કરાવવું) અને ત્રણ પ્રકારે (મન, વચન અને

કાયાએ કરી) અંગીકાર કર્યું તેમાં મન વડે સાવદ્યને નહીં કરું ઇત્યાદિ છ પચ્ચખાણ થયાં; તેમાંથી એકનો ભંગ થવા છતાં બીજાં પાંચ કાયમ રહે છે, તેથી સામાયિકનો તદ્દન અભાવ ન થયો કહેવાય; કારણકે મનના દુઃપ્રણિધાન માત્રની શુદ્ધિ મિથ્યાદુઃકૃત કહેતાં મિચ્છામિ દુઃકડ દેવાથી થાય છે. સર્વવિરતિ સામાયિકને વિષે પણ તેમજ જાણવાનું – કરવાનું છે.

ગુપ્તિભંગ થાય તો તેમાં મિચ્છામિ દુઃકડ દેવારૂપી પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. એટલે મનની શુદ્ધિ મિચ્છામિ દુઃકડ દેવાથી થાય છે. આ વાત શાસ્ત્રમાં કહી છે કે સમિતિ ગુપ્તિના ભંગરૂપ અતિચારની શુદ્ધિ "અહો! હું સહસાત્કાર અસમિત થયો!! અથવા અરે! હું અગુપ્ત કેમ થયો!" આ પ્રકારના અનુતાપ – પશ્ચાત્તાપથી થઈ શકે છે. મન વશ કરી શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં કોઈ વખત મન જો સાવદ્યનું ચિંતન કરે તો તેની શુદ્ધિ પશ્ચાત્તાપથી એટલે મિચ્છામિ દુઃકડ દેવાથી થાય છે, તેથી સામાયિક અંગીકાર કર્યા કરતાં તેનો સ્વીકાર ન કરવો એ વધારે સારું છે, એ યોગ્ય નથી. એ તો અભ્યાસે કરી મન વશ કરી સામાયિક કરવું તે અતિ શ્રેષ્ઠ છે. તેથી જ સામાયિકને શિક્ષાવ્રત કહ્યું છે. માટે અભ્યાસથી કાળે કરીને અતિચાર સહિત અનુષ્ઠાન નિરતિચાર વગરનું થઈ શકે છે. ઘણા જન્મથી ચાલ્યો આવતો અભ્યાસ તે પણ શુદ્ધ થાય છે માટે મન વશ થાય અને નિરતિચાર સામાયિકની શુદ્ધિ થાય એવો મહાપુરુષોનો ઉપદેશ છે, કારણકે વ્રતને નિરતિચાર

સમકિતપૂર્વક પાળવાથી ધર્મનું અનુષ્ઠાન થાય છે. સમકિત સહિત વ્રતોમાં અતિચારનો સંભવ નથી ત્યારે અતિચાર રહિત વ્રતો પાળવાં એમ કેમ કહ્યું ? તેનો ઉત્તર કે અતિચાર ક્લિષ્ટ કર્મના ઉદયથી થાય છે. ક્લિષ્ટ એટલે સમકિત આદિને અંગીકાર કરતી વખતે જ ઉત્પન્ન થયેલ શુદ્ધિ ગુણથી જે મિથ્યાત્વાદિ કર્મનો અનુબંધ (એકબીજા સાથે સંલગ્નપણું) નાશ પામ્યું નથી તે કર્મના ઉદયથી અતિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. તાત્પર્ય એ કે તથાભવ્યત્વની પરિશુદ્ધિથી મિથ્યાત્વાદિનો અતિશય અનુબંધ નથી થતો તેથી સમ્યકત્વ આદિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ત્યારે અતિચારોનો અભાવ જ હોય છે. નહીં તો સમ્યક્ત્વ આદિ પ્રાપ્ત થાય તોપણ અતિચાર રહે છે.

૧૯
અતિચારનું નિવારણ

અતિચારનું નિવારણ કેમ થાય ? તેનો ઉત્તર એ કે સમ્યકત્વ આદિના કરેલા અષ્નુઠાનની શક્તિથી. નિત્યસ્મરણાદિક જેનું લક્ષણ છે એવા સમ્યકત્વના અનુષ્ઠાનની શક્તિથી – જીવના સામર્થ્યથી અતિચારોનો જય-પરાભવ થાય છે કારણકે શાસ્ત્રોક્ત અનુષ્ઠાન કર્યું હોય તો તે સર્વ અપ-રાધરૂપ વ્યાધિનો વિનાશ કરવા અર્થે મોટા ઔષધરૂપ છે. માટે હમેશાં અનુષ્ઠાન કરવામાં જ યત્ન કરવો.

૨૦
સામાયિકના ૩૨ દોષ

ઉપર આપણે કહી ગયા, તેમાં મુખ્યપણે મનની શુદ્ધિ

અને મનના દુઃપ્રણિધાનનો ત્યાગ છે. તેના પર વચનશુદ્ધિ, અને કાયશુદ્ધિનો ઘણો આધાર છે. મન બહુરંગી છે. સામાયિકમાં શુદ્ધ પરિણામ રહેવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, ત્યારે મન અનેક ઘાટો ઘડયાં કરે છે, તેવી જ રીતે ભૂલ, વિસ્મરણ, મનનો ઉન્માદ આદિથી વચન અને કાયામાં પણ દૂષણ આવે છે અને તેથી સામાયિકમાં દોષ લાગે છે. આ વખતે દશ મનના, દશ વચનના, અને બાર કાયના દોષ જાણવા જરૂરના છે, કે જેથી મન સાવધાન રહે છે.

૨૧

સામાયિકમાં ટાળવાના ૩૨ દોષની સઝાય

ચોપાઈ

શુભ ગુરુ ચરણે નામી શિષ સામાયિકના દોષ બત્રીશ;
કહીશું ત્યાં મનના દશ દોષ, દુશ્મન દેખી ધરતો રોષ.
સામાયિક અવિવેકે કરે, અર્થ વિચાર ન હૈડે ધરે;
મન ઉદ્વેગ ઇચ્છે યશ ઘણો, ન કરે વિનય વડેરા તણો.
ભય આણે ચિંતે વ્યાપાર, ફળસંશય નીયાણાં સાર;
હવે વચનના દોષ નિવાર, કુવચન બોલે કરે હુંકાર.
લે કુંચી જા ઘર ઉઘાડ, મુખ લવરી કરતો વઢવાડ;
આવો જાવો બોલે ગાળ, મોહ કરી હુલરાવે બાળ.
કરે વિકથા ને હાસ્ય અપાર, એ દશ દોષ વચનના વાર;
કાયા કેરાં દૂષણ બાર, ચપલાસન જોવે દિશિ ચાર.
સાવદ્ય કામ કરે સંઘાત, આળસ મોડે ઊંચે હાથ;
પગ લંબે બેસે અવનીત, ઓઠીંગણ લે થાંભો ભીંત.

મેલ ઉતારે ખણુજ ખણાય, પગ ઉપર ચઢાવે પાય;
અતિ ઉઘાડું મેલે અંગ, ઢાંકે તેમ વળી અંગ ઉપાંગ.
નિદ્રાએ રસ ફળ નિર્ગમે, કરહા કંટક તરૂએ ભમે;
એ બત્રીશે દોષ નિવાર, સામાયિક કરજો નરનાર.
સમતા ધ્યાન ઘટા ઉજળી, કેશરી ચોર હુવો કેવળી;
શ્રી શુભવીર વચન પાળતી, સ્વર્ગે ગઈ સુલસા રેવતી.
(શ્રી વીરવિજયજી)

૨૨

મનના ૧૦ દોષ

અવિવેક જસો કિત્તી, લાભત્થો ગવ્વ ભય નિયાણુત્થો,
સંસય રોસ અવિણઉ, અબહુમાણ એ દોસા ભણિયવ્વા.

૧. અવિવેકદોષ: સામાયિકનું સ્વરૂપ નહીં જાણવાથી એમ વિચાર કરે કે સામાયિકથી શું ફળ થવાનું હતું? આથી કોણ તર્યું હશે? એવા વિકલ્પ કરવા તે. શૈલી જાણ્યા વગર સામાયિક કરવી તે.

૨. યશોવાંછાદોષ: સામાયિક કરીશ તો લોકો મારી વાહ-વાહ બોલશે, એવી ઇચ્છાથી સામાયિક કરવી તે.

૩. લાભવાંછાદોષ: ધન આદિના લાભની ઇચ્છાથી સામાયિક કરવી તે.

૪. ગર્વદોષ: સામાયિક કરવાથી મને લોકો કેવા ધર્મી કહે છે અને હું સામાયિક પણ તેવી જ કરું છું, એવો ગર્વ રાખી સામાયિક કરવી તે.

૫. ભયદોષ: હું શ્રાવકકુળમાં જન્મ્યો છું, મને લોકો મોટો કહે છે, માન આપે છે, અને જો સામાયિક નહીં કરું

તો લોકો એમ બોલશે કે હું એટલું પણ કરતો નથી; આથી રખે નિંદા થાય એ ભયથી સામાયિક કરવી તે.

૬. નિદાનદોષ : સામાયિક કરી તેના ફળ તરીકે ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિક મળવાની ઇચ્છા કરવી તે.

૭. સંશયદોષ : સામાયિકનું ફળ હશે કે નહીં એવો સંશય રાખવો તે.

૮. રોષદોષ – કષાયદોષ : ક્રોધથી સામાયિક કરવા બેસી જવું, અથવા કોઈ કારણથી ક્રોધ, માન, માયા લોભમાં વૃત્તિ ધરવી તે.

૯. અવિનયદોષ : વિનય વગર સામાયિક કરવી તે.

૧૦. અબહુમાનદોષ : ભક્તિભાવ અને ઉમંગપૂર્વક સામાયિક ન કરવી તે.

૨૩

વચનના ૧૦ દોષ

ઉપર કહેલ મનના દશ દોષ છે, કે જેનો ત્યાગ કરવાનો છે. હવે વચનના દોષ કહીએ.

(૧) કુવયણ સહસાકારે, સછંદ સંખેવ કલહં ચ,
વિગહા વિહાસોડસુદ્ધં, નિરવેકખો મુણમુણા દોષા દસ.

(૨) કુવયણ સહસાકારે, લાડણ સછંદ વયણં સંખેવે,
કલહં વિગહં હાસો, હવંતિ દોસા ઈમે અટ્ઠ;
તુરિયગમણાગમણે, વજ્જઈ દોસદસગં વયણભવં,
તસ્સ તણુ વિસુદ્ધં, દુવિહં સામાઇય હોઈ.

૧. કુવચનદોષ : સામાયિકમાં કુવચન બોલવું તે.

૨. સહસાત્કારદોષ : સાહસથી, વગર વિચાર્યે એકાએક

વચન કહેવું તે.

૩. અસદારોપણદોષ : બીજાને ખોટો બોધ આપવો તે.

૪ સ્વચ્છંદદોષ : નિરપેક્ષ દોષ – સ્વચ્છંદપણે, શાસ્ત્રની દરકાર રાખ્યા વગર વાકય બોલવાં તે.

૫. સંક્ષેપદોષ : સૂત્રના પાઠ આદિ ટૂંકામાં બોલી જવા, તથા યથાર્થ બોલવા નહીં તે, અથવા સંક્ષેપમાં કોઈ ન સમજે તેમ બોલવા તે.

૬. કલહદોષ – કલેશ દોષ : સામાયિકમાં કોઈ સાથે કલેશ કરવો તે.

૭. વિકથાદોષ : ચાર પ્રકારની વિકથા સામાયિકમાં કરવી તે.

૮. હાસ્યદોષ : સામાયિકમાં કોઈની હાંસી કરવી કે હસવું તે.

૯. અશુદ્ધદોષ : સામાયિકમાં સૂત્રપાઠ ન્યૂનાધિક અને અશુદ્ધ બોલવા તે.

૧૦. મુણમુણદોષ : ગડબડગોટાથી સામાયિકમાં સૂત્રપાઠ ઉતાવળે બોલી જવા કે જે પોતે પણ માંડમાંડ સમજી શકે તે. અથવા ગમણાગમણ દોષ – આવવા જવાની આજ્ઞા આપવી તે.

આ પ્રમાણે દશ વચનના દોષ કહ્યા કે જે ત્યાગ કરવાના છે, અને તેની સાથે તનુ – શરીર શુદ્ધ રાખવાનું છે. તેથી દ્વિવિધ સામાયિક થાય છે.

૨૪

કાયાના ૧૨ દોષ

હવે કાયાના બાર દોષ નીચે પ્રમાણે છે :

પલ્લહિં અથિરાસન, દિશિ પડિવતિ કજ્જ અહું ભે,
અંગોવંગમોટણં, આલસ કરડક મલકંડુ.
વિસામણ તહ ઉંઘણાઈ, ઇવ દુવાલસ દોસ વજ્જિયસ્સ,
કાય સમઈ વિશુદ્ધં, એગવિહં તસ્સ સામાઇયં.

૧. અયોગ્ય આસનદોષ : સામાયિકમાં પલાંઠી વાળે એટલે પગ પર પગ ચડાવી બેસે એ ગુરુ આદિનું અવિનય રૂપ આસન છે તે.

૨. ચલાસનદોષ : અસ્થિર એટલે ડગડગતે આસને બેસી સામાયિક કરવી તે અથવા વારંવાર જ્યાંથી ઊઠવું પડે તેવે આસને બેસવું તે.

૩. ચલદષ્ટિદોષ : કાઉસગ્ગમાં આંખો ચંચલ રાખવી એટલે દિશિ ફેર કર્યા કરવી તે.

૪. સાવદ્યક્રિયાદોષ : સામાયિકમાં કંઈ પાપક્રિયા કે તેની સંજ્ઞા જેવી કે ઘરકામ માટે કરવી તે.

૫. આલંબનદોષ : ભીંત આદિ ઉપર ઓઠીંગણ થઈ બેસવું તે. આથી ત્યાં બેઠેલા જંતુ આદિનો નાશ અને તેની સાથે પ્રમાદ થાય છે.

૬. આંકુચનપ્રસારણદોષ : હાથ પગ સંકોચવા, લાંબા કરવા તે.

૭. આલસદોષ : આળસ ખાવી તે.

૮. મોટનદોષ : આંગળીના ટચાકા વગાડવા તે.

૯. મલદોષ : ચળ આદિથી શરીરનો મેલ ખણવો તે.

૧૦. વિમાસણદોષ : ગળામાં હાથ નાંખી બેસવું ઇત્યાદિ તે.

૧૧. નિદ્રાદોષ : સામાયિકમાં ઊંઘવું તે.

૧૨. વસ્ત્રસંકોચનદોષ : સામાયિકમાં ટાઢ પ્રમુખની બીકથી વસ્ત્રથી શરીર સંકોચવું તે.

૨૫

ઉપસંહાર

આ પ્રમાણે કાયાના બાર દોષનો ત્યાગ કરી કાયસમિતિયુક્ત એકવિધિ સામાયિક કરવું, અને આની સાથે દશ મનના અને દશ વચનના ઉમેરતાં બધા મળી બત્રીસ દોષથી રહિત સામાયિક કરવી, અને સામાયિકના ઉપર કહેલા પાંચ અતિચાર ટાળવા. એકાગ્રતા અને સાવધાની ન હોય તો ઉપરના પાંચ અતિચારમાંથી કોઈ પણ અને ઉપર કહેલા બત્રીસ દોષમાંથી અમુક દોષ પણ, આવી જાય છે. માટે હમેશાં એકાગ્રતા અને સાવધાની સેવવી, લક્ષપૂર્વક – જાગૃતિપૂર્વક આદરવી.

૨૬

૨. સંયમ

હવે સામાયિકનું બીજું અંગ નામે સંયમ લઈએ. સંયમ એટલે ઇંદ્રિયના વિષયો પર સમતા; આથી સ્પષ્ટ જણાય તેમ છે કે સમતાનું એક સાધન સંયમ છે.

ઇંદ્રિયો પાંચ છે : ચામડી, આંખ, કાન, નાક, અને જીભ. તે દરેકનો વિષય સ્પર્શ, રૂપ, શબ્દ, ગંધ અને રસ છે, અને તે દરેકના વિશેષ વિષય લઈએ તો બધા મળી ત્રેવીસ વિષયો (વિશેષ માટે આગળ જુઓ) થાય છે. આ બધા ચેતન અને અચેતન સર્વ પદાર્થમાં રહેલા છે, તેના ઉપર જો સમતા પ્રાપ્ત થશે તો મોક્ષનું સુખ હાથમાં છે.

સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે ચેતન પદાર્થો અને શય્યા, વસ્ત્રાદિ અચેતન પદાર્થો એ બંનેને અંગે અનેક પ્રકારના વિષયો ઉત્પન્ન થાય છે. કોમળ સ્પર્શથી સુખ, અને કર્કશ સ્પર્શથી દુઃખ, સુરૂપ વસ્તુ જોવાથી પ્રીતિ અને કુરૂપ વસ્તુથી અપ્રીતિ થાય છે, સુગંધ મનને ગમે છે, દુર્ગંધ તરફ અણગમો થાય છે, મધુર પદાર્થનો સ્વાદ લેતાં જીભને પાણી છૂટે છે, અને અમધુર પદાર્થનો સ્વાદ લેતાં મોં બગડી જાય છે, તેમજ સુસ્વર સાંભળવા કાન આકર્ષાય છે, અને કુસ્વર સાંભળી કાનમાં આંગળી ઘાલવામાં આવે છે એમ ગણતાં ગણતાં પાંચ ઇંદ્રિયના ત્રેવીસ વિષયો થાય છે અને તેના વિકારો બસોબાવન થાય છે. (જુઓ આગળ સામાયિકસૂત્રમાં.)

એકએક ઇંદ્રિયના વિષયને વશ થવાથી ભયંકર અને પ્રાણઘાતક પરિણામ આવે છે. જેવી રીતે સ્પર્શથી – કામરાગથી લુબ્ધ થયેલો હાથી એક મોટા ખાડા ઉપર બનાવટી હાથણી પાસે જતાં ખાડામાં પડી પરવશ થાય છે, રસની લોલુપતા-વાળાં પ્રાણીને શિકારી જાળમાં ફસાવે છે, ગંધમાં મત્ત થયેલ ભમરો કમળમાં બિડાય છે, રૂપમાં ફસાયેલ પતંગિયાં દીવામાં પડી બળી મરે છે, અને શબ્દ-સ્વરમાં મોહ પામેલ હરણો શિકારીના બાણથી મરે છે, તો જે પાંચે ઇંદ્રિયને વશ હોય એવા પામર મનુષ્યો કેટલું બધું દુઃખ પામે તે તરત જ કળી શકાય તેમ છે.

ટૂંકામાં સાર એ છે કે વિષયને ત્યાગી તે પર સમતા લાવો એટલે નિજ સ્વભાવમાં રહો. નિજ સ્વભાવમાં રહેવા

માટે શુભ ભાવના, તથા શુભધ્યાન એટલે અપધ્યાન એવા આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનનો ત્યાગ કરી ધર્મધ્યાન અને છેવટે શુકલધ્યાન ધ્યાવવાં જોઈએ. આ અનુક્રમે વિચારીએ.

૨૭

૩. શુભ ભાવના

આ સામાયિકનું ત્રીજું લક્ષણ છે, અને તે મુખ્ય અંગ સમતાનું બીજ છે, સમભાવ મેળવવામાં ઉત્તમ ઔષધિ રૂપ છે. આ ભાવનાઓ મુખ્ય ચાર છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે :

પરિહિતચિંતા મૈત્રી, પરદુઃખવિનાશિની તથા કરુણા,
પરસુખતુષ્ટિર્મુદિતા, પરદોષોપેક્ષણમુપેક્ષા.
(ષોડશક : શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિ)

૨૮

૩.(૧) મૈત્રીભાવના

એટલે બીજા પ્રાણીઓનું હિત ચિંતવવું તે, એટલે બીજાં સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર હિત કરવાની બુદ્ધિ. યોગશાસ્ત્રમાં આ ભાવના એવી રીતે ભાવવાનું કહ્યું છે કે “ કોઈ પણ પ્રાણી પાપ કરો નહીં, કોઈ પણ જીવ દુઃખી થાઓ નહીં, આ જગત કર્મથી મુકાઓ.” આવી ભાવના ભાવવાથી કોઈ પ્રાણી પાપ કરે, દુઃખી થાય અને કર્મ બાંધે એવી ઇચ્છા થતી નથી, એટલું જ નહીં, પરંતુ પોતે પોતાના તરફથી એવું કાંઈ પણ મન, વચન, કાયાથી ન થવા દે કે જેથી તે પ્રાણીઓ કર્મ બાંધી, પાપ બાંધી દુઃખી થાય. સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્મા જેવા ‘ આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ ’ જાણી મૈત્રી-

ભાવનાવાળા કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ દેતા નથી, એટલું જ નહીં પરંતુ તેઓના દુઃખે દુઃખી થઈ તે દુઃખ અટકાવવા પ્રયાસો કરે છે, એટલે કરુણાભાવના ભાવે છે.

૨૯

૩.(૨) કરુણાભાવના

એટલે પારકાં દુઃખોનો નાશ કરવાની ઇચ્છા અથવા ચિંતા તે. અથવા ભવ રૂપ (સંસાર અથવા કર્મ) વ્યાધિથી હેરાન થતાં પ્રાણીઓને ભાવઔષધથી સારું કરવાની ઇચ્છા તે. કર્મના યોગથી પ્રાણીઓ અશક્ત, રોગી, દુઃખી, ભયથી આકુળવ્યાકુળ, ચિંતાગ્રસ્ત, અને દીન એટલે અનેક શારીરિક અને માનસિક દુઃખોથી પીડાયેલ હોય છે. આવાં દુઃખોમાંથી ઉગારવા માટે જે પ્રાણી તેના ઉપાયો શોધવાનું હમેશાં વિચારતો રહી તે ઉપાયોને કામે લગાડવા મથ્યો રહે છે તે પરિણામે સુંદર અને વિકાર વગરના સુખ – સમતારસનું પાન કરે છે.

૩૦

૩.(૩) પ્રમોદભાવના

એટલે બીજાંઓના સુખને જોઈ આનંદ પામવો તે – ગુણનો પક્ષપાત કરવો તે. પક્ષપાત એટલે બહુમાન અથવા મનનો આનંદ. ગુણ એટલે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, મોહ આદિ દોષોનો ત્યાગ; ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા, ઉદારતા, સમતા આદિ ગુણ. આવા ગુણોનો આદર, અનુકરણ, ચિંતન આદિથી પક્ષપાત કરવાથી તે-તે ગુણોવાળા થવાય છે, અને આ પક્ષપાત વિશેષ પ્રમાણમાં તે-તે ગુણોવાળાનાં

ચરિત્રો પર આનંદ પ્રગટાવવાથી થઈ શકે છે, જેમકે શ્રી તીર્થંકર મહારાજનો મૈત્રીભાવ, ગજસુકુમાળ આદિની ક્ષમા, શ્રીપાળ રાજાની દક્ષિણતા આદિ ગુણો ભાવી તેમની સ્તુતિ, પ્રશંસા કર્યા કરવી. આમ કરવાથી ગુણ પર દૃષ્ટિ રહે છે, દોષ તરફ નજર જતી નથી, તેથી વસ્તુમાત્રનું તત્ત્વસાર રૂપ રહસ્ય જ સમજવામાં આવે છે; તેથી ધર્મ પમાય છે, અને સમભાવ – નિર્પક્ષતા આપણામાં આવીને વસે છે.

૩૧

૩.(૪) માધ્યસ્થ્યભાવના

એટલે બીજાઓના દોષોની ઉપેક્ષા કરવી તે અથવા ન ટળી શકે તેવા દોષવાળા પ્રાણી ઉપર ઉદાસીન ભાવ રાખવો તે. જગતમાં સર્વ પ્રાણીઓ કોઈકોઈ દોષવાળાં હોય જ છે, એટલું જ નહીં પરંતુ કેટલાકોમાં એટલા બધા મોટા પ્રમાણમાં દોષો ભરેલા હોય છે કે જેને આપણે ક્રૂર, પાપી, ધર્મપતિત, નિંદક, વિશ્વાસઘાતક કહી શકીએ; છતાં દરેકે પોતાના આત્માની સુધારણા કરવી હોય – સમતારૂપી અમૃતનું પાન કરી સ્થાયી સુખ મેળવવું હોય તો તેને કોઈના કોઈ પણ જાતના દોષ જોઈ તે દૂર કરવા રૂપી કરુણાભાવના ભાવવાની છે, અને જો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ હિત થવાનો સંભવ ન હોય તો ઉદાસીનતા – માધ્યસ્થ્ય ભાવના ભાવવાની છે. આથી મનને જે વિશ્રાંતિ મળે છે તે ખરે અપૂર્વ છે; અને મનની શાંતિમાં સમતા રહેલી છે.

૩૨
ભાવનાનો ઉપસંહાર

આ રીતે ચાર મુખ્ય ભાવનાનું ટૂંક સ્વરૂપ કહ્યું, તેની સાથે કહેવાનું કે અનિત્યાદિ જે બાર ભાવના કહેલી છે તેને પણ ભાવવાના પ્રયત્નો થશે તો તેથી વૈરાગ્ય, અને રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ આવશે. મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના એ ધર્મધ્યાનની ભાવના છે, તેથી તે ભાવના ભાવવાથી જીવ આર્ત, રૌદ્ર ધ્યાનમાંથી નિરાળો થાય છે. તેથી મન સ્થિરતા પામી સમતાનું ગ્રહણ કરે છે, અને અનિર્વચનીય આનંદનો લહાવો લે છે. આની સાથે આર્ત, રૌદ્ર ધ્યાન શું છે તે પણ જોઈ જઈએ કારણકે તેનો ત્યાગ એ સામાયિકનું ચોથું અંગ છે; વળી તેનો ત્યાગ કરવાથી ઉપરની ચાર ધર્મ-ધ્યાનની ચાર ભાવનાઓ ભાવી શકાય છે અને તેથી જ સામાયિકનું મુખ્ય અંગ સમતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૩
૪. આર્ત-રૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ

બે જાતનાં ધ્યાન છે, એક પ્રશસ્ત ધ્યાન અને બીજું અપ્રશસ્ત ધ્યાન. પ્રશસ્ત ધ્યાનમાં ધર્મધ્યાન અને શુક્લ-ધ્યાનનો સમાવેશ થાય છે, અને અપ્રશસ્તધ્યાન – કુધ્યાનમાં આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન સમાય છે. આ અશુભ ધ્યાનનો સંસ્કાર જીવને અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવ્યો છે, અને તે જીવને કોઈ પણ યત્ન વગર એની મેળે જ થાય છે. આ અશુભ ધ્યાનનો અભાવ થયે શુભ ધ્યાન થાય છે.

૩૪

આર્તધ્યાન : ૪ પ્રકાર

ઋત એટલે પીડા–દુઃખમાં ઉત્પન્ન થનારું ધ્યાન તે આર્તધ્યાન. આ ધ્યાન જેમ પ્રાણીઓ દિશાઓ ભૂલી જઈ ઉન્મત્તતા પામે છે તે સમાન છે. અને તે અવિદ્યા એટલે મિથ્યાજ્ઞાનની વાસનાને વશ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. આના ચાર પ્રકાર છે. ૧. અનિષ્ટસંયોગજ, ૨. ઇષ્ટવિયોગજ, ૩. રોગજનિત, ૪. નિદાનજનિત.

૧. અનિષ્ટસંયોગજ એટલે જીવોને અનિષ્ટ પદાર્થોનો સંયોગ થવાથી ઉત્પન્ન થતું ધ્યાન. અનિષ્ટ પદાર્થો એટલે પોતાને, સગાંને, ધનને, શરીરને નાશ કરનાર અગ્નિ, જળ, વિષ, શસ્ત્ર, સરપ, સિંહ વગેરે જીવો, તથા દુષ્ટ જન, વૈરી, રાજા આદિ. આવા પદાર્થોને સાંભળવાથી, જોવાથી, સ્મરણમાં આવવાથી તથા પાસે આવવાથી તેનો સંયોગ થાય છે તેથી મનને ક્લેશ થાય છે.

૨. ઇષ્ટવિયોગજ એટલે જે ઇષ્ટ પદાર્થના વિયોગથી થાય છે તે. ઇષ્ટ એટલે મનને પ્રિય જેવા કે રાજ્ય, ઐશ્વર્ય, સ્ત્રી, કુટુંબ, મિત્ર, સૌભાગ્ય, ભોગ ઇત્યાદિ પદાર્થો અથવા મનને પ્રીતિ કરનાર સુંદર ઇંદ્રિયોના વિષયોનો નાશ – વિયોગ થતાં જે પીડા, ભ્રમ, શોક, મોહ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી ખેદરૂપ પ્રાપ્ત થતું ધ્યાન. એ પાપનું સ્થાન છે.

૩. રોગજનિત એટલે વાત, પિત્ત અને કફના પ્રકોપથી

થતા રોગની પીડાથી જે વ્યાકુલતા પ્રાપ્ત થાય છે તેથી ઉત્પન્ન થતું ધ્યાન. રોગ જેવા કે કાસ, શ્વાસ-દમ, ભગંદર, જલોદર, કોઢ, અતિસાર, જ્વર આદિ. આ ધ્યાન દુઃખે કરીને જ નિવારણ થઈ શકે તેમ નથી, રોગથી થતું ધ્યાન દુઃખથી ભરપૂર છે.

૪. નિદાનજનિત એટલે ભવિષ્ય કાળમાં ભોગની વાંછાથી ઉત્પન્ન થાય તે. હવે પછી મને સંપત્તિ, સ્ત્રી આદિ મનના આનંદરૂપ વસ્તુઓ કેવી મળશે એ પ્રકારના ચિંતવનથી જે ધ્યાન થાય છે તે. આ સંસારનું કારણ છે. વળી જે પોતાના પુણ્યના આચરણથી શ્રી તીર્થંકર અથવા દેવના પદની વાંછા કરે, શત્રુના નાશની ઇચ્છા કરે, અથવા પોતાની પૂજા, પ્રતિષ્ઠા અથવા અન્ય કોઈ લાભની યાચના કરે તે નિદાનજનિત આર્તધ્યાન કરે છે.

આવી રીતે આર્તધ્યાનનું સ્વરૂપ ચાર ભેદના વિસ્તારથી ટૂંકમાં કહ્યું છે. આ ધ્યાન પહેલાં રમણિક લાગે છે, પણ અંતે તો બિલકુલ ગુણકારી થતું નથી. અને તે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત એવી અશુભ લેશ્યાના બળથી પ્રગટ થાય છે, અને અનાદિકાળથી અપ્રશસ્ત સંસ્કારથી પોતાની મેળે જ જીવોને થાય છે. આ ધ્યાનનાં ચિહ્ન, શંકા, શોક, ભય, પ્રમાદ, કલહ, ચિત્તભ્રમ, ઉદ્ભ્રાંતિ, મનની અસ્થિરતા, વિષયની ઇચ્છા, નિરંતર નિદ્રા, અંગની જડતા, થાક, મૂર્છા આદિ છે; અને આ આર્તધ્યાનનું ફળ અનંત દુઃખથી ભરપૂર એવી તિર્યંચ ગતિ છે, તો તે દૂર કરવા યોગ્ય છે.

૩૫

રૌદ્રધ્યાન : ૪ પ્રકાર

રુદ્ર-ક્રૂર-ભયંકર આશયથી ઉત્પન્ન થનારું ધ્યાન તે રૌદ્ર. આ ચાર પ્રકારનું છે. ૧. હિંસાનંદ, ૨. મૃષાનંદ, ૩. ચૌર્યાનંદ, ૪. વિષયસંરક્ષણાનંદ – પરિગ્રહાનંદ.

૧. હિંસાનંદ : હિંસામાં આનંદ માનવો તે એટલે જીવોના સમૂહને પોતાનાથી અથવા બીજા દ્વારા મારવાથી, પીડિત કરવાથી, નાશ કરવાથી, ઘાત કરવાથી હર્ષ માનવો તે. આવા પુરુષો નિરંતર નિર્દય સ્વભાવના, ક્રોધ-કષાયથી બળેલા, મદથી ઉદ્ધત, પાપરૂપ બુદ્ધિવાળા, કુશીલી, નાસ્તિક હોય છે. આનાં ચિહ્ન હિંસાનાં હથિયાર નામે શસ્ત્રાદિકનો સંગ્રહ કરવો, ક્રૂર જીવો પર અનુગ્રહ કરવો, અને નિર્દયતા આદિ છે.

૨. મૃષાનંદ : અસત્ય કલ્પનાઓથી મલિન ચિત્ત કરી જે ચેષ્ટા કરવી તે. જગતમાં સત્ય ધર્મના માર્ગને છોડી ઠગાઈનાં શસ્ત્રો રચી દયા રહિત માર્ગને ચલાવે, અસત્ય ચતુરાઈ વાપરી લોકોને મંત્ર, વ્યંતર એવા ચમત્કાર દેખાડી ધન મેળવે તથા સદ્ધર્મમાર્ગથી પતિત થઈ અસત્ય વચનોથી ભોળા જીવને ભરમાવે તે પુરુષ મૃષાનંદ રૌદ્રધ્યાનથી ભરપૂર સમજવો.

૩. ચૌર્યાનંદ : ચોરીના કાર્યનો ઉપદેશ કરવામાં અધિકતા, ચોરીના કાર્યમાં ચતુરતા, તથા ચોરીના કાર્યમાં તત્પરતા એ સૌમાં આ ચૌર્યાનંદ ધ્યાન આવે છે.

૪. પરિગ્રહાનંદ : આરંભસમારંભમાં રૌદ્ર – ક્રૂર ચિત્ત કરી

ઉદ્યમ રાખી તેના સંકલ્પની પરંપરા વધારે તેનું નામ પરિગ્રહાનંદ ધ્યાન છે.

આ રીતે રૌદ્રધ્યાન કહ્યું. તેનાં આંતરિક ચિહ્ન ક્રૂરતા, દુષ્ટતા, પરુષતા, વંચકતા, કઠોરતા, નિર્દયતા આદિ છે. બાહ્ય ચિહ્ન લાલ આંખ, વાંકાં ભવાં, ભયાનક આકૃતિ, દેહમાં કંપ, પરસેવો વગેરે છે. આનું ફળ નરકગતિ છે, માટે તે તજવા યોગ્ય છે.

૩૬

અપધ્યાન પર ઉપસંહાર

આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન અપ્રશસ્ત છે. તેનો ત્યાગ કર્યા વગર અનાદિકાલથી ધર્મધ્યાન થયું નથી, અને થશે નહીં, કારણકે તે ધર્મરૂપી વૃક્ષને ક્ષણના અર્ધા ભાગમાં બાળી નાંખનારાં છે; માટે તેનો ત્યાગ કરવાથી ધર્મધ્યાન થશે. ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના છે, જેનું સ્વરૂપ ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ. તો –

અથ પ્રશમમાલંબ્ય વિધાય સ્વવશં મનઃ,
વિરજ્ય કામભોગેષુ ધર્મધ્યાનં નિરૂપય.

(જ્ઞાનાર્ણવ)

અર્થ—હે આત્મન્! તું પ્રશમ – સમતાનું (મંદ-કષાયરૂપ વિશુદ્ધ ભાવોનું) અવલંબન કરી, પોતાના મનને વશ કરી કામભોગ આદિ વિષયસેવનાદિકથી વિરક્ત થઈ ધર્મધ્યાનને વિચારપૂર્વક જો.

કારણકે કહ્યું છે કે :

સામાઇયં તુ કાઉં, ગિહકજ્જં જોવિ ચિંતએ સડ્ઢો,
આત્તરુદ્દોવગઓ, નીરત્થં તસ્સ સામઇયં.

અર્થ—જે મનુષ્ય આર્ત, રૌદ્ર ધ્યાનને વશ પડયાની સ્થિતિમાં સામાયિક કરે, સામાયિકમાં ઘર સંબંધી સાવદ્ય કામ ચિંતવે તેનું સામાયિક નિરર્થક થાય. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જે પ્રાણી આર્ત-રૌદ્રધ્યાન ન ધ્યાવે તે પ્રાણીનું સામાયિક શુદ્ધ હોય.

૩૭

ચાર અંગનું અવલંબન

આ રીતે સામાયિકનાં ચાર અંગ સમતા, સંયમ, શુભભાવના (ધર્મધ્યાન) અને આર્તરૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ એ કહ્યાં. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય તેમ છે કે સમતા એ મુખ્ય અવલંબન – આધાર છે. તે લાવવા માટે સંયમ, શુભ ભાવના, અને અપ્રશસ્ત ધ્યાનનો ત્યાગ એ સાધનો છે. માટે આ સાધનોનો સામાયિકમાં હમેશાં અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને સામાયિકના કાલમાં તે સાધનોનું અનુકૂળ ચિંતવન કરવું જોઈએ. જેમ બને તેમ મનની શીતલતા રાખવી – સાત્ત્વિક ભાવ વધારવો, આત્મિક ઉન્નતિ કરતાં જઈએ તેવું લક્ષ રાખવું, પૌદ્ગલિક ભાવનો ત્યાગ કરવો, ઉત્તમ વિચારો જ ભાવવા અને વિચારની શ્રેણી આત્મ-નિરીક્ષણ થાય તે ઉપર લઈ જવી, અને પરિણામે વ્યવહારમાં રહ્યા છતાં પણ તે વ્યવહાર શુદ્ધ રહેતો જાય એટલું જ નહીં પરંતુ દૃષ્ટિ અંતર્મુખ આત્માની પ્રગતિ કરવા પ્રત્યે જ રહેતી જાય.

૩૮
સામાયિકપ્રશંસા

હવે ઉપર આપણે નિશ્ચયે સામાયિકનું ભાવથી થોડું-થોડું વિવેચન કરી ગયા છીએ, તે ઉપરથી શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિનાં સામાયિક સંબંધે અનુભવસિદ્ધ વાક્યો વિચારીએ. તેઓ પોતાના ૨૯મા અષ્ટકમાં કથે છે કે:

સામાયિકં ચ મોક્ષાંગં પરં સર્વજ્ઞભાષિતમ્,
વાસીચંદનકલ્પાનામુક્તમેતન્મહાત્મનામ્. ૧

અર્થ—વાંસલા પ્રત્યે ચંદન તુલ્ય એવા મહાત્માઓ માટે સામાયિક ઉત્કૃષ્ટ મોક્ષનું અંગ છે એમ સર્વજ્ઞ પ્રભુએ કહેલું છે.

નિરવદ્યમિદં જ્ઞેયમેકાન્તેનૈવ તત્ત્વતઃ,
કુશલાશયરૂપત્વાત્સર્વયોગવિશુદ્ધિતઃ. ૨

અર્થ—સામાયક કુશલ – ઉત્તમ આશય રૂપ હોવાથી, તથા તેમાં સર્વ યોગ – એટલે સઘળા મન, વચન, કાયાના યોગની શુદ્ધિથી પરમાર્થે કરીને એકાંતે જ નિરવદ્ય જાણવું.

સામાયિકવિશુદ્ધાત્મા સર્વથા ઘાતિકર્મણઃ,
ક્ષયાત્કેવલમાપ્નોતિ લોકાલોકપ્રકાશકમ્.

અર્થ—સામાયિકથી વિશુદ્ધ થયેલો આત્મા – પ્રાણી સર્વથા પ્રકારે ઘાતિકર્મોના ક્ષયથી લોક અને અલોકને પ્રકાશ કરનારું એવું કેવલજ્ઞાન પામે છે.

૩૯
સામાયિક મોક્ષનું અંગ છે

આ કથનનાં કારણ તપાસીએ:

૧. સામાયિકમાં સમતા એ મુખ્ય – પ્રધાન છે. સમતા એ સ્થિરતા છે. સ્થિરતા એ જ ચારિત્ર છે અને શુદ્ધ દશામાં રહેતાં તે જ ચારિત્ર મોક્ષ છે; કારણકે શ્રીમદ્ યશોવિજયજી કહે છે કે 'ચારિત્રં સ્થિરતારૂપં, યતઃ સિદ્ધેષ્વપીષ્યતે'. એટલે ચારિત્ર સ્થિરતારૂપ છે તેથી સિદ્ધાત્માઓમાં તેની અપેક્ષા છે. આ ઉપરથી જણાશે કે સમતા વગર સર્વ ક્રિયા નકામી છે.

સમતા વિણુ જે અનુસરે, પ્રાણી પુણ્યનું કામ;
છાર ઉપર તે લીંપણું, ઝાંખર ચિત્રામ.

અને તે સમતા ચારિત્રનો પાયો છે, ચારિત્ર એ મોક્ષનું એક અંગ છે, તેથી સમતા મોક્ષના અંગરૂપે છે અને સામાયિકમાં સમતા પ્રાધાન્યે છે તેથી સામાયિક પણ મોક્ષનું અંગ છે.

૨. સામાયિકને મોક્ષનું અંગ કહેવાનું વિશેષ કારણ એ કે તેમાં સર્વ યોગની વિશુદ્ધિ છે. આ વિશુદ્ધિ આપણે ઉપર તપાસી ગયા છીએ.

૩. છેવટનું કારણ તેમાં રહેલ કુશલ આશય હોય છે. કુશલ એટલે શુદ્ધ આશય હોય છે એટલે સામાયિકના શાંત વખતમાં કોઈનું અનિષ્ટ ઇચ્છવું એ હોતું જ નથી, તેમ સર્વનું શ્રેય થાઓ એવી ભાવના તેમાં રહેલી છે; અને તેની સાથે પોતાના આત્માના સ્વભાવમાં રમણ કરવાની શ્રેણી પર ચઢતાં પોતાના આત્માનું નિરીક્ષણ કરવાનું રહે છે. આત્મનિરીક્ષણ–આત્મ-વિચારણાથી અશુદ્ધ વ્યવહાર, અશુદ્ધ ઉચ્ચાર અને

અશુદ્ધ વિચાર માટે પશ્ચાત્તાપ થાય છે, તેનો ત્યાગ કરવાની બુદ્ધિ થાય છે, તે બુદ્ધિથી નિશ્ચય થઈ તેનો ત્યાગ કરવાની દૃઢતા થાય છે, તે દૃઢતાથી નિશ્ચય થઈ તેનો ત્યાગ કરવાનું બને છે. આ ત્યાગ કરવા માટે જૈનશાસ્ત્રે શ્રાવકો માટે ચૌદ નિયમ કર્યા છે અને તેથી આગળ જતાં અઢાર પાપસ્થાનક વર્જી શ્રાવકના ધર્મ, મુનિના ધર્મ વિગેરેનું પરિપાલન કરવાનું કહ્યું છે. આથી આત્મવિચારણા સાથે આત્મજાગૃતિ પ્રગટે છે. અને તેથી 'સવી જીવ કરું શાસન રસી' એવી ઉત્તમ મનોભાવના દૃઢ નિશ્ચય રૂપે જાગ્રત થાય છે. આમ સામાયિકથી કુશલ આશયરૂપ મહાન લાભ થાય છે, અને તે મોક્ષનું સાધન છે. આથી સામાયિક મોક્ષનું અંગ છે.

૪૦

સામાયિક એકાંતે નિરવદ્ય છે

જૈનશાસ્ત્ર સ્યાદ્‌વાદ્‌મય છે એટલે વચનો અપેક્ષાએ સત્ય હોય છે, છતાં શ્રીમદ્‌ હરિભદ્રસૂરિ જેવા પ્રખર પ્રભાવશાલી અને નિષ્પક્ષપાતી મહર્ષિ કથે છે કે 'સર્વજ્ઞ મહારાજે સામાયિકને એકાંતે નિરવદ્ય કહેલ છે' તો તે કઈ રીતે તે જોઈએ. નિરવદ્ય એટલે પાપરહિત. હવે સામાયિકમાં પાપ થવાનું કંઈ પણ રહેતું નથી. જો તેમાં લેશ માત્ર પાપ થતું હોય તો તેને એકાંતે નિરવદ્ય કહી શકાય નહીં. પાપ કઈ રીતે થતું નથી? તો કહેવાનું કે સામાયિકના કાલમાં ચિત્તની શાંતવૃત્તિ રહે છે તેથી નવાં કર્મો બંધાતાં નથી. વળી તે

ઉપરાંત વચન અને કાયાની સ્થિરતા રહે છે. આથી નવ સ્થાન નામે, મન, વચન અને કાયા એ દરેક વડે કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું એની શુદ્ધિ પાળી શકાય છે. મનની શાંતિ રાખવી એ મુશ્કેલ છે તેથી કદાચ તે પળી ન શકે, તો વચન અને કાયા એ દરેકથી કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું, અને તેથી શુદ્ધિ રાખી શકાય છે. આમ કરી શરૂઆત કરનારો જીવ ધીમેધીમે આગળ ચડી શુભકુશલ આશય રાખી ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરી શકે છે, અને તેથી સમતાનો લાભ મેળવી નવાં કર્મો બાંધતો નથી, એટલું જ નહીં પરંતુ કર્મોની નિર્જરા કરી શકે છે. આથી બેવડો લાભ થાય છે અને તેથી જ સામાયિક એકાંતે નિરવદ્ય કહેલ છે.

આવું સામાયિક પાળવાથી મોક્ષનું સાધન પ્રાપ્ત થાય છે, એટલું જ નહીં પરંતુ કર્મનો ક્ષય થતાં મોક્ષ પહેલાં થતું કેવલજ્ઞાન કે જે સકલ ઘાતિ કર્મની સાથે જ્ઞાનાવરણીય કર્મને ખપાવતાં પામી શકાય છે તે પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી જ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિએ ઉપર પ્રમાણે કહ્યું છે.

૪૧

સામાયિકનાં આઠ નામ, અને તે પર દષ્ટાંત

સામાયિકનાં આઠ નામ છે.

સામાઇયં સમઇયં, સમ્મં વાઓ સમાસ સંખેવો,
અણવજ્જં ય પરિણ્ણા, પચ્ચખાણેય તે અટ્ઠા.

અર્થ—સામાયિક, સમયિક, સમવાદ, સમાસ, સંક્ષેપ, અનવદ્ય, પરિજ્ઞા અને પ્રત્યાખ્યાન એમ આઠ નામ સામાયિકનાં છે. તે દરેકના અર્થ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. સામાયિક : સમતાભાવ રાખવો તે.

૨. સમયિક : મયા એટલે દયાથી સહિત એટલે સર્વ જીવ ઉપર દયાભાવ રાખવો તે.

૩. સમવાદ : સમ તે રાગદ્વેષ છાંડીને યથાવસ્થિત વચન બોલવું તે.

૪. સમાસ : થોડા જ અક્ષરમાં તત્ત્વ જાણવું તે.

૫. સંક્ષેપ : થોડા જ અક્ષરમાં કર્મનાશ થાય એવો દ્વાદશાંગીનો ઘણો અર્થ વિચારવો તે.

૬. અનવદ્ય : અવદ્ય – પાપ વગરનું આદરવું તે.

૭. પરિજ્ઞા : તત્ત્વનું જાણપણું જે સામાયિકમાં હોય તે.

૮. પ્રત્યાખ્યાન : પરિહરેલી, નિષેધ કરેલી વસ્તુનો ત્યાગ કરવો. તે આદરવી નહીં તે.

આ આઠ પર્યાયમાંના દરેક ઉપર એક કથા છે; તે કથા ઉત્તમ દૃષ્ટાંત રૂપે છે તેથી તે જાણવાથી પર્યાયનો ખરો અર્થ સારી રીતે સમજાશે. તે કથાઓની ગાથા નીચે પ્રમાણે છે :

દમદંતે મેઅજ્જે કાલય પુત્થા ચિલાઈપુત્તે ય,
ધમ્મરુઈ ઇલા તેઇલી, સામાઇય અટ્ઠુદાહરણા.

અર્થ—૧. દમદંત રાજા, ૨. મેતાર્યમુનિ, ૩. કાલકાચાર્ય, ૪. ચિલાતીપુત્ર, ૫. લૌકિકાચાર પંડિતો, ૬. ધર્મરુચિ સાધુ, ૭. ઈલાચીકુમાર, અને ૮. તેતલીપુત્ર એમ સામાયિક ઉપર આઠ ઉદાહરણ છે.

૪૨

૧. સમભાવ-સામાયિક ઉપર દૃષ્ટાંત

હસ્તિશીર્ષ નામના નગરમાં દમદંત રાજા રાજ્ય કરે છે. ત્યાં એકદા હસ્તિનાપુરના સ્વામી પાંડવકૌરવની સાથે સીમાડાના રાજાની મોટી વઢવાડ થઈ. આ વખતે દમદંત રાજા જરાસંધ રાજાની સેવા કરવા ગયો હતો, તેથી તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ પાંડવકૌરવે દમદંત રાજાનો દેશ ઉજ્જડ કર્યો. આ વાત સાંભળી દમદંત રાજા મોટું લશ્કર લઈ હસ્તિનાપુર લડવા આવ્યો. મોટો સંગ્રામ થતાં દૈવવશાત્ પાંડવકૌરવ હારી નાશી ગયા, અને દમદંત રાજા જીત કરી પોતાના દેશમાં આવ્યો. એક વખતે રાજા ગોખમાં બેઠો હતો ત્યારે પંચવર્ણી વાદળાનું સ્વરૂપ વિચારતાં મનમાં વૈરાગ્ય થયો કે આ સંસાર પણ પવન વાતો હોય તે સમયના વાદળ સમાન ક્ષણિક – અસાર છે. એથી તુરત પ્રત્યેકબુદ્ધની પેઠે દીક્ષા લીધી; પછી તે એક ગામથી બીજે ગામ વિહાર કરતા-કરતા એક દિવસે હસ્તિનાપુર નગરની બહાર આવી કાયોત્સર્ગ ધ્યાનમાં ઊભા રહ્યા. એટલામાં રાજવાડીમાં જતાં રસ્તામાં પાંડવોએ દમદંત મુનિરાજને કાઉસગ્ગમાં ઊભેલા દીઠા. તે વખતે લોકોના મુખથી એ દમદંત રાજા છે એમ જાણીને પાંડવોએ ઘોડા ઉપરથી નીચે ઊતરી શુભભાવે ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઈ મુનિશ્રીને વંદન કર્યું, અને ત્યાર પછી તે મુનિનું રાજ્યાવસ્થામાંનું બલ અને અત્યારનું ચારિત્રબલ જોઈને તેમની સ્તુતિ કરી તેઓ રાજવાડીમાં ગયા. પાછળથી કૌરવો આવ્યા. તે વખતે તેમાંના મોટા દુર્યોધને તે મુનિને

તિરસ્કારપૂર્વક માઠાં વચન ઉચ્ચારીને તેમના સામું એક બીજોરું (ફલ) ફેંક્યું. રાજાનું જોઈને સાથે બીજા સૈનિક અને લોકોએ પણ મુનિની સામે લાકડાં-પથરા ફેંકીને તે મુનિની ચારે તરફ એક ઓટલા જેવું કરી દીધું. મુનિનું શરીર ઢંકાઈ ગયું. પાંડવો રાજવાડીમાંથી પાછા ફરતાં જુએ છે તો મુનિ ઢંકાઈ જવાથી દેખાયા નહીં એટલે લોકોને પૂછવા લાગ્યા કે "અહીંથી મુનિ ક્યાં જતા રહ્યા?" લોકોએ કૌરવોની દુશ્ચેષ્ટા કહી સંભળાવી, ત્યારે પાંડવોએ તુરત સેવકોને કહી લાકડાં-પથરા વગેરે કઢાવી નંખાવી મુનિરાજને બહાર કાઢી નમસ્કાર કર્યા, અને પછી પોતાને સ્થાનકે ગયા. મુનિરાજને પાંડવો તરફથી માન મળ્યું અને કૌરવો તરફથી અપમાન મળ્યું તોપણ ઉક્ત મુનિશ્રીએ બંને ઉપર સમપરિણામ રાખ્યો.

૪૩

૨. સમયિક-સામાયિક – દયાભાવ ઉપર દૃષ્ટાંત

શ્રાવસ્તિ નગરીમાં યજ્ઞદત્ત નામે બ્રાહ્મણ વસતો હતો. તેણે વૈરાગ્યથી દીક્ષા લીધી, પણ દીક્ષા પાળ્યા સુધી કુલના મદનો ત્યાગ કરી શક્યો નહીં, મરણ પામી દેવતા થયો, અને ત્યાંથી ચ્યવી રાજગૃહી નગરીમાં કુલમદના યોગથી ચાંડાલના કુલમાં આવી ઊપન્યો. જ્યારે તે ચાંડાલણી થકી જન્મ્યો, ત્યારે તે જ નગરીમાં ધનદત્ત શેઠની સ્ત્રીને છોકરાં આવતાં તે મરેલાં આવતાં, તેથી તેને સંતાન ન હોવાથી ગુપ્તપણે ચાંડાલણીએ આવી દ્રવ્ય લઈ પોતાનો પુત્ર આપ્યો

તે શેઠે લઈ લીધો. પછી તે છોકરો અનુક્રમે શેઠને ઘેર મોટો થયો. તેનું નામ મેતાર્ય પાડ્યું. જુવાન થતાં વાણિયાની આઠ કન્યા અને શ્રેણિક રાજાની એક કન્યા પરણ્યો. બાર વરસ સુધી દેવતા જેવાં સુખ ભોગવી દેવતાના વચનથી પ્રતિબોધ પામી શ્રી મહાવીર સ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી. પછી ઘણા દેશમાં વિહાર કરતાં એક દિવસ રાજગૃહ નગરમાં સોનીને ઘેર આહાર લેવા તે આવ્યો. તે ઘરમાં સોનીએ શ્રેણિક રાજાને માટે દેવપૂજા સારુ એકસોઆઠ સોનાના યવ ઘડીને મૂક્યા હતા, તેટલામાં ક્રૌંચ પક્ષીએ આવી દાણાની ભ્રાંતિમાં તે ખાઈને ભીંત ઉપર જઈને બેઠું. સોની પણ સાધુને શુદ્ધ આહાર આપી ઘરની બહાર આવ્યો, અને જ્યાં પાછો ઘરમાં જઈ જુએ છે તો ત્યાં સોનાનો એક પણ યવ દીઠો નહીં. ત્યારે સાધુને ચોર જાણી સોનીએ પૂછ્યું "અહીં જવ પડ્યા હતા તે કોણ લઈ ગયું ?" ત્યારે સાધુએ વિચાર્યું કે "ક્રૌંચ પક્ષીએ ખાધા છે એવું જો હું એને કહીશ તો એ મારા વચનથી તે પક્ષીને મારી નાંખશે." તેથી પોતે મૌન રહ્યા. સોનીને ક્રોધ ચડ્યો, અને લીલી વાધરથી મુનિનું માથું બાંધી તેમને તડકે ઊભા રાખ્યા. આની વેદનાથી મુનિની આંખો નીકળી પડી, તેથી ઘણી જ વેદના થઈ, પણ મનમાં લેશમાત્ર દ્વેષભાવ આણ્યો નહીં. શુક્લ ધ્યાને ચઢતાં અંતકૃત્ કેવલી થઈ તે મોક્ષે ગયા. આ રીતે પ્રાણાંત કષ્ટ પડે, તોપણ મનમાં જીવ દયા જ ધારે, પણ શરીરની કોઈ પણ દરકાર ન કરે એ સમયિક-સામાયિક.

૪૪

૩. સમવાદ-સામાયિક ઉપર દૃષ્ટાંત

તુરમણિ નામની નગરીમાં કુંભ નામે રાજા હતો. તેને દત્ત નામનો પુરોહિત હતો તે કાલિકાચાર્યનો ભાણેજ હતો. તે દત્ત પુરોહિતે પોતાના સ્વામી કુંભ રાજાને બલથી બાંધી બંદીખાને નાખ્યો, અને પોતે રાજ્ય ભોગવવા લાગ્યો. અનુક્રમે આ જ નગરીમાં કાલિકાચાર્ય આવી ચોમાસું રહ્યા, તે વખતે દત્ત પુરોહિત પોતાની માતાની પ્રેરણાથી ઉન્મત્તપણાએ આચાર્યને વાંદવા ગયો. ત્યાં જઈ ધર્મની ઈર્ષાથી અને ક્રોધથી ગુરુને પૂછ્યું કે "મહારાજ! યજ્ઞ કરવાથી શું ફલ થાય? તે કહો." તે વખતે ગુરુએ ધૈર્ય રાખી કહ્યું કે "યજ્ઞનું ફલ તો હિંસા છે, અને હિંસાનું ફલ નરકપદવી છે." દત્ત બોલ્યો "હે મહારાજ! એની સાબિતી કઈ રીતે માલૂમ પડે?" ગુરુએ ઉત્તર આપ્યો કે "આજથી સાતમે દિવસે તુજને કૂતરા ખાશે, અને તું લોઢાની કુંભીપાકમાં પડીશ." દત્તે ફરી પૂછ્યું કે "મહારાજ! તે કેમ મનાય?" ગુરુએ કહ્યું "વળી અકસ્માત્ તારા મુખમાં વિષ્ટા પડશે. અને આ મારી કીધેલી વાત ખરી થાય તો તું સમજજે કે નરક જવાની વાત પણ ખરી છે." આ સાંભળી ક્રોધ ચડાવી દત્તે ગુરુને પૂછ્યું કે "હે મહારાજ! તમે કેવી રીતે મરશો? અને મરીને ક્યાં જશો?" ગુરુએ કહ્યું "હું સમાધિમરણ પામી દેવલોકમાં જઈશ." આ સાંભળી દત્ત હુંકારો કરતો આચાર્યની પાસે સિપાઈઓની ચોકી મૂકીને પોતે ઘેર જઈ અંતઃપુરમાં છાનો ભરાઈ બેઠો. પછી મતિના ભ્રમથી

સાતમા દિવસને આઠમો દિવસ ગણતો વિચારે છે કે સાત દિવસ ગુરુના કહેવા પ્રમાણે પૂરા થયા, અને મને કાંઈ ન થયું; માટે હું આચાર્યના પ્રાણ લઈ મન શાંત કરીશ.” આમ વિચારી ઘેરથી બહાર નીકળ્યો; તેવામાં એક માળીએ તે નગરીમાં પેસતાં કાર્યાકુલતાથી પેટના રોગથી પીડાતાં રાજમાર્ગમાં જ લઘુનીતિ વડીનીતિ કરી ઉપર ફૂલ ઢાંકી દીધાં. આ રાજમાર્ગે દત્ત પુરોહિતે પણ ચાલવા માંડયું, એવામાં દત્તના ઘોડાનો પગ તે માળીની વિષ્ટા ઉપર પડ્યો, તેથી વિષ્ટા ઊછળતાં દત્તના મુખમાં પડી. તે વિષ્ટાના સ્વાદથી આચાર્યના વચન ઉપર ચમત્કાર પામતો “આજે સાતમો દિવસ જ છે કે શું?” એવું સમજીને પોતે ઘોડો પાછો અંતઃપુર તરફ વાળ્યો. આટલામાં તેના અત્યંત દુરાચારથી ખેદ પામેલા એવા જે પ્રથમના મહેતા મુસદ્દી હતા તેણે જઈ કુંભ રાજાને બંદીખાનામાંથી બહાર કાઢીને રાજગાદી ઉપર બેસાડ્યો, અને દત્ત પુરોહિતને છલથી બાંધી લઈ કુંભ રાજાને સોંપ્યો. રાજાએ તેને કુંભીમાં ઘાલી તેની નીચે અગ્નિ સળગાવી પછી કૂતરાને મોકલી તેની કદર્થના કરાવી. આવી રીતે દત્ત મરણ પામીને નરકે ગયો. કુંભ રાજાએ આચાર્યને ઘણું સન્માન દીધું, અને નગરમાં લોક પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. આ રીતે સત્યવચન ઉપર કાલિકાચાર્યનું દૃષ્ટાંત મનનીય છે.

૪૫

૪. સમાસ-સામાયિક ઉપર ચિલાતીપુત્રનું દૃષ્ટાંત

રાજગૃહી નગરીમાં ધનદત્ત નામે વ્યવહારી (વાણિયો) વસતો હતો. તેને ચાર પુત્ર અને પાંચમી સુષમા નામની

પુત્રી હતી. તેને ઘેર ચિલાતીપુત્ર નામે દાસ (નોકર) હતો તે નિત્ય સુષમા પુત્રીને રમાડતો. એમ કરતાં એક દિવસ સુષમા કન્યાની સાથે તે દાસને દુરાચાર કરતો દેખીને શેઠે તેને ઘરની બહાર કાઢી મૂકયો. ચિલાતીપુત્ર જઈને એક ચોરની પલ્લી (પરું)ને વિષે રહ્યો. ત્યાં તે પાંચસો ચોરનો સ્વામી થયો. એક દિવસ ઘણા ચોરોને સાથે લઈને ચિલાતી-પુત્ર રાજગૃહી નગરીમાં આવી ધનદત્ત શેઠના ઘરમાં ચોરી કરવા પેઠો અને સુષમા કન્યાનું તથા ઘણા ધનનું હરણ કરી બહાર નીકળ્યો. શેઠને ખબર પડતાં પોતે ચાર પુત્રને લઈને તેની પાછળ દોડયો, અને નગરનો કોટવાલ પણ દોડતો-દોડતો પાછળ ગયો. આગળ ચાલતાં માર્ગ કાપતાં શેઠ નજીક પહોંચ્યો કે તે ચોરે ડરથી સુષમા કન્યાનું માથું તલવારથી કાપી નાંખીને તેના ધડને અગ્નિમાં નાંખી દીધું. શેઠ ચિલાતીપુત્રનું આવું ભયંકર કામ તથા રૂપ જોઈને પાછો ફર્યો. હવે ચિલાતીપુત્ર એક હાથમાં માથું અને બીજા હાથમાં લોહીથી ખરડાયેલ તલવાર લઈને ભયંકરરૂપે પર્વત ઉપર ચઢી ગયો. ત્યાં માર્ગમાં મુનિરાજને કાયોત્સર્ગ ધ્યાનમાં ઊભેલા જોઈને ચિલાતીપુત્ર બોલ્યો, "અરે મુંડ! તું મને ધર્મ કહે, નહીં તો હું ખડ્ગથી તારું પણ માથું કાપી નાંખીશ!" આ સાંભળી મુનિરાજ પણ તેનું તેવું સ્વરૂપ જોઈ 'નમો અરિહંતાણં' એ પદ કહી આકાશમાં ઊડયા, અને ઊડતાંઊડતાં કહેતા ગયા કે "૧. ઉપશમ એટલે ઉદય પામેલા ક્રોધનું ઉપશમન, ૨. વિવેક એટલે સત્ અને અસત્ વસ્તુનું વિવેચન – ભેદ અને ૩. સંવર એટલે રૂડે પ્રકારે

કર્મના આસ્રવનું નિવારણ – એ ત્રણ પદમય ધર્મ છે.” આ સાંભળી ચિલાતીપુત્ર એ ત્રણ પદનો અર્થ વિચારવા લાગ્યો. વિચારતાંવિચારતાં તેમાંનો એક ગુણ પોતાના આત્મામાં જોયો નહીં; તે વખતે કન્યાનું મસ્તક તથા ખડ્ગને વેગળાં મૂકી સમ પરિણામ આદરીને ઊડી ગયેલા મુનિરાજનાં જ્યાં પગલાં હતાં ત્યાં પોતાના પગ મૂકીને કાઉસગ્ગ ધ્યાને ઊભો રહ્યો. ત્યાં લોહીની ગંધથી કીડીઓ તથા ધીમેલો આવી તેને કરડવા લાગી. અને સર્વ શરીર ચાળણી માફક કરી નાંખ્યું તોપણ સમતાપરિણામ ચાલુ જ રાખ્યો. ત્રીજે દિવસે કાળ કરીને દેવલોક ગયો. આવી રીતે થોડા અક્ષરમાં ઘણું તત્ત્વ જાણવું એવા સમાસ-સામાયિક ઉપર ચિલાતીપુત્રનું દૃષ્ટાંત કહ્યું.

૪૬

૫. સંક્ષેપ-સામાયિક ઉપર દષ્ટાંત

વસંતપુરમાં જિતશત્રુ રાજા હતો. તેને એક દિવસ શાસ્ત્ર સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ. ચાર પંડિતોને બોલાવી શાસ્ત્ર સંભળાવવાનું કહ્યું. પંડિતોએ કહ્યું “ ઠીક છે, શાસ્ત્ર અમારી પાસે હાજર છે.” રાજાએ કહ્યું “ તમારી પાસે કેટલુંક શાસ્ત્ર છે?” ત્યારે પંડિતોએ કહ્યું કે “અમારી પાસે ચાર લાખ ગ્રંથ છે.” રાજાએ કહ્યું “ એટલું બધું શાસ્ત્ર સાંભળવાની મને ફુરસદ નથી.” ત્યારે ચારે પંડિતોએ સારભૂત માત્ર એક શ્લોક બનાવીને રાજાને કહ્યો તે આ પ્રમાણે :

જીર્ણભોજનમાત્રેયઃ, કપિલઃ પ્રાણિનાં દયામ્,
બૃહસ્પતિરવિશ્વાસમ્, પંચાલઃ સ્ત્રીષુ માર્દવમ્

અર્થ—અમારા ચારમાંથી આત્રેય એમ કહે છે કે "જીર્ણ ભોજન કરવું એટલે પ્રથમનો કરેલો આહાર જીર્ણ થાય – પચી જાય ત્યાર પછી બીજો આહાર કરવો એ વૈદ્યક ગ્રંથનો અભિપ્રાય છે." કપિલ એમ કહે છે કે "સર્વ જીવની ઉપર દયા રાખવી એ ધર્મશાસ્ત્રનો પરમાર્થ છે." બૃહસ્પતિ એમ કહે છે કે "કોઈનો વિશ્વાસ રાખવો નહીં એ ન્યાયશાસ્ત્રનો સાર છે." અને પંચાલ એમ કહે છે કે "સ્ત્રીજાતિ ઉપર કોમલ સ્વભાવ રાખવો પણ સ્ત્રીનો અંત લેવો નહીં એ કામશાસ્ત્રનું રહસ્ય છે."

આમ લૌકિકાચાર પંડિતોના દૃષ્ટાંતથી અક્ષર થોડા, અને તેમાં રહસ્ય ઘણું સમજાય એવી રીતે દ્વાદશાંગીનું સારરૂપ જાણવું તે સંક્ષેપ-સામાયિક.

૪૭

૬. અનવદ્ય-સામાયિક ઉપર ધર્મરુચિનું દૃષ્ટાંત

એક સમયે ધર્મઘોષ આચાર્યના શિષ્ય ધર્મરુચિ નામે સાધુ માસક્ષમણના પારણે નગરમાં આહાર અર્થે ફરતા-ફરતા રોહિણી નામે બ્રાહ્મણીને ઘેર આવ્યા. ત્યારે રોહિણીએ કડવી તુંબડીનું શાક કર્યું હતું, તેને વિષ સમાન જાણીને ધર્મના દ્વેષથી સાધુને વહોરાવી દીધું. સાધુએ સ્વસ્થાનકે લઈ આવી ગુરુને બતાવ્યું. ગુરુએ પણ તે વિષપ્રાય જાણી સાધુને કહ્યું કે "એ આહાર નિરવદ્ય સ્થાને પરઠવી – મૂકી આવો." ત્યારે ધર્મરુચિ સાધુએ પણ નિરવદ્ય સ્થાને જઈને પાત્ર ધરતી પર મૂક્યું. તે મૂકતાં જ તેમાંથી છાંટો બહાર નીકળ્યો. તેની પર કીડીઓ વળગી અને મરણ પામી. આ જાણી પાપથી

બીતા તેમણે સર્વ જીવયોનિને સાથે ખમાવી ત્યાં જ બેસી પોતાના શરીરને સૌથી નિરવદ્ય સ્થાન ગણી કડવી તુંબડીના શાકનું ભોજન કર્યું, એટલે તરત જ તેનું વિષ શરીરમાં પસરવાથી સમાધિમરણ પામી તે દેવતાપણે ઊપન્યા. આ રીતે નિષ્પાપ-નિરવદ્ય આચરણ રૂપ અનવદ્ય-સામાયિક.

૪૮

૭. પરિજ્ઞા-સામાયિક ઉપર ઇલાપુત્રનું દૃષ્ટાંત

ઇલાવર્ધન નગરમાં ધનદત્ત નામનો શેઠ વસતો હતો, તેને ધનવતી નામની સ્ત્રી હતી. ઇલાદેવીની સેવા કરતાં બંનેને એક પુત્ર થયો તે પરથી ઇલા(ઇલાચી)પુત્ર તેનું નામ પાડ્યું. એક દિવસ તે નગરમાં નાટકિયા રમવા આવ્યા, તેના ટોળામાં એક નટવાની મહાસ્વરૂપવાન પુત્રીને જોઈને પૂર્વભવના સ્નેહથી તેની ઉપર ઇલાપુત્ર મોહ પામ્યો. પછી તત્કાલ પોતાને ઘેર આવી તે પોતાના પિતાને કહેવા લાગ્યો કે "હે પિતાજી ! મને નાટકિયાની પુત્રી પરણાવો, નહીં તો હું મરણ પામીશ પણ બીજી કન્યાને નહીં પરણું." પિતાએ કહ્યું "હે પુત્ર ! એ નીચ જાતિ છે, અમે તને ઉત્તમ રૂપવંત વ્યવહારિયાની કન્યા પરણાવીશું." આમ ઘણું સમજાવતાં છતાં પુત્ર કોઈ રીતે માન્યો નહીં તેથી શેઠે નટ પાસે જઈ તેની પુત્રીનું માગું કર્યું. નટે કહ્યું "અમારી નાચવાની કળા શીખી તેમાંથી દ્રવ્ય એકઠું કરી અમારી નાતને જે પોષે તેને અમે અમારી બેટી પરણાવીએ !" આ વાત પિતાએ ઇલાપુત્રને કહેતાં તે પુત્રે અંગીકાર કરી. હઠથી ઘરમાંથી નીકળી નટોની સાથે જઈ નટ બની સર્વ

કળા શીખી હોંશિયાર થયો. પછી કેટલેક કાળે નટવા સાથે બેનાતટ નગરમાં ગયો ત્યાંના રાજાને પોતાની કળા દેખાડવા સારુ વાંસ ઉપર ચડી અનેક તરેહની રમત રમવા લાગ્યો. નીચે નાટકિયાની પુત્રી વાંસની પાછળ ઊભી ગીત ગાતીગાતી ઢોલ વગાડતી જાય છે. આટલામાં રાજા પણ નટની પુત્રીનું રૂપ દેખી મોહ પામીને મનમાં વિચારે છે કે "આ નટવો વાંસ ઉપરથી જો નીચે પડી મરણ પામે તો આ નટવીને હું મારા અંતઃપુરમાં લઈ જાઉં." હવે ઇલાપુત્રે વાંસ ઉપરથી ઊતરીને રાજાને સલામ કરી દાન માગવા માંડ્યું. ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે "તારું નાટક બરાબર મેં જોયું નહીં, માટે તું ફરીથી વાંસ ઉપર ચડ." એમ ત્રણવાર તેને નાટક કરવા રાજાએ વાંસ પર ચડાવ્યો. એવા અવસરમાં એક મુનિરાજે આહારને વાસ્તે કોઈ એક ભાગ્યવંત શેઠને ઘેર આવી ધર્મલાભ દીધો; ત્યારે તે શેઠની રંભા સરખી સ્ત્રી સર્વ શણગારથી શોભિત થઈ ઊઠીને રૂડા ભાવથી સાધુને વંદના કરી મોદકનો થાળ ભરી વહોરાવે છે, અને સાધુ પણ નીચી દૃષ્ટિ રાખી આહાર વહોરે છે, પરંતુ તે સ્ત્રીની સામે લેશમાત્ર નજર કરતા નથી. આવું મહામુનિરાજનું સર્વ સ્વરૂપ વાંસ ઉપર ચડેલા ઇલાપુત્રે જોયું. ત્યારે પોતે મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે "અહો! હું મોહજાળમાં પડ્યો, પણ મારો તો એકે અર્થ સર્યો નહીં." આમ વૈરાગ્ય આણી અનિત્યભાવના ભાવતો ઘાતિકર્મનો ક્ષય કરી કેવલજ્ઞાન પામ્યો. આ વખતે દેવતાએ કેવલ મહોત્સવ કર્યો. વાંસની લાકડીનું સિંહાસન બની ગયું. આવું દિવ્ય સિંહાસન જોઈ

રાજાદિક નટવાનટવી સર્વ પ્રતિબોધ પામ્યાં. આ રીતે પરિજ્ઞા-સામાયિક પર ઇલાપુત્રનું દૃષ્ટાંત.

૪૯

૮. પ્રત્યાખ્યાન-સામાયિક ઉપર તેતલીપુત્રનું દૃષ્ટાંત

તેતલીપુર નગરમાં કનકકેતુ નામે રાજા હતો. તે રાજ્યના લોભથી પોતાને જેટલા પુત્ર આવે તેમને મારી નાંખતો. આ રાજાને તેતલીપુત્ર નામે મહેતો હતો. તેને પોટિલા નામે ઘણી પ્રિય સ્ત્રી હતી. એકદા પોતાની પોટિલા સ્ત્રીને અણમાનીતી કરી, તેથી તેને બોલાવેચલાવે નહીં. એક દિવસ તેને ઘેર કોઈ સાધ્વી આહારને અર્થે આવી; ત્યારે તે સ્ત્રીએ કહ્યું કે "હે સાધ્વીજી! મારા ભરથારને વશ કરવાનો ઉપાય બતાવો." સાધ્વીએ કહ્યું "ધર્મસેવન કરો, જેથી તમારા મનોરથ ફળશે." પોટિલાએ સંસારથી વિરક્ત થઈ વૈરાગ્ય પામી પોતાના સ્વામી પાસે દીક્ષા લેવાની આજ્ઞા માંગી; ત્યારે તેણીને મહેતાએ કહ્યું કે "તું સાધુપણું પાળી દેવતાની ગતિ પામી, જો મને પ્રતિબોધ દેવા આવે, તો હું દીક્ષા લેવાની તને આજ્ઞા આપું." તે પોટિલાએ કબૂલ કરી, દીક્ષા લઈ પંચ મહાવ્રત આદર્યાં. એવી રીતે શુદ્ધ મનથી ચારિત્ર પાળી સમાધિથી કાળ પામી દેવતાપણે ઊપની. હવે મહેતાએ રાજાની રાણી સાથે મળીને રાજાનો એક પુત્ર જન્મથી જ છાનો રાખ્યો, અને તેને પોતાને ઘેર મોટો કરી સર્વ કળા શીખવી હોંશિયાર કર્યો. આમ કરતાં કેટલેક દિવસે તે કનક-કેતુ રાજા મરણ પામ્યો, તે વખતે મહેતાએ કનકધ્વજ કુમારને રાજગાદીએ બેસાડ્યો, અને રાજકાજ સર્વ પોતાના

હાથમાં લીધું. અહીં રાજકાજમાં મગ્ન થયેલો તે મહેતો ધર્મ કરવાની વાત ભૂલી ગયો. તે અવસરે પોટિલાનો જીવ જે દેવપણે ઉપન્યો છે, તેણે મહેતાનું એવું સ્વરૂપ જોઈને પ્રતિબોધવા સારુ રાજાદિક સર્વ લોકનું મન મહેતા ઉપરથી ઉતારી નાંખ્યું ! પ્રભાતે મહેતો રાજાની સભામાં ગયો. રાજાને સલામ કરી ત્યારે રાજાએ મોઢું આડું ફેરવ્યું, તેથી સભામાં કોઈએ પણ મહેતાને બોલાવ્યો નહીં, તે જોઈ મહેતે જાણ્યું કે આજ મારી ઉપર રાજા રિસાયો છે. પછી પોતાને ઘેર આવીને મરવાના અનેક ઉપાય કરવા માંડયા, પણ દેવતાએ સર્વ નિષ્ફળ કરી નાંખ્યા; ત્યારે તે મનમાં વિલખો થયો. તે વખતે દેવતા પ્રગટ થઈને પ્રધાનને કહેવા લાગ્યો કે "અરે મહેતા ! સંસારનું સ્વરૂપ એવું છે, કોઈ કોઈનું નથી. સૌકોઈ સ્વાર્થનાં સગાં છે." ઇત્યાદિ દેવતાનાં વચન સાંભળી પ્રધાન પ્રતિબોધ પામ્યો. દેવતા પોતાને સ્થાનકે ગયો. મહેતાએ પણ સંસાર અસાર જાણી સર્વ ઋદ્ધિ છાંડીને દીક્ષા લીધી. સાધુપણું પાળતાં દુષ્કર તપ કરી સર્વ પાપ ટાળી કેવળજ્ઞાન પામ્યો. આ રીતે પ્રત્યાખ્યાન એટલે પરિહરવા યોગ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરવારૂપ સામાયિકનું દૃષ્ટાંત.

૫૦

સામાયિકના પ્રકાર

સામાયિકના ચાર ભેદ છે. તે નીચે પ્રમાણે :

૧. શ્રુત સામાયિક : 'હું આટલો અમુક પાઠ ભણી સંપૂર્ણ મુખપાઠ કરીને ઊઠીશ' એવો નિયમ કરી બેસવું તે.

૨. સમ્યક્‌ત્વ સામાયિક : શુદ્ધ સમકિત પાળવું તે.

૩. દેશવિરતિ સામાયિક : બે ઘડી પ્રમાણ સામાયિક કરવી તે.

૪. સર્વવિરતિ સામાયિક : સાધુ મુનિરાજ નિરંતર સર્વથા પાળે છે તે. આને ચારિત્ર સામાયિક કહે છે.

વળી સામાયિકના બે ભેદ પાડી શકાય : ૧. દ્રવ્ય-સામાયિક, ૨. ભાવસામાયિક. ભાવસામાયિક એટલે આત્માનું સદા સર્વથા સમતાભાવને વિષે રહેવું તે. આ સામાયિક સર્વથા તો તેરમે ગુણસ્થાનકે વર્તતા જીવનમુક્ત કેવલી વિષે ઘટે. જૈન પરિભાષામાં જેને 'યથાખ્યાત ચરિત્ર' એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે સંપૂર્ણ ભાવસામાયિક. આ પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રબળ સાધન દ્રવ્યસામાયિક છે. દ્રવ્યસામાયિકમાં નીચે પ્રમાણેની પ્રચલિત વિધિનો, તેમજ મોટા પુરુષોના આ સંબંધે આત્માર્થ પ્રવર્તનનો સમાવેશ થાય છે. દ્રવ્ય-સામાયિકની પ્રચલિત વિધિ પરમાર્થથી તપાસતાં-વિચારતાં તે પરમકલ્યાણનું નિમિત્ત થાય છે એવી પ્રતીતિ થશે. ભાવસામાયિકમાં જે સર્વથા સમતાભાવ રાખવાનો છે તે સમતાભાવનું સ્વરૂપ, અને તે કેવી રીતે થઈ શકે તે આપણે આગળ કહી ગયા છીએ. હવે દ્રવ્યસામાયિકની વિધિ અને તેનો પરમાર્થ તપાસીએ.

૫૧

વિનય

પ્રથમ તો હમેશાં સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે 'વિનય મુલો ધમ્મો' એટલે વિનય એ ધર્મનું મૂળ છે; ધર્મ પામવા

અર્થે ગુરુના વિનયની મોટી જરૂર છે. કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ ગુરુગમ વગર થતી નથી એ આપણે વ્યવહારમાં જોઈએ છીએ, ત્યારે સામાયિક જેવી પરમાર્થને પ્રકટ કરનાર બાબતમાં તો ગુરુની પૂરી આવશ્યકતા રહે એમાં નવાઈ શું ? માટે આત્માને સમતાનો પરમ લાભ આપનાર એવા સામાયિકરૂપ પવિત્ર શિક્ષાવ્રતનો જેણે ઉપદેશ કર્યો છે, જે એ સામાયિકમાં નિરંતર રહેલા છે એવા મહાત્મા ગુરુની નિશ્રાએ તેના આલંબન તળે તેમના પ્રત્યે વિનયભાવ, બહુમાન, આદર સહિત સામાયિક કર્તવ્ય છે. તેથી સદ્‌ગુરુ સમીપે, અતિ દૂર નહીં, તેમ અતિ પાસે નહીં એમ બેસવું.

આથી વિશેષરૂપે શાસ્ત્રકારોએ સદ્‌ગુરુ અથવા તેમની સ્થાપનાને સામાયિક લેતી વખતે તેમાં બધા મળી પ્રણિપાત – વંદનના "ઇચ્છામિ ખમાસમણ"ના પાઠનો ઉચ્ચાર કરી આઠવાર વંદન કરવાનાં કહ્યાં છે. તે આઠ ક્યારે-ક્યારે કરવાનાં, તે "ઇચ્છામિ ખમાસમણ"ના સૂત્રના સંબંધમાં બોલતાં આગળ જોઈશું.

૫૨
સદ્‌ગુરુમહિમા

જે-જે કારણો આત્મહિતનાં છે તે-તે સદ્‌ગુરુના શ્રી-મુખથી વિધિપૂર્વક ધારવામાં, વિચારવામાં આવે, તો તે પરમકલ્યાણનાં કારણ થાય છે. તેમજ શાસ્ત્રને પોતાની મેળે વાંચવાથી જેટલું રહસ્ય મેળવી શકાય છે, તેથી અનંતગણું વધારે રહસ્ય જેણે શાસ્ત્રાર્થ વિચારી અનુભવ્યા છે, એવા સદ્‌ગુરુ ગીતાર્થના આશ્રયે પ્રાપ્ત થાય છે. દરેક પ્રકારનું

જ્ઞાન મેળવવા માટે ગુરુગમની જરૂર છે, તો પછી સામાયિક જેવા અદ્‌ભુત કલ્યાણકારી સાધન માટે તેની પ્રબલ જરૂર રહે એમાં પૂછવું જ શું? શાસ્ત્રનાં શાસ્ત્ર ભલે મુખપાઠે થાય પણ તેનું રહસ્ય પામવું તે તો જે રહસ્ય પામ્યા હોય તેના હાથથી જ બને.

સામાયિકનાં સૂત્રોના સંબંધે પણ જેટલું લક્ષ તેના પઠનપાઠન પર રાખવામાં આવે, તેટલું બલકે તેથી પણ વધારે લક્ષ તેના અંદરના ઉચ્ચ આશય પામવા, તેનાં મનન અને નિદિધ્યાસન પર રાખવું એ પરમ ઉપકારક છે; તોપણ જેમાં ભગવાનના શ્રીમુખમાંથી વરસેલાં વચન-અમૃતનાં બિંદુ રહેલાં છે એવાં તે પવિત્ર સૂત્રોના શુદ્ધ ઉચ્ચારથી જીભને પવિત્ર કરવી તે પણ કલ્યાણકારક છે, અને તે પરંપરાએ પરમ સિદ્ધિમાં પરિણમે છે. માટે ઓઘે પણ સામાયિકના સૂત્રપાઠો શુદ્ધ ભણવા, તે મુજબ સામાયિક કરવું, તે સમજવાની ઇચ્છા રાખવી, ઇચ્છા સાથે સમજવાનો પ્રયાસ કરવો, અભ્યાસ પાડવો – આમ કરતાંકરતાં પણ રહસ્ય સમજાશે, અથવા રહસ્ય સમજવાનાં કારણો મળી આવશે. વળી અક્ષરો અમુકઅમુકની સાથે બોલવાથી અમુક શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી અક્ષરમાં શક્તિ રહેલ છે. મંત્રના બળથી સાપ, વીંછી આદિનું ઝેર ઉતારી શકાય છે, તેથી સામાયિકનાં પવિત્ર સૂત્રો તેના ઉચ્ચારથી વિશેષ અસરકારક અને લાભપ્રદ થઈ શકે છે.

આ ઉપરથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે દરેક આત્માર્થીએ સામાયિક અવશ્ય કરવું, બનતાં લગી યથાવિધિ કરવું અને

તેમ કરવા છતાં પણ પૂર્ણ વિધિપૂર્વક થઈ ન શકે તો તેથી તેનો ત્યાગ ન કરવો, કારણકે જે કરતો હશે તે હમણાં નહીં તો પછી પણ સમજી શકશે; અને જે નહીં કરતો હોય તેને તે ભવિષ્યમાં સમજવાનું કારણ પણ ક્યાંથી મળશે? આમ ગણી સામાયિક કરવું, અને તેની સાથે હમેશાં લક્ષ અને ઇચ્છા, સામાયિકની વિધિ ગુરુગમથી જાણવા-સમજવાનાં, અને સમજી તે મુજબ વર્તવાનાં રાખવાં.

૫૩

આચારશુદ્ધિ

ગુરુના વિનય સંબંધી કહ્યું. હવે સામાયિક જેમજેમ શુદ્ધ બને – રહે, તે માટે ત્રણ યોગ નામે મન, વચન, કાયાની શુદ્ધિ રાખવાની બહુ જ જરૂર છે. મનશુદ્ધિ અને વચનશુદ્ધિ અને સંબંધી આગળ આપણે થોડું પણ જેટલું જોઈએ તેટલું કહી ગયા છીએ, હવે આપણે કાયિક શુદ્ધિ કે જેને આચારશુદ્ધિ કહી શકાય, તે વિષે થોડું કહીએ.

આચારશુદ્ધિની જરૂર એટલા માટે છે કે તેથી વિચારશુદ્ધિ બહુ જલદી અને સારી રીતે થાય છે. જેના આચાર સારા હોય છે, તેના વિચાર સારા હોય છે. જેના વિચાર સારા હોય છે તેની વાણી પણ શુદ્ધ, મીઠી અને સત્ય હોય છે. બાહ્ય આચાર શુદ્ધ હોય તો અંતરંગ આચાર શુદ્ધ જ હોય એ સર્વમાન્ય નિયમ નથી, પરંતુ સામાન્ય રીતે બાહ્ય આચાર શુદ્ધ અને અનુકરણીય ન હોય, તો બીજા માણસોને અંતરંગ શુદ્ધ વિચારનું અનુકરણ, ઇચ્છા અને તે ઇચ્છા પાર પાડવાનો પ્રસંગ રહેતાં નથી; માટે બાહ્ય

આચાર શુદ્ધ રાખવાથી ઘણા લાભ છે, અને તે વિચારીએ.

આ કાયિક – આચારશુદ્ધિમાં શરીરશુદ્ધિ, વસ્ત્રશુદ્ધિ, ઉપકરણશુદ્ધિ, સ્થાનશુદ્ધિ અને વિધિશુદ્ધિ એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે.

૫૪
શરીરશુદ્ધિ

અંગને સ્વચ્છ રાખવાથી મન પ્રફુલ્લ રહે છે, અંગમાં સ્ફૂર્તિ આવે છે, અને ત્યારપછી જે ધાર્મિક ક્રિયા થાય છે, તે વિશેષ ઉત્સાહપૂર્વક થાય છે. શરીરશુદ્ધિ એટલે એકલું અંગ સ્નાનાદિથી મલ વગરનું રાખવું એટલું જ નહીં પરંતુ તેમાં ખાવાપીવાનો નિયમ, ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ, વ્રત-પચ્ચખાણ વગેરે શરીરને નિયમમાં રાખનાર વિષયોનો પણ સમાવેશ થાય છે. શરીર અને મનને ઘણો ગાઢો સંબંધ છે. શરીરની શુદ્ધિથી મનમાં સારાં અને ઉચ્ચ વિચારો-ભાવનાઓ આવે છે, તો સામાયિકમાં અંગની શુદ્ધિ જેટલે અંશે રાખવી ઘટે તેટલી રાખવી કર્તવ્ય છે.

૫૫
વસ્ત્રશુદ્ધિ

શરીરની શુદ્ધિ સાથે શરીર પર રાખવાનાં વસ્ત્રો પણ સ્વચ્છ-શુદ્ધ રાખવાની જરૂર છે. વસ્ત્રમાં પુરુષો માટે ધોતિયું જોઈએ. તે પવિત્ર, સાદું પણ સ્વચ્છ, અને અખંડ એટલે સાંધા વગરનું જોઈએ. ધોતિયામાં જરા પણ મલિનતા ન જોઈએ, તેમજ તે બીજા ઉપયોગમાં ન લેવું જોઈએ. તેને કંદોરો બાંધવો; ટાઢ સહન ન થઈ શકતી હોય તો તેથી

શરીરના રક્ષણુ માટે (કાઉસગ્ગ આદિમાં તો ન જ જોઈએ) પછેડી, ધોતિયું કે શાલ રાખવી. શરીરસત્કાર, શોભાનાં ઘરેણાં આદિને ત્યાગ કરવો. (તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓની સાડી માટે સમજવું.) મુખ્યપણે જેથી શરીરમમતા છૂટે અને સમતાભાવ પ્રગટે એવી રીતે સામાયિક કરવાને અભ્યાસ પાડવો. (ઉપર જણાવેલાં કપડાં તથા નીચે જણાવેલ પુસ્તક આદિ ઉપકરણોમાં) જેના વિના ચાલી શકે તેમ હોય તેના પરથી તો સામાયિકના કાળમાં જરૂર મૂર્ચ્છા ઉતારવી – મૂર્ચ્છા ઉતારવાની ટેવ પાડવી. એમ કરવાથી સમભાવે પરિષહ સહન કરવાને અભ્યાસ પડશે; અને તે પરિણામે કલ્યાણકારી થશે. દ્રવ્ય, દેશકાળ, ભાવ જોતાં જે સમર્યાદ ગણાય તેવા પહેરવેશમાં સ્ત્રીપુરુષે વર્તવું યોગ્ય છે. વસ્ત્ર શુદ્ધ, સફેદ, અખંડ રાખવાં. શ્વેત (સફેદ, ધોળાં) એ ઉજ્જવળ, ભાવ સૂચવે છે; એટલે સામાયિકમાં ઉજ્જવળ નિર્મળ ભાવ રાખવા. અખંડ એ સામાયિક એકધારાએ યથાવિધિ કરવાનું સૂચવે છે. શુદ્ધ એ સામાયિકમાં શુદ્ધ, નિર્મળ વૃત્તિ રાખવાને બોધ કરે છે. સારાં-નરસાં પુદ્ગલની મન ઉપર અસર થાય છે તો જેથી મનને નિર્મળ રહેવાનું બને, મનને સારા વિચાર, સાત્ત્વિક ભાવ સ્ફુરે એવાં નિમિત્તો-સાધનો મેળવવાં ઉપકારી છે. નિશ્ચયનયથી સામાયિક ઉપર મુજબની જરૂર જોતું નથી, તથાપિ શુદ્ધ ભાવના નિમિત્તરૂપ શુદ્ધ દ્રવ્ય, શુદ્ધ વ્યવહાર જે શિષ્ટ પુરુષોએ પ્રરૂપ્યાં હોય અને આચર્યાં હોય, તે પ્રમાણે વર્તવું કલ્યાણકારી છે. 'નિમિત્તવાસી આતમા મન મોહન મેરે'

તેમ આત્મા જ્યાં સુધી તેની સહજ સ્વભાવરૂપ સ્થિતિ ન થાય ત્યાં લગી નિમિત્તવાસી છે. એટલે સ્વસ્વભાવમાં આવવા પહેલાં તેના પર યોગદ્વારા સારાંનરસાં પુદ્ગલોની અસર થાય. 'ઘર હિ વન હૈ, વન હિ ઘર હૈ' એમ ઝૂંપડું અને મહેલ, ઘર અને વન એ જ્ઞાનીને સરખાં છે; એની અસર જ્ઞાનીને થતી નથી, પરંતુ બાળજીવોને શુદ્ધ દ્રવ્ય, સારાં પુદ્ગલ, સારાં નિમિત્તની પરમ જરૂર છે, અને એ હેતુએ બાળજીવોને ઉપકારક સામાયિકમાં શુદ્ધ વસ્ત્રાદિનો વિધિ કહ્યો છે.

૫૬
ઉપકરણશુદ્ધિ

ઉપકરણ એટલે જે ઉપકારનાં કારણ છે તે. તેની શુદ્ધિ એટલે તેના હેતુ સચવાય તેવી રીતે તેને રાખવાં તે.

તેની જરૂર : હાલના કેળવાયેલા કે શુષ્ક જ્ઞાનીઓ જો એમ આગ્રહ કરે કે સામાયિક એ તો સંવરરૂપ આત્મપ્રતિયોગી અનુષ્ઠાન છે એટલે તેમાં પાથરણાં આદિ બહારનાં ઉપકરણની કાંઈપણ જરૂર કે અપેક્ષા રહેતી નથી; તો તેવા આગ્રહ કરનારાઓએ સમજવાનું છે કે પરમ નિર્ગ્રંથને યોગ્ય એવા નિશ્ચય કે ભાવ–સામાયિકમાં બાહ્ય ઉપકરણોની અપેક્ષા ન રહે એ ખરું છે, અને આત્માની પરમ સંવરરૂપ સ્થિતિ એ જ સામાયિક છે, પરંતુ આ વિધિ જે બતાવેલ છે તે તો પરમજ્ઞાનીઓની બાળજીવો પ્રતિ નિષ્કારણ કરુણા જ સમજવી. આત્મહિતના ઈચ્છનારા બાળજીવોએ તો એ વિધિ મુજબ કરવાથી બહુ પ્રકારના, જેવા કે નીચે કહેલા, લાભ થાય તેમ છે :

૧. કોઈપણ કારણવિશેષે આ પ્રમાણે કરવાની પરમ જ્ઞાનીની પવિત્ર આજ્ઞાનું આરાધન. ‘આણાએ ધમ્મો’ – પરમજ્ઞાનીની આજ્ઞા પાળવી એ ધર્મ છે.

૨. જે પરમાર્થહેતુએ એ વિધિ પરમજ્ઞાનીએ બતાવેલ છે તે પરમાર્થનો તે વિધિ પ્રમાણે આચરવાથી લાભ; ભલે પછી બાળજીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના દોષથી તેનો પરમાર્થ – હાર્દ સમજી ન શકે.

૩. શરીરધર્મ પૌદ્‌ગલિક છે. તેથી બે ઘડી બેસવાથી શરીરને અડચણ પડે તો બીજી વાર તેમ થતું અટકે તેથી આસન ઉપર બેસવું તે ઠીક છે.

૫૭
ઉપકરણો

દ્રવ્ય સામાયિકમાં આવશ્યક ઉપકરણો નીચે પ્રમાણે છે: ૧. ચરવળો, ૨. કટાસણું, ૩. મુહપત્તી, ૪. પુસ્તકાદિ, ૫. સ્થાપનાચાર્ય, ૬. બીજી ઉપધિ.

૫૮
૧. ચરવળો[૧]

આની જરૂર જયણા – યત્ના, જીવરક્ષા જાળવવા માટે છે. આત્માર્થી – પ્રાણી સર્વ જીવને પોતાના જેવા ગણી તે

---

૧. સામાયિક આદિ ક્રિયામાં પુંજવા-પ્રમાર્જવા માટે શ્રાવકો ઊનનો જે ગુચ્છો રાખે છે તેને ‘ચરવળો’ કહે છે. સાધુઓ પણ જીવરક્ષા તથા પુંજવા-પ્રમાર્જવા માટે એવો મોટો ગુચ્છો રાખે છે તેને ‘ઓઘો’ અથવા ‘રજોહરણ’ કહે છે. ‘ચરવળા’નો વ્યવહાર પ્રાયઃ તપગચ્છ સંપ્રદાયમાં છે. અંચલગચ્છમાં આવો ચરવળો નથી રાખતા;

પ્રતિ જેમ બને તેમ સાચવી-સંભાળીને દરેક કામમાં તેઓને પરિતાપ ન ઊપજે એમ પ્રવર્તે તો પછી સામાયિકમાં તો વિશેષ-વિશેષ ઉપયોગવંત થઈ જયણા પાળવી જોઈએ. ચરવળો એ જયણાનું ઉત્તમ સાધન છે. હાલતાં, ચાલતાં, બેસતાં, ઊઠતાં આજુબાજુ ભૂમિઆદિ પ્રમાર્જન માટે એ નિર્દોષ અને જીવને બચાવનારું સાધન છે. માટે એ અવશ્ય રાખવો જોઈએ. તે ન રાખવાથી પ્રમાદનો સંભવ છે અને પ્રમાદથી કર્મબંધન થાય છે. વળી બહાર શરીર આદિ જયણાપૂર્વક પુંજવા-પ્રમાર્જવામાં આત્માને પ્રતિક્ષણે પુંજવાનો હેતુ રહેલો છે.

હવે આનું બીજું નામ રજોહરણ છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે રજનું હરણ કરનાર તે રજોહરણ. આ રજ બે પ્રકારની કહી છે. એક બાહ્યરજ અને બીજી અભ્યંતરરજ. બાહ્યરજ તે પૃથિવીની રજ વિગેરે, અને અભ્યંતર રજ

એમાં પુંજવા-પ્રમાર્જવાની ક્રિયા પાથરણા (આસન) વડે જ કરે છે. અને તે પાથરણાને 'પૈંછણું' અથવા 'પ્રોંચ્છનક' (પુંજનાર) એવું નામ આપેલ છે. દિગંબરો મોરપીંછ રાખે છે. સ્થાનકવાસી શ્રાવકો નાનો ઊનનો ગુચ્છો રાખે છે. 'ચરવળો' એ રૂઢ શબ્દ છે. એના મૂળ ધાતુ પર્યાય શું હશે તે સમજાતું નથી. 'ચરવળો' એ શબ્દ (૧) 'ચાર-વળો' અથવા (૨) 'ચર-વાળો' એમાં રહેલા આશયને લઈને તો નહીં યોજાયો હોય? (૧) ચાર-વળો અર્થાત્ જેમાં ચાર વળ છે એ 'ચરવળો' અથવા (૨) 'ચર-વાળો' અર્થાત્ હરો, ફરો, ઊઠો કે બેસો એ આદિ ક્રિયામાં વાળો, પુંજો, પ્રમાર્જો. (આવી રીતે સાક્ષરશ્રી મનઃસુખલાલ કિ. મહેતા મને પત્ર દ્વારા જણાવે છે.)

એટલે બંધાતા કર્મ રૂપી રજ. કારણકે પંચવસ્તુક ગ્રંથમાં કહ્યું છે :

"હરઇ રયં જીવાણું બજ્ઝં અબ્ભંતરં ચં જં તેણુ રયહરણંતિ પવુચ્ચઇ"

સંસ્કૃત ટીકા – રજો જીવાનાં બાહ્યં પૃથિવીરજઃ પ્રભૃતિકં અભ્યંતરં ચ બધ્યમાનકર્મ્મરૂપં હરતિ–અપનયતિ યસ્માત્ તેન કારણેન રજોહરણં ઇતિ પ્રોચ્યતે.

અર્થ—રજ એટલે જીવોની બાહ્ય તે પૃથિવીની રજ આદિ, અને અભ્યંતર એટલે બંધાતા કર્મરૂપી રજ તેને હરે છે – અપનયન કરે છે તેથી તેનું નામ રજોહરણ કહેવાય છે.

૫૯

૨. કટાસણું

કટાસન. આનો અર્થ કટ એટલે સાદરી અને તેનું આસન. એટલે તે શુષ્કદર્ભાસન જોઈએ. છેવટે તે ઊનનું હોવું ઘટે છે. ઊનનું તથા જાડું હોવાથી એ પર જીવજંતુ ઓછા આવવાનો, ભરાઈ રહેવાનો સંભવ છે, તેમજ તેમનું રક્ષણ થાય તેમ છે. આથી ઊનથી બનતાં સુધી ઓછી જીવહિંસા થાય છે. કટાસણાને કેટલાએક પથરણું, પોંચણું (પ્રોંચ્છનક) કે આસનિયું કહે છે. કટાસણું લગભગ એક ગજ કે દોઢ હાથ લાંબું અને હાથ-સવાહાથ પહોળું હોય છે.

૧. આથી એ પથરણું પરિમિત–મર્યાદિત હોવાથી સામાયિકકાળમાં બેસીએ તેટલો વખત પથરણા જેટલું જ ક્ષેત્ર મોકળું ગણાઈ બીજાનું પચ્ચખાણ થઈ શકે છે, તેથી

ક્ષેત્રાવગાહ નિયમિત થઈ શકે છે, એટલે તેટલે અંશે દેશાવકાશનો લાભ મળે છે.

૨. બીજું વખત પરત્વે એ પ્રતિબંધ તથા અડચણ દૂર કરવાનું સાધન થાય છે, એટલેકે કોઈ એવા પથરણા વિના એમ ને એમ સામાયિક લઈ બેસે, તેને બહારની અડચણો નડશે. ગમે તે જાણ્યેઅજાણ્યે બોલાવશે ત્યારે બીજો કે જે પથરણા પર બેઠેલ હશે, તેને બહારના માણસો સામાયિકમાં અથવા બીજી ધર્મક્રિયામાં છે, એમ ગણી કાંઈપણ અડચણ નહીં કરે.

મુખ્ય વૃત્તિએ તો પૂર્વકાળના પરમજ્ઞાની ગુરુઓએ નિર્દેશેલ કટાસણા વિના સામાયિક કહ્યું જ નથી; એટલે એવા કટાસણા વિના સામાયિક કરનારને આજ્ઞાભંગનો જ દોષ લાગે છે.

આપણે ઉપકરણની જરૂરનાં કારણો જોઈ ગયા છીએ. તે જ કારણો અહીં લગાડીએ તો કટાસણાથી સૂક્ષ્મ, પરમ અને વિનયથી યુક્ત એવો પવિત્ર ધર્મ આરાધી શકાય છે, અને બીજું આપણ બાળજીવોને નજરમાં ન આવી શકે એવા અનેક પરમાર્થ-હેતુ ઉપરાંત એક પરમાર્થ લાભ તો આપણે એ જોઈએ છીએ કે પ્રોંચ્છનક કે કટાસણું વાપરવાથી આપણે અમુક ધર્મક્રિયામાં બેઠા છીએ એવું સમજી બીજા માણસો આપણને આપણા ધર્માનુષ્ઠાનમાં – ધર્મની ક્રિયામાં વિના કારણ ખલેલ ન પહોંચાડે. આવી રીતે પ્રોંચ્છનકને ઉદ્દેશી સામાન્યપણે કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે પરમજ્ઞાનીઓએ નિર્દેશેલ-આચરેલ (જેનો બીજા કોઈ જ્ઞાનીએ નિષેધ ન કર્યો

હોય તે) વિધિ પ્રમાણે વર્તવાથી અનેક હિત છે, અને સમજ્યા વિના તેની અપેક્ષા કરવામાં અનેક અહિત છે.

૬૦

૩. મુહપત્તી

મુખવસ્ત્રિકા એટલે મુખને આડે રાખવાનું વસ્ત્ર. આને સામાયિકમાં મુખથી ઉચ્ચાર કરતી વખતે ચાર આંગળ છેટે રાખવી જોઈએ. આમાં અનેક પરમાર્થ રહેલા છે તેમાંના થોડા આપીએ.

૬૧

મુહપત્તીના હેતુ

૧. મુખ્ય તો એ કે મુહપત્તી આપણને એવો પારમાર્થિક બોધ આપે છે કે સાવદ્ય – પાપરૂપ વચનથી, વિચાર વિનાના બોલવાથી અને કર્મજનક વાણીના ઉચ્ચારથી વિરમવું – અટકવું; વચન ઉચ્ચારતાં ઉપયોગ રાખવો; ભાષાસમિતિ જાળવવી; વચનગુપ્તિ આચરવી; ઉત્સૂત્ર, અસત્ય, કે અપ્રિય વચન ન ઉચ્ચારવાં; પરમાર્થે અહિતરૂપ અપ્રિય અસત્ય બોલ ન કાઢવા.

૨. બીજી રીતે વિચારતાં મુહપત્તીથી જ્ઞાન, જ્ઞાની અને જ્ઞાનોપકરણને થૂંક ન ઊડે એ રૂપે વિનય સચવાય છે; એ રૂપે થતી આશાતનાનો ત્યાગ થાય છે. ઉઘાડે મુખે બોલવાથી, વચન ઉચ્ચારવાથી, પાસે પડેલ વસ્તુને થૂંક ઊડવાનો સંભવ છે. સામાયિકમાં સામાન્ય રીતે પુસ્તક, પાટી, નવકારવાળી આદિ જ્ઞાનોપકરણો તથા સ્થાપનાચાર્ય વગેરે સમીપમાં હોવાથી તે પર

થૂંક, મલિન શ્વાસ ઊડવાનો સંભવ છે, તેથી તે આશાતનાનું કારણ છે. આ આશાતના ટાળવાનું મુહપત્તી એક સાધન છે.

૩. મુહપત્તીનો વિવેકથી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો સંપાતિમ[1] ત્રસ જીવોના સંરક્ષણનો પણ એથી લાભ મળે છે.

૪. વળી વૃદ્ધ આમ્નાયમાં મુહપત્તીની પડિલેહણ તથા તે વડે અંગની પડિલેહણના પચીશ પચીશ મળી પચાશ પરમાર્થરૂપ બોલ છે કે જે આગળ કહેવામાં આવશે તે કાલદોષને લઈ કે પ્રમાદ કે અજ્ઞાનને લઈ હાલ એ વિધિ પ્રમાણે કવચિત જ થતું જોવામાં આવે છે. પણ ધીરજથી એ પચાશ બોલો વિચારી, તે વિચારવાની સાથે જ મુહપત્તીની પ્રતિલેખના (પડિલેહણ) કરવી તે બહુ ઉપકારક છે.

૬૨

૪. પુસ્તકાદિ

ઉપર કહેલ ઉપકરણ સિવાય પુસ્તક, ચાપડો, નવકારવાળી આદિ જે સાધનોથી સામાયિકી કાળ સુખરૂપ નીવડે, સમતાનો લાભ મળે, જ્ઞાનમાં વધારો થાય, આત્મા નિર્મળ થાય એ વગેરે પાસે રાખવાં. પોતાને જે વાંચવું, વિચારવું, ગણવું હોય તે સામાયિક લેવા પૂર્વે પાસે રાખવું, કે જેથી

---

૧. ઊડતાં મોંમાં પડે તેવા ડાંસ, મચ્છર આદિ.
'સંપાતિમાદિ જીવાનાં રક્ષાર્થે મુખવસ્ત્રિકા.'

સામાયિક લીધા પછી બનતાં સુધી ચળ-વિચળ પરિણામ ન થાય, અથવા ઊઠવું ન પડે.

૬૩
ધર્માભ્યાસ

પુસ્તકો એ સામાયિકના કાળમાં ઉપકરણ છે, તો તેનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો એ પણ સાથે કહેવાની જરૂર છે. જ્યાં સુધી તે સમજાયું નથી, ત્યાં સુધી તત્ત્વ પમાતું નથી. તો વાચન શું છે? તેનો અર્થ, ઉદ્દેશ, સમજવાથી અને ક્રમપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી સત્ય જ્ઞાનનો વિકાસ થાય છે, એટલું જ નહીં પરંતુ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ તૂટતાં તે જ્ઞાન સ્થાયી રહે છે.

વાચના: આ સંબંધે વિદ્વાનોએ જે લખ્યું છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. હમણાં દિવસેદિવસે વાચનનો વિસ્તાર વધતો જાય છે, અને વાંચવાની રુચિ વધારનારા લેખો, નિબંધો, પુસ્તકો પણ વધતાં જાય છે. આ વાત સંતોષ ઉપજાવનારી છે, તોપણ આપણે શું વાંચીએ છીએ, કેવી રીતે વાંચીએ છીએ એનો વિચાર કરવાની બહુ જરૂર છે.

શરીરને પુષ્ટ બનાવનાર ભોજનની આપણે અનેક રીતે પરીક્ષા કરીએ છીએ, પણ મન તથા આત્માને પુષ્ટિ આપનાર જે વાચન તેની યથાયોગ્ય પરીક્ષા આપણે કરતા નથી. આપણી પાઠશાળામાં જઈ જોઈશું તો ત્યાં પણ એવું જ માલૂમ પડે છે કે 'સામાયિકસૂત્ર', 'પ્રતિક્રમણસૂત્ર', 'જીવવિચાર', 'નવ તત્ત્વ' આદિ પુસ્તકોની યોજના અભ્યાસક્રમમાં કરવામાં આવેલી હોય છે, પણ તેનું સર્વબાજુનું, હેતુ અને ઉદ્દેશ

સાથેનું, દરેકેદરેક અંગના જ્ઞાનપૂર્વક ઊંડું અને સમજ તથા ખોજપૂર્વકનું જ્ઞાન આપવામાં આવતું નથી. પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે ગોખીને, મોઢે રાખીને એટલે ગમે તે રીતે, પરીક્ષામાં ઉત્તર આપવા જેટલી તૈયારી કરવામાં અને કરાવવામાં આવે છે, તેથી ઉપરટપકેનું, ગોખણિયું અને માત્ર સપાટી ઉપરનું જ્ઞાન અપાતું અને લેવાતું જોવામાં આવે છે. આમ થાય છે તેથી બાલકના મનનો વિકાસ કરાવી તેને વિચારતાં શીખવવું એવો શિક્ષણનો હેતુ ઊંધો વળે છે.

કેટલાક કોઈપણ વિષયનું સમગ્ર જ્ઞાન એકદમ હાથ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે; આથી પુસ્તક હાથમાં લીધું, પહેલું પાનું જોયું, છેલ્લું પાનું જોયું, વચમાં આમ તેમ ઉથામ્યું અને તે સંબંધી અમુક અભિપ્રાય બાંધી તેને ઊંચું અભરાઈ પર એક ઠેકાણે મૂકી દીધું – આવો પ્રચાર પડી ગયો છે. આથી આવા માણસોમાં આળસ, બેપરવાઈ, અને તેમ છતાં પોતાની બુદ્ધિનું અભિમાન રહ્યા કરે છે.

બીજાઓ એમ માને છે કે વાચન ફક્ત વખત ગાળવા માટે છે, તેથી રેલવેમાં, ગાડીમાં કે ઘરમાં બેઠાં, સૂતાં, અરે! સામાયિક જેવી પવિત્ર ક્રિયાના કાળમાં પણ 'વખત જવા' માટે પુસ્તકો રાખે છે – વાંચે છે. આથી વખત મળ્યે ગમે તેમ વાંચી જવાય છે, અને વિચારવાનો વખત રહેતો નથી. આવી જ્યાં સ્થિતિ છે ત્યાં વાંચવામાં કથા, વાર્તા વિગેરે ઝડપથી વંચાય તેવાં પુસ્તકો હોય છે, જ્યારે તત્ત્વશાસ્ત્ર તથા ગહન વિચારના ગ્રંથોને વાંચવા-વિચારવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી, એટલું જ નહીં પણ જે વિષયો રુચિકર

વાચનમાં ગણાય છે, તેમાં પણ તેના સ્વરૂપને અનુસરીને કે તેને સંપૂર્ણ જાણવાને કાંઈ વિચારવામાં આવતું હોય તેમ પણ જણાતું નથી.

ગંભીર વિષયોની ચર્ચાના અભાવે, અને ગંભીર વિષયોનું વાચન અરુચિકર થવાને લીધે તથા જે રુચિકર વાચન છે તેમાં પણ બહુ ઊંડાઈ ન પામવાને લીધે વાચકોના જીવનમાંથી, વ્યાપારમાંથી, વિચારમાંથી, આચારમાંથી ગાંભીર્ય અને વિવેક દેખીતી રીતે ઓછાં થતાં જાય છે. અભિમાન તથા સંકુચિત મન વધતાં જાય છે.

વાચનનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે જીવન અને તેના ઉપયોગ અને નિર્વાહ તથા તેના સ્વરૂપ વિશે – જીવતત્ત્વાદિક વિશે ગંભીરતાથી વિચાર કરવો, અને તે વિચારને અનુસરી મહત્ કાર્યોમાં પ્રવેશ કરવાનાં સાહસ, આગ્રહ અને પરાક્રમ પોતાના ચરિત્રમાં પળેપળે બતાવવાં. વાચનનો હેતુ ગંભીર વિચારને જન્મ આપવાનો છે, અને તે ગંભીર વિચાર કાર્ય સિદ્ધિનો રહસ્યમાર્ગ છે.

આ ગંભીર વિચાર પ્રાપ્ત થાય તે માટે વાચન પણ તેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ. આપણું વાચન એ જ આપણા જીવનનું ખરું પ્રતિબિંબ છે. તેથી માણસ કોની સાથે રહે છે અને શું વાંચે છે તે કહો એટલે તે કેવો છે એ કહી શકાશે એમ જે જ્ઞાનીએ કહ્યું છે તેણે સત્ય કહ્યું છે.

હવે સામાયિકના કાળમાં ધર્મનો અભ્યાસ કરવા માટે કયાં પુસ્તકો વાંચવાં જોઈએ તેનો ક્રમ આગળ 'સામાયિકનો કાળ કેમ ગાળવો?' એ મથાળા નીચે આપીશું.

પુસ્તકની સાથે અથવા તેના અભાવે નવકારવાળી એ પણ ઉપકરણ છે. તેના સંબંધી જે સઝાય છે તે નીચે આપી છે.

૬૪

નવકારવાળી સંબંધી સઝાય

ઢાલ

એક નારી રે, ધર્મ તણે ધુરિ જાણિયે; તસ મહિમા રે,
મનરંગે વખાણિયે;
તેહ નારી રે, આપણડે મન આણિયે; ષડ્ દર્શની રે
તે પણ સઘલે માનીએ. ૧

ત્રુટક

માનીએ પણ નારી રૂડી, નહીં કૂડી તે વલી,
કરકમલ કીજે કાજ સીઝે, ધ્યાન ધરિયે મન રૂલી,
ત્રિભુવન સોહે રૂપ મોહે, દેવદાનવ કર ચડી,
નોકારવાલી મુહપત્તીને, આદિ પુરુષે આદરી. ૨

ઢાલ

જિનશાસનરે, નોકરવાલી સહુ કહે; પરશાસની રે
જપમાલી કહી સવિ ગણે;
તુરકાણે રે, તસબી બોલે મન રૂલી, અક્ષમાલા રે,
નામ કહિયે ચોથું વલી. ૩

ત્રુટક

તસ નામ લીજે કામ સીઝે, લોક બૂઝે અતિ ઘણા,
દરશન દીઠે દુઃખ નીઠે, પાપ જાયે ભવતણાં;
હરિ હર પુરંદર સકલ મુનિવર, હાથે રૂડી દીસએ,
નોકરવાલી હાથ લેતાં, દેવ દાનવ તૂસએ. ૪

ઢાલ

એક સોહે રે, મૂરતિ મોહન વેલડી; સોહામણી રે,
ચતુરપણે તે ગુણે ચડી.
દોય ચોપન રે, મલી કરી અષ્ટોત્તરી, ધ્યાન ધરિયે રે,
તરિયે ભવસાયર વલી ૫

ત્રુટક

સંસાર તરિયે ધ્યાન ધરિયે, તરિયે ભવસાયર વલી,
નોકરવાલી ધ્યાન ધરતાં, મુક્તિ પામે કેવલી;
સવિ આશાપુરી કર્મચૂરી, સહેજે સોહે મન રૂલી,
કહે કવિઅણ સુણો લોકો, આરાધો એકમન વલી. ૬

અર્થ—ધર્મમાં અગ્રસ્થાને એક સ્ત્રી (નવકારવાળી) છે તેથી તેનો મહિમા મનથી રંગે વખાણીએ. તે નારીને મનમાં લાવીએ; અને તેને જે છ દર્શન[1] – ધર્મ છે તે બધા પણ માને છે – સ્વીકારે છે. ૧

તે નારીને આપણે રૂડી માનીએ, વળી તે કૂડી નથી; કરકમલમાં લેવાથી કાર્ય સીઝે છે – કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. તેથી મનને પ્રમોદમાં રાખી ધ્યાન કરવું ઇષ્ટ છે. ત્રણે લોકમાં શોભતી, રૂપના મોહથી દેવ અને દાનવના હાથમાં પણ ચડી છે અને આદિપુરુષ એવા શ્રીઋષભનાથે નવકારવાળી અને મુહપત્તીની પ્રવૃત્તિ કરી છે. ૨

આ સ્ત્રીને જિનધર્મમાં સૌ નવકારવાળી કહે છે, બીજા

---

૧. છ દર્શન: બૌદ્ધ, નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, મીમાંસક અને જૈન.

ધર્મો તેને જપમાળા કહી ગણે છે, મુસલમાનો (તુરક) આનંદી મને તેને તસબી કહે છે, આ સિવાય ચોથું નામ અક્ષમાલા પણ છે. ૩

તેનું નામ લેતાં કામ સીઝે છે, અને ઘણા લોકો બૂઝે છે; તેનાં દર્શન કરવાથી દુઃખ નાશ પામે છે, અને ભવનાં પાપ જાય છે. હરિ (વિષ્ણુ), હર (શિવ), પુરંદર (ઇંદ્ર) અને સર્વે મુનિવરોના હાથમાં તે માલૂમ પડે છે; તે નવકારવાળી હાથમાં લેતાં દેવદાનવ તુષ્ટમાન થાય છે. ૪

તે એક મોહનવેલી મૂર્તિ શોભે છે, સોહામણી થઈ ચતુરતાથી ગુણ એટલે દોરા ઉપર ચડેલી છે, તેમાં પારા એ ચોપન મળી એકસોઆઠ છે, તેનું ધ્યાન ધરવાથી ભવ-સાગર પણ તરાય છે. ૫

ધ્યાન ધરીએ, તેથી આ સંસાર તરીએ એટલું જ નહીં પણ ભવસાગર પણ તરી શકીએ છીએ. નવકારવાળીનું ધ્યાન ધરતાં કેવલી થઈ મોક્ષ પમાય છે. તે કર્મના ચૂરા કરી સર્વ આશા પૂરનારી છે, અને મનને આનંદ આપતી સ્વાભાવિક રીતે શોભે છે. માટે કવિ કવિયણ કહે છે કે હે લોકો ! આ સાંભળીને તેને એક મનથી આરાધો. ૬

નવકારવાળી એ નામ તેનાથી નવકારનો જપ કરાય છે તેથી પડ્યું છે. તેમાં ૧૦૮ પારા હોય છે, તે નવકારમાં સ્મરાતા પંચ પરમેષ્ટીના બધા મળીને થતા ૧૦૮ ગુણો સૂચવે છે. વળી તે ૧૦૮ની સંખ્યા એવું પણ સૂચવે છે કે જગતમાં ત્રણ પાપક્રિયા છે. ૧. પાચ્ય – બાળવાની ક્રિયા, ૨. ભેદ્ય – ભેદવાની, ૩. છેદ્ય – છેદવાની. આ ત્રણે ક્રિયા ન કરવી,

ન કરાવવી, ન અનુમોદવી એમ તેના નવ પ્રકાર થાય છે. તે વળી મનથી, વચનથી, કાયાથી એટલે સત્તાવીસ થયા અને તે દરેક ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચારથી ગણતાં બધા મળી ૧૦૮ પ્રકાર થાય છે, અને મેળના પારા ત્રણ હોય છે તે ઉપરની પાચ્ય, ભેદ્ય, અને છેદ્ય એ ત્રણ ક્રિયા સૂચવે છે. એમ ૧૦૮ પ્રકારની પાપક્રિયા દૂર કરવાનું સાધન નવકારવાળી છે, એમ કોઈ વિદ્વાન કહે છે.

૬૫

ઉપકરણ કે અધિકરણ ?

ઉપર જણાવેલાં સાધનોને ઉપકરણ એટલે ઉપકારનાં કારણો કહેવામાં આવે છે. કારણકે તે સામાયિકના હેતુઓ છે, અને તેથી સમતાનો લાભ મળે છે. જો તેમ ન થતું હોય તો તે ઉપકરણ નથી પણ અધિકરણ એટલે હિંસાનાં કારણ છે, એટલેકે ઉપર જણાવેલા હેતુ ભૂલી જવાય, અને હેતુ પ્રત્યે દૃષ્ટિ રાખ્યા વિના અંધપરંપરાથી એમ કહેવામાં આવે કે આમ જ જોઈએ, અને એથી કદાગ્રહ બંધાઈ જાય તો તે અધિકરણો જ લેખાય.

૬૬

ઊનની ઉપયોગિતા

ઉપર જણાવેલાં સાધનોમાંનાં ચરવળો, કટાસણું આદિ ઊનનાં રાખવાં જોઈએ, અને તેનાં કારણો એ છે કે :

૧. ઊનમાં સૂતર કરતાં વધારે ગરમી રહેલી છે, અને તેની શારીરિક યોગ ઉપર, ચળવિચળપણા પર, પરિણામે મનોયોગ ઉપર પણ સારી અસર છે.

૨. કાપડની બનાવટમાં જેટલો આરંભ વગેરે દોષ લાગે છે તેટલો ઊનમાં સંભવતો નથી. કારણકે કાપડ કર્ષણ વગેરે મહારંભ પછી જ બને છે, જ્યારે ઊન બકરાં કે ઘેટાંના વાળ છે. આ કારણથી ઊનને પવિત્ર ગણેલું સંભવે છે. આ કારણસર દેવપૂજન વગેરેમાં અશુચિ-દોષ નહીં લાગવામાં ઊનને મુખ્ય ગણ્યું છે.

૬૭

૫. સ્થાપનાચાર્ય

સામાયિક વગેરે સર્વ ધર્મક્રિયાઓ સસાક્ષિક એટલે સાક્ષી રાખીને કરવામાં આવે તો વધારે દૃઢ થાય છે. જગતમાં પણ સસાક્ષિક વ્યવહાર થાય તો તે નિશ્ચલ ગણાય છે. ન્યાયસ્થાનોમાં પણ સસાક્ષિક બાબતની સિદ્ધિ થાય છે. તેવી રીતે સામાયિકમાં આપણે કહી ગયા છીએ કે ગુરુની સાક્ષી રાખવી એટલે તેમની સમીપે, અતિ દૂર નહીં તેમ અતિ પાસે નહીં એમ બેસવું; સદ્‌ગુરુના અભાવે તેમના ચિત્ર કે અન્ય સ્થાપના સન્મુખ બેસવું, કારણકે શ્રી વિશેષાવશ્યકમાં કહ્યું છે કે "ગુરુ વિરહંમી ઠવણા" એટલે સજીવન મૂર્તિરૂપ પવિત્ર સદ્‌ગુરુના વિરહે તેઓની સ્થાપના કરવી. એટલે સ્થાપનાચાર્ય સ્થાપવા. સ્થાપના બે પ્રકારની કહી છે. ૧. સદ્‌ભાવ સ્થાપના એટલે આમાં કહ્યા પ્રમાણે ગુરુની મૂર્તિ તથા પ્રતિમાદિકની આકાર સહિત સ્થાપના અને ૨. બીજી અસદ્‌ભાવ સ્થાપના એટલે આકૃતિ વગર કોઈપણ પવિત્ર પદાર્થ જેવા કે અક્ષ, વરાટક (કોડા), કાષ્ટ (ડાંડા પાટી વગેરે કાષ્ટનાં ઉપકરણો), પુસ્તક, વગેરેનું

સ્થાપન કરી તેમાં ગુણોનું આરોપણ કરવું તે. આ વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરીએ તો સદ્ગુરુની સ્થાપનાના અભાવે ઊંચા પવિત્ર આસન ઉપર સદ્ગુરુના મુખથી ઝરેલાં પવિત્ર વચનામૃતરૂપ પુસ્તકાદિ જ્ઞાનોપકરણ (કે જે એક પવિત્ર સ્થાપના જ છે તે) મૂકી તેમાં સદ્ગુરુની ભાવના કરી તે સન્મુખ, પૂર્વ કે ઉત્તર દિશા તરફ બેસવું. આમાં પૂર્વ કે ઉત્તર દિશા સન્મુખ કહેવામાં એક એવો પરમાર્થ પણ રહેલો છે કે, પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામતા સૂર્યનું સ્મરણ કરાવવા સાથે મારા પવિત્ર સદ્ગુરુ પણ એ સૂર્યની પેઠે પ્રકાશરૂપ, જ્ઞાનરૂપ છે; તેમ જ ઉત્તર દિશામાં રહેલા મોટા અને અચળ મેરુનું સ્મરણ કરાવવા સાથે મારા સદ્ગુરુ પણ એ મેરુની પેઠે ઉદાર, ઉચ્ચ, ધીર, અચળ, અડોળ વૃત્તિવાળા છે. આ રીતે સ્થાપનાચાર્ય મહાન ઉપકારક છે તેથી તેમને પણ ઉપકરણરૂપે ગણ્યા છે.

૬૮
સ્થાનશુદ્ધિ

સામાયિક શુદ્ધ સ્થાને કરવું જોઈએ. શુદ્ધ સ્થાન એટલે સ્થાનશુદ્ધિને અને સમતાને ઘણો નિકટ સંબંધ છે. આ સ્થાનમાં મનુષ્ય અને તિર્યંચોનો સંચાર ન હોવો જોઈએ, સ્ત્રીનું દર્શન થવાનો સંભવ ન હોવો જોઈએ, ત્યાં ઘરનાં છોકરાંની રાડોના સ્વર સંભળાય તેમ ન હોવું જોઈએ, અને સંસારી માણસો વાતો કરે તે સાંભળી શકાય એટલું નજીક બેસવું ન જોઈએ.

૬૯

ઉપાશ્રય[1]

કેટલાંક માણસોને પોતાને ઘેર આવી શાંત જગા મેળવવાનું સાધન બની શકતું નથી, તેટલા માટે જૈનોમાં ઉપાશ્રયની સંસ્થા સ્થાપન કરેલી છે. ઉપાશ્રય એટલે ઉપ = પાસે + આશ્રય. જ્યાં આત્માના ભાવ પાસે આશ્રય લેવાય છે તે સ્થલ. અહીંયાં મોટે ભાગે શાંતિ હોય છે, અને સાંસારિક જંજાળ તરફ લક્ષ જવાનું કારણ ઓછું બને છે. આવી તદ્દન એકાંત, નિરામય, અને નિરુપદ્રવ જગામાં સામાયિક થાય તો જ સમતા અને સામાયિકના ખરા હેતુઓ

---

૧. ઉપ+આશ્રય. 'ઉપ'ના જુદા જુદા અર્થ યોજી શકાય :

(૧) ઉપ°=ઉત્કૃષ્ટ આશ્રય. માણસોને ઘર–હાટ–હવેલી વગેરે રહેવાને માટે આશ્રયસ્થાન છે; પણ તે બધાં 'આશ્રય' છે, જ્યારે જે સ્થાને તેઓ આ ભવ, પરભવ હિતકર એવો ધર્મ પામી શકે, આચરી શકે તે ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન, ઉપાશ્રય છે; માટે ધર્મકરણી કરવાના સ્થાનને 'ઉપાશ્રય' કહ્યો. આમ જોતાં કોઈ પોતાના ઘરમાં એવું અલાયદું સ્થાન રાખે તેને 'ઉપાશ્રય' કહી શકાય; પણ 'ઉપાશ્રય'નો રૂઢ અર્થ સમુદાય માટે નિર્ણીત કરેલું આવું સામાયિક પૌષધાદિ ધર્મક્રિયાનું સ્થાન તે છે.

(૨) ઉપ+આશ્રય = નિકટ આશ્રય, અથવા ઉપ+આશ્રય = ઉપલક્ષણથી આશ્રય. અર્થાત્ જીવને પોતાનો જ ખરો આશ્રય છે, આત્માનો જ ખરો આશ્રય છે; પણ એ આશ્રય પામવો – સમજાવો બહુ કઠિન છે. એટલે જે કારણથી એ આશ્રય નિકટમાં અથવા પરિણામે સમજાય એવા સ્થાનને 'ઉપાશ્રય' એવું નામ આપ્યું છે. (આમ સાક્ષરશ્રી મનઃસુખલાલ કિ. મહેતા પત્ર દ્વારા મને જણાવે છે).

જાળવી શકાય છે. ટૂંકામાં જે સ્થાનમાં મુમુક્ષુ જીવને કાયિક, વાચિક કે માનસિક ક્ષોભ ન થાય એવું શાંતિનું સ્થાન શોધવું એ ખાસ જરૂરની બાબત છે.

૭૦

કરજ વગરનાંએ ઉપાશ્રયમાં જવું

અર્થદીપિકાકાર વળી એમ કહે છે કે જે અનૃણી–કરજ વગરનો એટલે જેને લેણદારો કનડે નહીં એમ હોય તેણે જ આવા ઉપાશ્રયરૂપ ઘણા જનને લાભ કરનાર સાધારણ સ્થાનમાં આવવું. જે કરજદાર–દેણિયાત હોય તેણે ન આવવું. અર્થદીપિકાકારનો આવો ઇશારો બહુ અર્થસૂચક છે અને તે કઇ રીતે તે તપાસીએ.

૧. એક તો અર્થદીપિકાકારના સમયમાં કદાચ દેણિયાત લોકો સાધારણ સ્થાનરૂપ ઉપાશ્રયમાં લેણિયાતો કનડે નહીં એમ ધારી સામાયિક કરવા જતા હશે.
૨. અને એમ સામાયિક કરવા જનારાને કદાચ લેણિયાતો-એ કનડેલ હશે અને તેને કનડતાં આસપાસ બીજા સામાયિક કરનારાને અંતરાય પડચો હશે.
૩. પોતે કરજ કરેલ, તે પોતાનાં પાપને અંગે બીજા જે સામાયિક રૂપ આત્મહિત સાધન કરવા બેઠા હોય તેને આડકતરી રીતે પણ વિઘ્નરૂપ થવું, એમાં પોતે જ કારણિક હોતાં વધારે પાપના ભાગી થવાય છે.
૪. વળી સામાયિક કરવા જતાં રસ્તામાં લેણિયાત કરજ-દારને ઊભો રાખે, તેથી લોકો ભેગા થાય અને ધર્મની નિંદા થાય.

૫. કેટલાક શ્રીમંતો આવા કરજદારને આમ નિંદાતો જોઈ ધનની સહાય કરે, કારણકે સામાન્ય રીતે તેમના મનમાં એમ રહે કે આપણા સ્વધર્મી જીવને ધર્મમાં અંતરાય પડે છે, તેથી તેની અડચણ દૂર કરવી જોઈએ; આથી ફળ એ થવાનો સંભવ રહે છે કે કરજદારને ફરી દેણું કરવાનું મન થાય છે, અને ધર્મને નામે આજીવિકા કરવાની ટેવ પડે છે.

૬. આવી રીતે વધારે પાપના ભાગી થતાં અટકાવવા માટે બોધ કર્યો છે કે કરજદારે સામાયિક પોતાને ઘેર કરવું, ઉપાશ્રયે કરવા ન આવવું.

વિશેષ ઊંડા ઊતરતાં, આમ કહેવામાં સૂક્ષ્મ હેતુ એ રહેલો લાગે છે કે કરજદારે પ્રથમ પોતાનું કરજ અદા કરી દેવું. ગમે ત્યારે કરજ દીધા વિના છૂટકો નથી; તો તેનો તરત નિકાલ બનતા પ્રયાસે શુદ્ધ બુદ્ધિથી, શુદ્ધ દાનતથી કરવો. કારણકે તેમ તરત કરવામાં નથી આવતું અને ઢીલ થાય છે તો :

૧. કરજ વધતું જાય છે.

૨. તેથી તે વિકલ્પથી ચિત્તમાં જે અશાંતિ – ફિકર ભૂળ હોય છે તેમાં ઘણો ઉમેરો થાય છે.

૩. ચિત્તનો વિક્ષેપ – ભંગ સામાયિકમાં અંતરાય રૂપ થાય છે એટલે સામાયિક લઈ બેઠેલ હોય છતાં કરજદારનું ચિત્ત અશાંતિવાળું હોવાથી તે આકાશ-પાતાળના ઘાટ ઘડે છે, કે જે ઊલટું લાભ કરતાં વિશેષ હાનિરૂપ છે.

૪. અને કરજ વધી જતાં તે નહીં દેવારૂપ ખોટી દાનત – માઠી બુદ્ધિ ઊપજે છે, કે જે પરિણામે અધોગતિના કારણરૂપ છે.

આમ એક પછી એક વિચારો સૂક્ષ્મ રીતે કરી અર્થ-દીપિકાકાર ઇશારો માત્ર કરે છે, કે કરજદારે ઉપાશ્રયમાં સામાયિક ન કરવું, અને એનો અર્થ પરમાર્થરૂપે એમ જ સમજવો યોગ્ય છે કે કરજદારે સામાયિક કરવાના ભાવ રાખી પ્રથમ તો કરજ આપી દેવાનો જ પ્રયાસ કરવો. આ વાત દરેક વ્યવહારમાં લાગુ પડશે. માણસમાત્રે પોતાને અંગે રહેલી ફરજ પર, (ધર્મ પ્રતિ ભાવ દાખી, એ ફરજ જ પોતાનો ધર્મ છે, એમ સમજી) અચળ લક્ષ રાખવું, કેમકે ફરજ યથાર્થ ન બજાવતાં, અથવા એમાં હાનિ કરતાં કદાચ આર્ત-રૌદ્ર, વિશેષવિશેષ આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનનું કારણ થાય છે. સૌ ભાઈઓ અને બહેનોને પોતાના અનુભવમાં આવે એવી આ વાત છે. માટે ફરજ માત્ર બજાવવી, તે ધર્મના લક્ષ સાથે બજાવવી; પણ પ્રથમ તો અણછૂટકયાની ખરી ફરજ શું છે તે સમજવું, અને પછી તે ફરજ બજાવવી.

૭૧

આડંબરની જરૂર

વિશેષમાં અર્થદીપિકાકાર તો વળી કહે છે કે રાજા, દીવાન, શેઠ, શાહુકારે તો ઉપાશ્રય વગેરે સ્થળે સામાયિક માટે મોટા આડંબરથી[૧] જવું; આ પણ અપેક્ષા સહિત

---

૧. રાજા મંત્રી વ્યવહારી, હાથી રથ ઘોડા શણગારી,
વાજિંત્ર ગીત આગળ પાળા, પરશંસે ષટ્દર્શનવાળા
એણી રીતે ગુરુ પાસે આવી, કરે સામાયિક સમતા લાવી.

લાગે છે. ખરું છે કે મોટા માણસોનું અનુકરણ બધા કરે છે, એટલે રાજા વગેરે એમ આડંબરથી જાય તો તેનાથી જૈન સિવાયની બીજી પ્રજાને પણ સામાયિક વગેરે કરવાની ઇચ્છા થાય છે, અને ધર્મના વિજયનો વાવટો ફરકે છે; આથી શ્રી વીતરાગની પવિત્ર આજ્ઞાનું આરાધન થાય છે અને પરંપરાએ આનું પરિણામ કર્મોનો નાશ છે. આ સૌ આપણને ઇષ્ટ છે.

૭૨
સામાયિક કરવાનું ઘર

ઉપાશ્રય સંબંધી કંઈ જોઈ ગયા. હવે ગૃહસ્થ માણસે સામાયિક વગેરે ધર્મક્રિયા માટે પોતાને ઘેર કયા પ્રકારનું સ્થાન હાલના સમયમાં વસાવવું યોગ્ય છે તે જોઈએ. ગૃહસ્થ માણસને ઘેર સુંદર કપાટોથી શણગારેલ, ઉપયોગી ધાર્મિક પુસ્તકોથી ભરપૂર, વીર પરમાત્મા તથા બીજા આચાર્યોનાં સુંદર ઑઈલ પેઈંટિંગથી છવાયેલી ભીંતવાળાં, આસન્ન (હમણાંના) ઉપકારી આચાર્ય – મહામુનિ મહારાજ નામે શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર,હરિભદ્રસૂરિ, હેમચંદ્રાચાર્ય, યશોવિજય ઉપાધ્યાયનાં મળી શકતાં પુસ્તકો, જીવનચરિત્ર, છબીઓ વગેરેથી શોભિત, અને ચીનાઈ સાપડા, સુવર્ણ પરવાળાની નવકારવાળી વગેરે ફરનીચરથી અલંકૃત, ઘરથી અલગ પણ ઘરનો ભાગ બનેલ 'પૌષધશાળા' અથવા 'લાયબ્રેરી હોલ' હોય તો તે યથાયોગ્ય સ્થાન ગણી શકાય. સ્થાન કેવું પસંદ કરવું તે સૌની પોતાની યોગ્યતા પર અને મનના વલણ ઉપર આધાર રાખે છે. પરંતુ અહીં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જો

યોગ્ય સ્થાન ન મળે, તો સામાયિક ન કરવું એવું શાસ્ત્રમાં નથી, અને અહીં પણ તેમ કહેવાનો આશય નથી. અહીં તો મનને શુદ્ધ રાખી શકાય તે જ બાબત દાખલ કરી છે. પછી સંજોગો જે હોય તે જોઈ તે પર કેમ દોરાવું તે સૌ-સૌના અધિકાર પર આધાર રાખે છે. સામાન્ય રીતે ઉપાશ્રયમાં ઘણીઘણી સગવડો મળવાનો સંભવ છે અને ત્યાં શાંતિની હવા હોય છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે, અને તેની સાથે અનુકૂળ સંજોગોવાળાને ઘર કે બીજી જગ્યા પણ લાભકારક નીવડે છે.

૭૩
વિધિશુદ્ધિ

દરેક ક્રિયા વિધિસહિત કરવાથી તેનું ફલ વધારે સારું અને લાભકારક થાય છે. ઓસડ ખાવામાં તેની વિધિ પાળવામાં આવે, તો તે ઓસડ વધારે ગુણકારી અને દુઃખને દૂર કરનારું થાય છે, તેવી જ રીતે ધર્મની સર્વ ક્રિયાના સંબંધમાં સમજવું. આથી આપણા પરોપકારી ઋષિઓએ – આચાર્યોએ કંઈપણ સ્વાર્થ વગર, અને પરમાર્થના હેતુથી દરેક ક્રિયાઓ વિધિ સહિત બતાવી છે.

સામાયિક એ ધર્મક્રિયા છે તેમાં ડગલેડગલે વિધિ રહેલી છે. શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રમાણથી મુહપત્તી, કટાસણું, ચરવળો વગેરે યથાવિધિ રાખવાં ઘટે છે. સ્થાપનાચાર્યની સ્થાપના પણ વિધિપૂર્વક કરવી જોઈએ.

૭૪
વિધિમાં હેતુ હોય છે

હવે આ સ્થલે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે દરેક વિધિમાં હેતુ, રહસ્ય રહેલ છે. જોકે શાસ્ત્રમાં જણાવેલી દરેક વિધિનો હેતુ કેટલીકવાર સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યો ન હોય, તો તે પરથી તેનો હેતુ ગુરુગમથી કે અન્ય સાધનથી સમજ્યા વગર તે વિધિને તજી દેવી એ ટૂંક મતિ જ છે; આપણે બારીકાઈથી જોઈશું અગર નાની કે મોટી વિધિનો હેતુ સમજવામાં સદ્ગુરુનો આધાર લઈશું તો બહુ સંતોષ થાય તેવી રીતે તેનું રહસ્ય સમજી શકીશું. આનો એક દાખલો લઈએ. સ્થાપનાચાર્યનું સ્થાપન કરીએ છીએ ત્યારે જમણો હાથ ઊંચો કરી અમુક આકારે અધ્ધર રાખી 'નવકાર', 'પંચેન્દ્રિય' બોલવાનો વ્યવહાર છે. આનો હેતુ કોઈ સમજતું નથી; પરંતુ તેમાં કંઈ યોગનું ઊંડું કારણ હોવું જોઈએ અને તેમાં આંદોલનવાદ (vibration theory) અથવા કોઈ જાતનું વિદ્યુત્બળ કે લોહચુંબકનું આકર્ષણ વગેરે કોઈ ભૂલી ગયેલા નિયમના મજબૂત આધાર ઉપર એ રીતિ શરૂ થયેલી હોવી જોઈએ, અને આવાહન (આરોપણ) અને વિસર્જનમાં હાથને ચત્તો અને ઊંધો રાખવાનો પણ હેતુ સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ. આ હેતુ ઘણા ભૂલી ગયા છે, અને તે યોગના જ્ઞાનનો લગભગ નાશ વચ્ચેના અંધાધૂંધીના પાંચસો વરસના કાળમાં થયો હોઈ એમ બન્યું જણાય છે. બાકી શાસ્ત્રકારોએ તો દરેક ક્રિયા ફરમાવી છે તેમાં અવશ્ય હેતુ, રહસ્ય રહેલ છે જ.

૭૫
વિધિ-હેતુ

સામાયિક લેવાનો વિધિ એવી રીતે ગોઠવેલ છે કે શરૂઆતથી જ જીવ જાગ્રત રહે, અને સુવિનીત રહે. તેથી આ વિધિને સમજી સામાયિક કરવી એ જ પરમહિતનું કારણ છે. હમણાં જોઈશું તો પ્રમાદથી, અજ્ઞાનથી અથવા અશ્રદ્ધાથી આ વિધિ આચરવામાં શિથિલતા આવી ગઈ છે. પહેલું તો એ કે વિધિના હેતુ સમજાયેલ નથી, અથવા સમજવાની દરકાર નથી અને બીજું એ કે એ હેતુ ન સમજવાથી અરુચિ અને આળસ થાય છે. આથી વિધિ વેઠરૂપ થાય છે, અને જીવની જાગૃતિ અને વિનય જેવી ઉપયોગી બાબતમાં ઘણે મોટે ભાગે ભંગ થાય છે માટે બરાબર વિનય સાચવી, વિધિ પ્રમાણે સામાયિક કરવું ઘટે છે.

૭૬
વિધિઅવિધિવિચાર

મુખ્યપણે તો સામાયિક યથાવિધિ કરવાનું કહ્યું છે, છતાં એ પરથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે જો વિધિપૂર્વક ન થાય તો ન જ કરવી. સામાયિકનો શરૂઆતનો અભ્યાસી યથાવિધિ તે આચરી ન શકે તો તેમાં નવાઈ નથી; માટે તેણે વિધિપૂર્વક કરવાનું લક્ષ રાખી, વિધિપૂર્વક પોતાથી બની શકે એવો અભ્યાસ પાડતા રહી ધીમેધીમે સામાયિક કર્યા જ કરવું. કારણકે અભ્યાસથી જ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. આથી જ જ્ઞાનીઓએ સામાયિકને એક શિક્ષાવ્રત તરીકે ગણેલ છે, અને શિક્ષાવ્રત એટલે 'સાધુધર્માભ્યાસઃ શિક્ષા'

એમ ધર્મબિંદુમાં કહ્યા પ્રમાણે જેનાથી રૂડો અભ્યાસ થઈ શકે તે વ્રત.

કોઈ કહે છે કે 'અવિધિકૃતાત્ વરં અકૃતં'. એટલે અવિધિથી કરવા કરતાં ન કરવું સારું. તેથી સામાયિક જો યથાવિધિ ન થાય તો તે તદ્દન ન કરવું. પણ આમ કહેનારનું કહેવું અયોગ્ય અને નિરપેક્ષ લાગે છે. કેમકે આપણે ઉપર જોયુ તેમ કંઈપણ કાર્યની સિદ્ધિ તેના તરફ અભ્યાસ કરવાથી થઈ શકે છે, તો સામાયિકની સિદ્ધિ પણ સામાયિકના અભ્યાસથી થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે બારાખડી બરાબર લખતાં આવડતી નથી ત્યારે તે બરાબર લખતાં આવડે તે પહેલાં ઘણી વખત લાંબા-ટૂંકા, આડા-અવળા, નાના-મોટા અક્ષરો કાઢીએ છીએ, અને એમ કરતાં કરતાં જ્યારે વધારે મહાવરો પડે છે, ત્યારે હાથ સ્થિર થાય છે, અક્ષરોના વળાંકની બરાબર છાપ મન ઉપર પડે છે, અને પછી તે બરાબર લખી શકાય છે, વાંચી શકાય છે, અને બોલી શકાય છે. આમ થાય છે ત્યારે જ બારાખડી વિધિપૂર્વક આવડી એમ કહેવાય છે. શાસ્ત્રના જાણનારાનું એક વચન છે કે:

અવિહિકયા વરમકયં ઉસ્સુણવયણં વયંતિ સવ્વણ્ણુ,
પાયછિછત્તં જહ્મા, અકએ ગુરુઅં કએ લહુઅં.

અર્થ—'અવિધિએ કરવા કરતાં અણકર્યું ભલું' એ વચનને સર્વજ્ઞો ઉત્સૂત્ર કહે છે; કારણકે નહીં કરનારને મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત અને અવિધિએ કરનારને નાનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

આ ઉપરથી એમ સમજવાનું છે કે નહીં કરવા કરતાં અવિધિએ કર્યું ભલું અને ભગવાનનાં પવિત્ર વચનનો

ગંભીર આશય તો એવો છે કે જીવ નહીં કરતો હોય તેના કરતાં ધીમેધીમે જે જીવ અવિધિથી પણ કરવાનો અભ્યાસ પાડશે, અને એ અભ્યાસ સાથે યથાવિધિ કરી શકવાનું લક્ષ રાખશે તે સારો, તેનું કર્યું સારું.

હાલમાં હું યથાવિધિ કરી શકવા શક્તિવાળો થાઉં એવું લક્ષ – ઉપયોગ રાખ્યા વગર આંધળાની લારે ચલાય છે. કહ્યું છે કે :

જોજો જોજો રે અંધમતિ જન અપાર
આંધળાની લારે ધાએ આંધળા અપાર – જોજો.
વીરનું પ્રમાણ વાણી, સુણે ન લગાર
ભાંડ, ભાટ, વેશધારી તણા ઇતબાર – જોજો.

આમ આંધળાની પેઠે વર્તવાથી પરમાર્થમાં બહુ હાનિ પહોંચે છે. માટે એ ભુલાવામાંથી જાગ્રત કરવા આત્મહિત ઇચ્છનારા મુનિ તથા શ્રાવકોએ ઉચિત આચરવું યોગ્ય છે, નહીં તો 'જ્યું કોલુકે બેલકો, ઘર હિ કોશ પચાશ' – ઘાણીના બળદની પેઠે બહુ ચાલવા છતાં જ્યાંના ત્યાં એમ થયાં કરે છે.

૭૭

સામાયિકનું સ્વરૂપ

સામાયિકનું ચાર પ્રકારનું સ્વરૂપ બાંધી શકાય. ૧. દ્રવ્યથી, ૨. ક્ષેત્રથી, ૩. કાળથી અને ૪. ભાવથી.

૭૮

૧. દ્રવ્યથી સામાયિક

દ્રવ્યથી સામાયિક માટે આગળ કહેવાઈ ગયું છે. આને

માટે જોઈતાં ઉપકરણો કપડાં, પુસ્તક, નવકારવાળી આદિ જ્ઞાનનાં સાધનો. એટલે જે સાધનો સામાયિકને પુષ્ટિરૂપ હોય તે સિવાયનાં બીજાં પર મમતાની બુદ્ધિ ટાળવી, તેટલાંની જ મર્યાદા – હદ બાંધવી, તેટલાં ખપજોગાં ગણી મોકળાં રાખવાં, એ દ્રવ્યથી સામાયિક. ટૂંકામાં દ્રવ્યથી સામાયિક એમ સૂચવે છે કે સામાયિક નભી શકે તે માટે જે લૂગડાંલત્તાં, પુસ્તકાદિ જોઈએ તેની હદ બાંધી બાકીનાનું પચ્ચખાણ કરવું.

૭૯

૨. ક્ષેત્રથી સામાયિક

ક્ષેત્રથી સામાયિક એટલે સામાયિક કરવા માટે જેટલી જગ્યા રોકી હોય તેટલીની મર્યાદા – હદ કરી બીજી જગ્યાનો ત્યાગ ધારવો તે.

૮૦

૩. કાળથી સામાયિક

કાળથી સામાયિક એટલે ઓછામાં ઓછું એક મુહૂર્ત, બે ઘડી અથવા અડતાળીશ મિનિટનું સામાયિકના કાળનું માપ – માન છે. અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન પૂછે કે સામાયિકનું જે પચ્ચખાણરૂપ 'કરેમિ ભંતે'નું સૂત્ર છે તેમાં તો સામાયિકના કાળની કાંઈ અમુક હદ બાંધી નથી. એમાં તો 'જયાં સુધી નિયમ હોય ત્યાં સુધી' એમ કહેલું છે. એટલેકે પછી ચાહે તો એ નિયમ પા કલાકનો, અર્ધા કલાકનો, કે કલાક, બે કલાકનો કે તેથી ઓછોવધારે ધારો. આ પ્રશ્નનું સમાધાન આમ થવા યોગ્ય છે કે હમેશાં નિર્દોષ અને

પ્રતિષ્ઠિત આપ્ત વૃદ્ધ પુરુષોએ જે રૂઢિ પાડી હોય, બાંધી હોય તે પ્રમાણે ચાલવામાં શ્રેય છે. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે બે ઘડીનું સામાયિકનું ઓછામાં ઓછું કાલમાન કહેલ છે; તો તેવા પ્રતિષ્ઠિત ધુરંધર મહાન આચાર્યનું ઉલ્લંઘન ન થવું જોઈએ. તોપણ આની સાથે એક દૃષ્ટાંત આપી બીજું એ કહેવાનું કે જેમ પોરસી, સાઢપોરસી પચ્ચખાણમાં કાલમાન બતાવેલ છે, તેવી જ રીતે નવકારસી પચ્ચખાણમાં નથી બતાવેલ; તેથી નવકારસી પચ્ચખાણનું કાલમાન બે ઘડીનું કહેલ છે. આનું કારણ એ કે ઓછામાં ઓછો કાલ બે ઘડીનો માનવો જ જોઈએ. એવી રીતે જો કાલની મર્યાદા ન રહે, તો પછી તેની અવ્યવસ્થા થઈ જાય. તોપણ કદાચ બે ઘડી જેટલો પણ વખત ન મળે અને પા કે અરધી કે એક જ ઘડી કે એથી ઓછોવધારે વખત મળે તો તે અવકાશ મુજબ સમતાભાવમાં રહેવું; તેથી તેટલા વખત સુધી પણ સાવદ્ય એટલે પાપયોગથી અટકવારૂપ મહા 'કરેમિ ભંતે'નો લાભ થશે. પણ પૂર્વના આચાર્યના બહુમાન ખાતર 'કરેમિ ભંતે'નો પાઠ ન પ્રકાશવો. આમ અર્થ-દીપિકાકાર શ્રી રત્નશેખરસૂરિ કહે છે. આ પ્રમાણે કાળથી સામાયિક જાણવું.

૮૧

૪. ભાવથી સામાયિક

ભાવથી સામાયિક એટલે ભાવથી રાગદ્વેષથી રહિત થવું. રાગદ્વેષ રહિત થવાનો ભાવ રાખવો, રાગદ્વેષથી રહિત થવાનો પ્રયાસ કરવો, યથાશક્તિ રાગદ્વેષ રહિત થતા જવું,

સમતા લાવવી, આત્માની ઉજ્જવળતા વધારવી.

૮૨

વિશેષ

આત્માર્થીએ સામાયિક લેતાં આ ચાર બાબતો અવશ્ય વિચારી જવી જોઈએ. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, અને કાળનું માન – માપ કરી ભાવથી સામાયિકમાં સ્થિત થવું. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવમાં દ્રવ્ય અને ક્ષેત્ર જેમ બને તેમ સંક્ષેપવાનાં – ઓછાં કરવાનાં છે, અને કાળ અને ભાવમાં વધારો કરવાનો છે. ઉપર જે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળની મર્યાદા – હદ બતાવી, તેમાં કારણવિશેષે, સદ્દગુરુની આજ્ઞાથી વધઘટ કરી શકાય. જેમ કે :

૧. દ્રવ્ય ધારેલ હોય તે કરતાં કદાચ વધારેની જરૂર પડી, જેમકે ટાઢ-ગરમીનો પરિસહ બહુ લાગતો હોય, અને શરીર પડી જવા જેવી બીક ઊપજી હોય અને વધારે કપડાંની અણુચાલે – ન છૂટકે જરૂર પડી, અથવા પુસ્તક વગેરેની જરૂર પડી, તો ત્યાં દ્રવ્યની મર્યાદા – હદ 'મહત્તરાગારાદિ' વિચારી, સદ્દગુરુની આજ્ઞા લઈ, અથવા સદ્દગુરુ ન હોય તો આત્માસાક્ષીએ વધારી શકાય. આ અપવાદરૂપે છે. ઉત્સર્ગ માર્ગે તો પ્રથમથી જ દ્રવ્યની હદ બાંધી બીજા પરની મૂર્છા છોડી દેવી યોગ્ય છે; પરંતુ અપવાદ માર્ગે તે ઉપર મુજબ વધારી શકાય. અપવાદ પણ એને કહી શકાય કે જે સેવવાથી આત્માર્થ સરે, અને આત્માર્થને કાંઈ પણ હરકત ન આવે.

૨. ક્ષેત્ર ધારેલ હોય તે કરતાં વધારે જગાની જરૂર પડે, જેમકે સર્પ વગેરે સામા આવે, અથવા કોઈ જીવને

અચાવવાનું કારણ મળે, અથવા સદ્ગુરુની આજ્ઞા થાય અથવા પરમ સદ્ગુરુના વિનય, વૈયાવૃત્ય કરવાનો કોઈ અપૂર્વ લાભ હોય તો ત્યાં સદ્ગુરુની આજ્ઞાએ, અને સદ્ગુરુ ન હોય તો આત્મસાક્ષીએ ક્ષેત્રની મર્યાદા – હદ વધારી શકાય અથવા ક્ષેત્ર બદલી શકાય. આ બંનેમાં યત્ના (જયણા)-પૂર્વક જોઈ જાળવી, પુંજી-પ્રમાર્જી ચાલવાની, અને સામાયિકના હેતુની લક્ષ જાગૃતિ રાખવી.

૩. કાળ માટે પણ ઉપરથી સમજી શકાશે.

૪. ભાવના સંબંધમાં તો અપવાદ હોઈ શકે જ નહીં. આ વાત વિશેષ સ્ફુટ થવા માટે જુઓ આગળ 'કરેમિ ભંતે' સૂત્ર પર વિવેચન.

૮૩

સામાયિકનો કાળ કેમ ગાળવો ?

ઉપરનું સ્વરૂપ જાણવાથી તુરત જ જણાઈ આવે તેમ છે કે સામાયિકનો કાળ ઉપરના સ્વરૂપને યોગ્ય એવી ભાવના ભાવવામાં, તે ભાવના જે સાધનોથી વધારે વધારે જાગ્રત થાય તે સાધનો વાપરી આત્મચિંતવન કરવામાં ગાળવાનો છે.

આખા દિવસરાત્રીની સાઠ ઘડી છે. આવા અસંખ્યાતા દિવસોથી ભરેલાં અનંત કાલચક્ર વ્યતીત કરતાં છતાં પણ જે સાર્થક ન થયું તે બે ઘડીની કરેલી વિશુદ્ધ સામાયિક સાર્થક કરે છે. લક્ષપૂર્વક સામાયિક કરવા માટે સામાયિકમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ચાર લોગસ્સથી વધારે લોગસ્સનો કાઉસગ્ગ કરી ચિત્તની કંઈક સ્વસ્થતા લાવવી. આ પછી સૂત્રપાઠ

કરવા કે કોઈ ઉત્તમ ગ્રંથનું મનન કરવું, વૈરાગ્ય અને ઉપદેશનાં પદો, ઉત્તમ કાવ્યો બોલવાં; પાછળ જે કંઈ મનન કર્યું હોય – શીખ્યા હોઈએ તે યાદ લાવી ફરી જોઈ જવું, અને પછી નવો અભ્યાસ થાય તેટલો કરવો, કોઈને શાસ્ત્રના આધારથી બોધ આપવો અને ગુરુ હોય તો તેમની પાસેથી આગમવાણી સાંભળવી, મનન કરવી અને શાસ્ત્રનો પરિચય વધારવો. સદ્ગુરુ ન હોય તો કોઈ વિચક્ષણ અભ્યાસી પાસેથી વૈરાગ્યને બોધનારી કથાઓ સાંભળવી, કે કંઈ અભ્યાસ કરવો. આ સઘળી જોગવાઈ ન હોય તો સામાયિકનો કેટલોક કાળ લક્ષપૂર્વક કાઉસગ્ગમાં રોકવો, અને કેટલોક કાળ મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર-કથામાં ઉપયોગપૂર્વક રોકવો.

નોંધ—અહીં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે સામાયિકમાં દ્રવ્યાનુયોગનાં અને આત્મસ્વરૂપનાં અધ્યાત્મમય પુસ્તકો વાંચવાં. ઘણી વખત એવું બને છે કે કથાનાં કે ચરિત્રનાં પુસ્તકો વાંચવાથી સમભાવનો નાશ થાય છે, કારણકે તેમાં કોઈનાં સુખદુઃખ, લડાઈ, કલેશ, વૈભવ, મોજશોખ, કંગાલિયત, રાંકડી દશા વગેરેનું વસ્તુ-વર્ણન આવે ત્યારે વાંચનારનું મન પણ તેવું થઈ જાય અથવા લાગણી થઈ આવે. સામાયિકમાં અરેરાટી થઈ આવે તેમજ કોઈની અનુમોદના અનિષ્ટ રીતે થઈ જાય એવું ન જ થવું જોઈએ. સાધુ મુનિરાજના વ્યાખ્યાનમાં કેટલાએક સામાયિક લઈ બેસે છે, તે પણ ઉપરનાં કારણોથી અયોગ્ય છે. શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે ગુરુ પાસેથી અથવા મનમાં ‘બેસણે સંદિસાઉં’

'બેસણે ઠાઉં' એવા આદેશ લઈને બેસવાનું છે, પણ વ્યાખ્યાન વખતે સામાયિક લેવું ઘટતું નથી; કારણકે ઘણી વખત વ્યાખ્યાન સાંભળનારને આંખમાં આંસુ આવે છે, હસવું આવે છે, એટલે જેવો રસ ચાલતો હોય તેવી મનની દશા થાય છે. દાખલા તરીકે રામરાવણ કે ભરતબાહુબળીની લડાઈ સાંભળતાં એકના જયમાં અને બીજાના પરાજયમાં ખુશી થવાય છે, સામાયિકમાં સ્થિત થયા પછી જ્યાં હમેશાં સમતાભાવ જ રાખવાનો છે તેમાં ઉપર જણાવ્યું તેવું સાંભળવું જોઈતું નથી, તેમ તેવાં પુસ્તકો વાંચવાં પણ નથી જોઈતાં. પરંતુ આની સાથે કહેવાનું કે ઉપર મુજબ જો ન બની શકે, તો જ ચારિત્રકથાના ગ્રંથો વાંચવા, વિચારવા અને તેમાં જેમ બને તેમ ઉપરનો હેતુ લક્ષમાં રાખી ઉપયોગ રાખતાં શીખવું, તેનો અભ્યાસ પાડવો. ચારિત્રકથાનાં પુસ્તકો શરૂઆતના અભ્યાસી માટે છે. વ્યાખ્યાનમાં કેટલાંક બહેનો સામાયિક કરે છે, વ્યાખ્યાન સાંભળતાં જાય છે, અને સાથેસાથે નવકારવાળી ફેરવવાનું કામ પતાવે છે. આ તદ્દન ન ઇચ્છવાયોગ્ય છે, કારણકે તેથી સામાયિકનો સમતારૂપી હેતુ – સ્વસ્થ ચિત્ત રાખવારૂપી આશય બિલકુલ સચવાતો નથી. વળી કેટલાક સામાયિકમાં સંસારની વાતો કરે છે તે તો તદ્દન ન ચલાવી શકાય તેવું અને દિલગીરી ઉપજાવનારું ગેરવર્તન છે. આવા સામાયિક કરનારાઓને દેખીને સારા સરલ હૃદયના માણસોને પણ તેવી ટેવ પડવાનો પૂરો સંભવ રહે છે.

૮૪
પુસ્તકોનો ક્રમ

સામાયિકનો કાળ જેમજેમ સમતામય રહેતો જાય, તેમ ગાળવાનો છે, તેથી તે કાળપર્યંત ધર્મના રહસ્યની કૂંચી સમજાય, ધીમેધીમે ધર્મજ્ઞાન-તત્ત્વજ્ઞાન વધતું જાય તે માટે પુસ્તકો બરાબર શ્રેણીપૂર્વક-ક્રમપૂર્વક વાંચવાની જરૂર છે. યથાર્થ વાંચવું કોને કહેવું તે સંબંધે અગાઉ 'પુસ્તકાદિ' સંબંધમાં બોલતાં કહેવાઈ ગયું છે. હવે સિદ્ધાંત, તત્ત્વજ્ઞાન, કથાપુસ્તકો વગેરે (હાલ છપાયેલાં તૈયાર મળે છે તેમાંથી) ક્યા ક્રમમાં વાંચવાં તે અલ્પમતિ અનુસાર જણાવીશું.

૧. સિદ્ધાંત (Theology)

જીવવિચાર,

નવતત્ત્વ,

પ્રશ્નોત્તરરત્નચિંતામણિ,

જૈનવિષયકપ્રશ્નોત્તર,

ધર્મબિંદુ,

ધર્મસંગ્રહ,

જૈનતત્ત્વાદર્શ,

આગમસાર.

૨. કથા (Biography)

ઉપદેશપ્રાસાદ ભાગ ૧થી ૫,

કુમારપાલપ્રબંધ,

ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ,

પ્રબંધચિંતામણિ,

ઋષિમંડળ,
ભરતેશ્વરબાહુબલીવૃત્તિ,
અભયકુમારચરિત્ર,
ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષચરિત્ર પર્વ ૧થી ૧૦.

૩. સ્તવનાદિ (Prayers, Poetry etc.)

સમકિતના ૬૭ બોલની સઝાય,
અઢાર પાપસ્થાનકની સઝાય,
આનંદઘનબહોતેરી,
ચિદાનંદબહોતેરી,
જશવિલાસ,
વિનયવિલાસ,
જ્ઞાનવિલાસ,
અધ્યાત્મગીતા (શ્રી દેવચંદ્રજી),
આનંદઘનચોવીશી,
દેવચંદ્રચોવીશી.

૪. યોગ (Yoga)

યોગશાસ્ત્ર (શેઠ ભીમશી માણેકનું),
જ્ઞાનાર્ણવ,
યોગબિંદુ,
આઠ દૃષ્ટિની સઝાય (શ્રીમદ્ યશોવિજયજી),
સમાધિશતક,
સમતાશતક,
શાંતસુધારસ (વિનયવિજયજીકૃત),
અષ્ટકજી (શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિકૃત).

૫. તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy)

શ્રીતત્ત્વાર્થાધિગમ,
સ્યાદ્‌વાદમંજરી,
ષડ્‌દર્શનસમુચ્ચય,
કર્મગ્રંથ ૧થી ૬,
નાટક સમયસાર.

૬. ન્યાય (Logic)

નયચક્રસાર,
સમ્મતિતર્ક.

આવી રીતે ક્રમ આપેલ છે. તે ક્રમ પ્રમાણે ચાલવાથી ધર્મનું બધી બાજુનું જ્ઞાન થશે એવો અમારો અધીન મત છે. જો યોગ્ય લાગે તો તે અનુસરવો. પણ આની સાથે એ યાદ રાખવું કે હમેશાં બે ઘડીના સામાયિકના કાલમાં અર્ધી ઘડી કે અર્ધો કલાક અવશ્ય વાંચવામાં ગાળવો એવો પહેલાં દૃઢ નિયમ લેવો; પછી તે કાળમાં એક જ પુસ્તક લઈ તેને વિચારપૂર્વક વાંચવું; પછી ભલે એક પાનું, એક શ્લોક કે એક વાક્ય તે કાળમાં વંચાય. આમ કરતાં જે-જે શંકા ઊપજે તે-તે નોંધી રાખી તેનો નિર્ણય કોઈ જ્ઞાની પુરુષ પાસેથી કરી લેવો. આમ કરતાં આખું પુસ્તક પૂરું થાય ત્યાર પછી બીજું પુસ્તક લેવું. આવી રીતે કરવાથી થોડું પણ સચોટ જ્ઞાન એવું મળશે કે તે સંખ્યાબંધ પુસ્તકો ઉપરટપકેથી વાંચનારના જ્ઞાન કરતાં અનેકગણું વધી જશે.

કંઈ પણ પુસ્તકાદિ સાધન ન હોય તો પંચ પરમેષ્ઠીનો

જાપ જ ઉત્સાહપૂર્વક કર્યા કરવો, પણ ફોકટ કાળ કાઢી નાંખવો નહીં. ધીરજથી, શાંતિથી, અને યત્ના – જયણાથી વિવેક અને ઉત્સાહ રાખી સામાયિકનો કાળ ગાળવો, અને તેમાં બને તેટલો શાસ્ત્રનો પરિચય વધારવો.

૮૫
સામાયિકનો રૂઢાર્થ

ઉપર કહી ગયા, તે સર્વનો આશય લક્ષમાં રાખી તે ઉપરથી ફલિત થતો રૂઢાર્થ સમજવાનો છે. હાલમાં પ્રચલિત દરેક ક્રિયાનો જે રૂઢ અર્થ હોય છે તે ઘણો જ ટૂંકો અને મુદ્દાસર હોય છે. પરંતુ તેમાં રહેલાં આશય, હેતુ, રહસ્ય બહુ ગંભીર, વિસ્તારવાળાં, ઊંડાં અને લાંબા વિચારપૂર્વક મનન કરવા યોગ્ય છે. સામાયિક એ નામની પવિત્ર ક્રિયાનો રૂઢ અર્થ એ છે કે સંસારના સર્વ જાતના રાગ-દ્વેષથી ઊપજતા પરિતાપને શમાવી દઈ શુદ્ધ જગાએ, શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરી, બે ઘડી સુધી, સંસારનાં દરેક બંધન દૂર કરી જ્ઞાનાનંદ, ધ્યાન, અધ્યયન, જાપ, ધર્મકથા વગેરે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે કરવાં તે. આટલા ટૂંકા અને મુદ્દાસરના રૂઢ અર્થમાં દરેક બારીકાઈથી વિચારશે તો તેમાં ઉપર કહેલું સર્વ સમાઈ જાય છે એ તુરત જ પ્રતીત થશે. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રમાં કથે છે કે :

ત્યક્તાર્ત્તરૌદ્રધ્યાનસ્ય, ત્યક્તસાવદ્યકર્મણઃ,
મુહૂર્ત્તં સમતા યા તાં, વિદુઃ સામાયિકં વ્રતં.

અર્થ—આર્તરૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ કરી તથા સાવદ્ય (સપાપ) કર્મનો ત્યાગ કરી એક મુહૂર્ત સુધી જે સમભાવમાં

રહેવું તેને સામાયિકવ્રત કહે છે.

૮૬

સામાયિક કરનારના પ્રકાર

ઉપરનું વ્રત ગૃહસ્થવ્રત છે, અને તેને માટે કાલનું માપ એક મુહૂર્ત એટલે બે ઘડી કહેલ છે. આથી સામાયિકને ૧. ઇત્વરકાલિક એટલે થોડા કાળ સુધીનું કહેવાય છે. મુનિઓ હમેશાં સામાયિકમાં સ્થિત હોય છે, આથી તેના સામાયિકને ૨. યાવત્કથિક – જિંદગી સુધી કહેલું એટલે આખી જિંદગી સુધીનું કહેવામાં આવે છે. આવી રીતે ગૃહસ્થ અને મુનિઓના સંબંધમાં સામાયિકના બે ભેદ પડે છે. આમાં પણ ગૃહસ્થ બે જાતના હોય છે. ૧. ઋદ્ધિપાત્ર, ૨. સામાન્ય.

ઋદ્ધિપાત્ર ગૃહસ્થે જેવા કે રાજા, પ્રધાન વગેરેએ મોટા આડંબર સહિત ગુરુ પાસે આવીને સામાયિકવ્રત લેવું જોઈએ. આનું કારણ આગળ આપણે કહી ગયા છીએ, અને સામાન્ય સ્થિતિનો માણસ પોતાને ઘેર પવિત્ર જગાએ, ઉપાશ્રયમાં, સાધુ પાસે, સામાયિકવ્રત કરી શકે.

૮૭

સામાયિક – નયની અપેક્ષાએ

દરેક વસ્તુ જુદીજુદી નજરે જોતાં જુદીજુદી દેખાય છે. અને આથી જુદીજુદી દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ સ્યાદ્વાદ એવા જૈનધર્મમાં ઘણી સારી રીતે બતાવેલ છે. આ જુદીજુદી અપેક્ષાને નય કહેવામાં આવે છે. તે મુખ્યપણે સાત છે. આ સાતે નયથી સામાયિકનું સ્વરૂપ કઈ રીતે છે, તે જોઈએ. જોકે નયથી

સામાયિકનું સ્વરૂપ જોવું એ જરા મુશ્કેલ છે, છતાં તેનાથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું તો તેના શોધકને પોતાનો અધિકાર અને હદ ક્યાં સુધી છે તે મળી શકશે. શ્રીમદ્ યશોવિજયજી આ સંબંધે બહુ ઉત્તમ, ઉપયોગી પદ લખે છે :

રાગ સોરઠ

ચતુર નર ! સામાયિક નય ધારો,
લોકપ્રવાહ છાંડ કર અપની, પરિણુતિ શુદ્ધ વિચારો.
ચતુર. ૧
દ્રવ્યત અખય અભંગ આતમા, સામાયક નિજ જાતેં;
શુદ્ધ સ્વરૂપ સમતામય કહીએ, સંગ્રહનયકી બાતેં. ચતુર. ૨
અબ વ્યવહાર કહે યું સબ જન, સામાયક હુઈ જાવે;
તાતેં આચરણા સો માને, ઐસા નૈગમ ગાવે. ચતુર. ૩
આચરણા ઋજુસૂત્ર શિથલકી, બિનુ ઉપયોગ ન માને;
આચારી ઉપયોગી આતમ, સો સામાયિક જાને. ચતુર. ૪
શબ્દ કહે સંજત જો ઐસો, સો સામાયિક કહીએ;
ચોથે ગુનઠાને આચરણા, ઉપયોગે ભિન્ન લહીએ. ચતુર. ૫
અપ્રમત્ત ઠાણે ઈરીઆકો, સમભિરૂઢ નય સાખી;
કેવલજ્ઞાન દશા થિતિ ઉનકી, એવંભૂતે ભાખી. ચતુર. ૬
સામાયિક નય જોહુ ન જાને, લોક કહે સો માને;
જ્ઞાનવંતકી સંગતિ નાહીં, રહિયો પ્રથમ ગુનઠાને. ચતુર. ૭
સામાયિક નર અંતર દ્રષ્ટે, જો દિન દિન અભ્યાસે;
જગ જશવાદ લહે સો બૈઠો, જ્ઞાનવંતકે પાસે. ચતુર. ૮

અર્થ—હે ચતુર નર ! (સાતે) નયથી સામાયિકને હૃદયમાં ધારી રાખો. લોકપ્રવાહને છોડી પોતાની શુદ્ધ

પરિણુતિનો વિચાર કરો. ૧

સામાયિક પોતાના સ્વભાવથી, દ્રવ્યથી અક્ષય અભંગ એવો આત્મા જ છે; સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ સમતામય શુદ્ધ સ્વરૂપી છે. ૨

વ્યવહારનય વળી એમ કહે છે કે જે બધાં માણસો સામાયિક કરે છે તે સામાયિક છે અને નૈગમનય આચરણાને સામાયિક કહે છે. ૩

ઋજુસૂત્રનય શિથિલ પુરુષની ઉપયોગ વગરની સામાયિકને સામાયિક માનતો નથી; તે તે આચારવાળો ઉપયોગ સહિત આત્માને સામાયિક જાણે છે. ૪

શબ્દનય સંયત જો હોય તો તેને સામાયિક કહેવાનું કહે છે, કારણકે ચોથે ગુણઠાણે આચરણાનું ઉપયોગભિન્ન ગ્રહણ થાય છે. ૫

સમભિરૂઢનય અપ્રમત્ત ગુણસ્થાને ઈર્યાને સામાયિક કહેવાની સાક્ષી પૂરે છે, અને એવંભૂતનય જેવી કેવલજ્ઞાનની દશાસ્થિતિ હોય તેને સામાયિક ભાખે છે. ૬

સામાયિકના નયનું જો કોઈને જ્ઞાન ન હોય અને લોક જેમ કહે તેમ તે માનતો રહે, વળી જ્ઞાનવંતની સંગત પણ તેને હોય નહીં તો તે પ્રથમ મિથ્યાત્વગુણસ્થાને રહેલો છે. ૭

જો મનુષ્ય સામાયિકને અંતર્દષ્ટિથી નિરંતર અભ્યાસ્યાં કરે તો જ્ઞાનવંતના સમાગમમાં બેઠોબેઠો જગમાં જશવાદ – ખરી કીર્તિ મેળવે છે. આમાં 'જશ' એ શબ્દ કર્તા શ્રી યશોવિજયજીનું નામ પણ સૂચવે છે. ૮

૮૮

સાત નયનો વિશેષ મત

વધારે સ્પષ્ટતાથી શ્રી કુંવરવિજયજીકૃત 'અધ્યાત્મ પ્રશ્નોત્તર' કે જેમાં નવ તત્ત્વના પ્રશ્નોત્તર છે તેના આધારે સામાયિકને સાત નયે જોઈએ.

૧. નૈગમ નય : આની અપેક્ષાએ સર્વ જીવ અંશ થકી સંવર ભાવરૂપ સામાયિકમાં રહ્યા વર્તે છે, કારણકે સર્વ જીવના આઠ રૂચક પ્રદેશ ત્રણે કાલ કંઈ પણ કર્મના આવરણ વગરના એટલે નિરાવરણ રહે છે, તેથી ત્યાં કર્મનું આવરણ લાગતું નથી. માટે નૈગમ નયથી સર્વ જીવ સદાકાલ અંશ થકી સંવર ભાવરૂપ સામાયિકમાં છે એમ જાણવું.

૨. સંગ્રહ નય : આ નય સત્તાનું ગ્રહણ કરે છે, માટે સર્વ જીવ સત્તાથી પોતાના પારિણામિક ભાવ વડે સંવર-ભાવરૂપ સામાયિકમાં રહ્યા વર્તે છે, જેથી અંતરંગ સર્વ જીવને સત્તાએ–નિશ્ચય નયે કર્મરૂપ લેપ લાગતો નથી. કર્મનો લેપ લાગવો તે માત્ર વ્યવહાર નયે છે, માટે આ નયે સર્વ જીવ સત્તાએ સંવર-ભાવરૂપ સામાયિકમાં છે એમ જાણવું.

૩. વ્યવહાર નય : આ નય બહારથી જેવું સ્વરૂપ જેનું દેખાય તેવું સ્વરૂપ તેને કહે છે. તો જે જીવ નિરવદ્ય–પાપ વગરનું એકાંત જોઈ 'કરેમિ ભંતે' એમ પાઠ બોલી બે ઘડીથી માંડી જાવ–જીવ સુધી નિઃસંગપણે વર્તે છે, તેને આ નય સામાયિકવંત કહે

છે; એટલે આ નયે બહારથી કરણી – આચરણા રૂપ દેખાતી ક્રિયા સામાયિક કહેવાય છે.

૪. ઋજુસૂત્ર નય : આ નય પારિણામિક ભાવનું ગ્રહણ કરે છે; માટે કોઈ જીવ નરકનિગોદના દુઃખથી બીતો સુખની લાલચથી ઉદાસભાવે ત્યાગવૈરાગ્યરૂપ પરિણામ વડે પોતાના ચિત્તને વર્તાવે, તે સમયે તે જીવ આ નયથી સામાયિકમાં છે એમ જાણવું; એટલે તે તો યથાપ્રવૃત્તિકરણરૂપ પરિણામ વગેરે પહેલે ગુણઠાણે મિથ્યાત્વી જીવને પણ હોય.

૫. શબ્દ નય : આ નયથી સામાયિકના ચાર પ્રકાર જાણવા. ૧. શ્રુત સામાયિક, ૨. સમ્યકત્વ સામાયિક, ૩. દેશ-વિરતિ સામાયિક, ૪. સર્વવિરતિ સામાયિક.

૬. સમભિરૂઢ નય[૧] : આ નયના મતવાળો શ્રેણીભાવ ગ્રહે છે; માટે શુદ્ધ શુકલ ધ્યાન રૂપાતીત પરિણામ-રૂપ ક્ષપક શ્રેણીએ ચડી ઘાતી કર્મનો નાશ કરી અનંત ચતુષ્ટયરૂપ લક્ષ્મી પ્રગટ કરેલ છે એવા કેવલી ભગવાનને સંવરભાવરૂપ સામાયિક છે એમ જાણવું.

૭. એવંભૂત નય[૨] : આ નય સંપૂર્ણ ભાવને સ્વીકારે છે, માટે આઠ કર્મનો નાશ થવાથી આઠ ગુણને મેળવનારા, લોકને અંતે બિરાજેલા, આદિ અનંત એ ભાંગાએ વર્તતા એવા સિદ્ધ ભગવાનને યથાખ્યાત ચારિત્રરૂપ સંવરભાવ જાણવો.

---

૧ અને ૨ સરખાવો શ્રી યશોવિજયજીના પદ સાથે. (પૃ. ૧૦૩) બંનેના મતમાં ફેર આવે છે.

૮૯
નિશ્ચય નયથી સામાયિકનું સ્વરૂપ

અપ્પા સામાઇયં, અપ્પા સામાઇયસ્સ અત્થો.

અર્થ—આત્મા સામાયિક છે, આત્મા જ સામાયિકનો અર્થ છે.

નિજ શુદ્ધસ્વરૂપ ભાવમાં રહેલો જે આત્મા તે ઉપશમ-જલથી રાગદ્વેષરૂપ મેલને ધોઇ નાખે, આત્મપરિણતિ આદરે, પરપરિણતિ નિવારે તેને નિશ્ચયસામાયિક કહીએ. આ સામાયિક ઉપર શુભ દૃષ્ટિ રાખીને વ્યવહાર સમકિત પાળવાનું છે. કારણકે વ્યવહાર બલવંત છે તે નિશ્ચયસામાયિકનું કારણ છે. તેરમા ગુણસ્થાન સુધી જે જીવ વ્યવહારરૂપ ઘોડા ઉપર ચડીને સંસારરૂપ વનને ઓળંગીને ઘેર આવી પહોંચે, ત્યાં સુધી તે વ્યવહારરૂપ ઘોડો જોઈએ. પછી જ્યારે મહેલ ઉપર ચડે ત્યારે તેને ઘોડાનું કામ ન પડે – ત્યાં તો પગની એટલેકે આત્મશક્તિની જરૂર પડે, માટે વ્યવહાર, ઘોડાની પેઠે સાધક છે, તેને છોડી દેવો ન જોઈએ.

૯૦
ચાર નિક્ષેપે સામાયિક[૧]

આવી રીતે નયથી સામાયિકનું સ્વરૂપ જોઈને હવે નિક્ષેપે જોઈએ. નિક્ષેપ એટલે આરોપણ. તે ચાર રીતે થાય છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ.

૧. નામ સામાયિક : સામાયિક એવું નામ તે.

૨. સ્થાપના સામાયિક : સામાયિક એવા અક્ષર લખવા

---

૧. કુંવરવિજયજીના 'અધ્યાત્મ પ્રશ્નોત્તર'માંથી લીધું છે.

તે અસદ્‌ભાવ સ્થાપના અને સામાયિકરૂપે મૂર્તિ સ્થાપવી તે સદ્‌ભાવ સ્થાપના.

૩. દ્રવ્ય સામાયિક : આ કહેવાઈ ગયેલ છે, છતાં બીજા રૂપે કહીએ તો વ્યવહાર નયે બહારથી વ્રતરૂપ ઉચ્ચાર કરી બે ઘડી સુધી પુણ્યપણે રહેવું તે, અને ઋજુ-સૂત્રનયે 'કરેમિ ભંતે' વ્રતનો ઉચ્ચાર કરી મન, વચન, અને કાયાથી સાવદ્યને છોડી એકચિત્તે બત્રીશ દૂષણ – દોષ ટાળી સ્વાધ્યાય ધ્યાનરૂપ શુભ પરિણામે વર્તવું તે.

૪. ભાવ સામાયિક : આ પણ કહેવાઈ ગયેલ છે, તોપણ જુદી રીતે કથીએ તો દ્રવ્યરૂપ વ્યવહારનયથી ઉચ્ચાર કરી ઋજુસૂત્રનયે મન, વચન, કાયાથી એકચિત્તે સાવદ્યને છોડી બે ઘડી પર્યંત શુભ ધ્યાનમાં વર્તવું તે. આથી જીવ યથાપ્રવૃત્તિ–કરણરૂપ પહેલે ગુણઠાણે ભાવ સામાયિકી જાણવો. વળી શબ્દનયે સમતાનો આય એટલે લાભ તે, એટલે જેટલીવાર જીવ, સત્તાગતના ધ્યાનરૂપ સંવરભાવમાં વર્તે તેટલીવાર સામાયિકનો લાભ જાણવો. માટે એક અંતરમુહૂર્ત સુધી જીવ, પોતાના સ્વરૂપના ધ્યાનરૂપ ચિંતવનમાં વર્તતો, ઘાતિકર્મ ખપાવીને કેવલજ્ઞાન પામે એ ભાવસામાયિક જાણવું.

૯૧

સામાયિકથી પમાતાં નવ તત્ત્વોમાંનાં કેટલાંક

હવે ઉપર કહેલા દ્રવ્ય સામાયિક અને ભાવ સામાયિકમાં

નવ તત્ત્વમાંથી કેટલાં તત્ત્વ પામી શકીએ છીએ તે જોઈએ.

દ્રવ્ય સામાયિક : ઋજુસૂત્ર નયે આ સામાયિક પહેલે ગુણઠાણે જીવને કહીએ. જીવ મન, વચન, કાયાથી એક ચિત્તે વૈરાગ્ય ભાવના સહિત સામાયિક કરે છે, પણ અંતરંગ સત્તાગતના ઉપયોગમાં વર્તતો નથી, અને પુણ્યરૂપ ફલની ઇચ્છાથી તેના પરિણામમાં વર્તે છે તેથી તે જીવને દ્રવ્ય સામાયિક, પુણ્યરૂપ શુભ કર્મના હેતુરૂપ છે. આમાં પાંચ તત્ત્વ પામીએ. એક તો તેનો જીવ તે જીવ તત્ત્વ, બીજું શુભ કર્મ તે પુણ્ય તત્ત્વ, ત્રીજું પુણ્યનાં દળિયાં – સમૂહ તે પુદ્ગલ હોવાથી અજીવ તત્ત્વ, ચોથું એ આસ્રવરૂપ છે તેથી આસ્રવ તત્ત્વ, પાંચમું એ દળિયાંથી – પુદ્ગલથી જીવ બંધાયો તેથી બંધ તત્ત્વ. આ રીતે નવ તત્ત્વમાંથી દ્રવ્ય સામાયિકમાં પાંચ તત્ત્વ પામીએ.

ભાવ સામાયિક : શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં સામાયિકનો એવો અર્થ કર્યો છે કે ‘આયા ખલુ સામાઇયા’ એટલે જેટલીવાર સ્વસ્વરૂપમાં રહેવું, તેટલીવાર સામાયિકનો લાભ જાણવો. માટે શબ્દ નયે ચોથા ગુણઠાણા–ગુણસ્થાનવાલા સમ્યકત્વી, પાંચમા ગુણુસ્થાનવાલા દેશવિરતિ શ્રાવક, તથા છઠ્ઠા સાતમા ગુણસ્થાનવાલા મુનિરાજને સામાયિક જાણવું. આમાં આઠ તત્ત્વ પામીએ; અને સમભિરૂઢ નયના મતથી કેવલી ભગવાનને સામાયિક જાણવું. આમાં નવ તત્ત્વ પામીએ. તથા એવંભૂત નયના અભિપ્રાયે સિદ્ધ ભગવાનને સામાયિક જાણવું. આમાં ત્રણ તત્ત્વ પામીએ. આ રીતે ભાવસામાયિકના સ્વરૂપનો પરમાર્થ થયો.

આપણે સામાયિકને નયની અપેક્ષાથી, ચાર નિક્ષેપથી, તથા તે કરવામાં કેટલા તત્ત્વો પામી શકાય છે તે ટૂંકાણમાં કહી ગયા, પણ તે સમજવામાં જરા કઠણ પડે તેમ છે, તેથી તેને વિશેષ ગુરુગમથી જાણી લેવું. અહીં વિસ્તારના ભયથી તેના પર વધારે વિવેચન આપવામાં આવ્યું નથી.

૯૨
સામાયિક શિક્ષાવ્રત પર પંચાશક વૃત્તિ

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પોતાના પ્રથમ પંચાશક નામે શ્રાવકધર્મ પંચાશકમાં શ્રાવકના બાર વ્રત સંબંધમાં સામાયિક નામના શિક્ષાવ્રત માટે ૨૫મી ગાથા કહે છે કે :

સિકખાવયં તુ એત્થં સામાઇયમો તયં તુ વિણ્ણેયં,
સાવજ્જેયરજોગાણ વજ્જણાસેવણારુવં.

અર્થ—પુનઃ અત્ર એટલે શ્રાવકધર્મમાં સામાયિક તો શિક્ષાવ્રત જાણવું, (કે જે) સાવદ્ય અને તેથી ઇતર એટલે અનવદ્ય એવા યોગો (અનુક્રમે) તજવા અને સેવવારૂપે છે.

આ પર પ્રસિદ્ધ નવાંગી ટીકાકાર અભયદેવસૂરિ નીચે પ્રમાણે પોતાની વૃત્તિમાં વિવેચન કરે છે :

શિક્ષાવ્રત : ગ્રહણ અને સેવનરૂપી પરમપદસાધક એવી વિશિષ્ટ ચેષ્ટા તે શિક્ષા; તે જે વ્રતમાં પ્રધાનરૂપે છે તે શિક્ષાવ્રત અથવા તે શિક્ષાનું પદ-આસ્પદ-સ્થાન તે શિક્ષાપદ. તુ એટલે પુનઃ અત્ર એટલે શ્રાવકધર્મમાં. સામાઇયં-સામાયિક. સમ એટલે રાગદ્વેષથી વિયુક્ત એવા જીવને આય એટલે લાભ તે સમાય; સમ એટલે પ્રતિક્ષણે અપૂર્વ એવા જ્ઞાન-દર્શનચારિત્રપર્યાય કે જે નિરુપમ સુખના હેતુ છે તે સમાય

જે ક્રિયાનુષ્ઠાનનું પ્રયોજન છે તે સામાયિક. ઉ એ પાદપૂરણ નિપાત છે. બીજાઓ વિભક્તિનો નિર્દેશ કર્યા વગર 'મો'ને નિપાત ગણે છે. તયં તુ એટલે તત્પુનઃ, વિણ્ણેયં એટલે વિજ્ઞેયં – જાણવું. સાવદ્યેતર યોગા એટલે સપાપ નિષ્પાપ વ્યાપાર. તેની વિવક્ષિત અવધિ સુધી યથાસંખ્ય વર્જના સેવનારૂપ – પરિહારાનુષ્ઠાન. સ્વભાવવાળું સામાયિક જાણવું.

આ વ્રત લીધા પછી 'દ્વિવિધ ત્રિવિધ' એ વિકલ્પે આરંભાદિનો ત્યાગ કરવાનો છે અને સ્વાધ્યાયાદિ વિધિ આચરવાની છે એ પ્રકારે ભાવના આમાં છે.

શંકા—કેટલાક એમ માને છે કે સામાયિક જેણે લીધી હોય તેને જિનને ન્હવણ કરવારૂપ અને જિનની પૂજા આદિ કરવામાં દોષ નથી કારણકે તેમ કરવામાં નિરવદ્ય યોગ છે કારણકે સાવદ્યયોગનું લક્ષણ એ છે કે :

કમ્મમવજ્જં જં ગરહિયંતિ કોહાઇણો ય ચત્તારિ,
સહ તેહિંજો ઉ જોગો પચ્ચકખાણં ભવે તસ્સ.

ચાર ક્રોધાદિ છે તે અવદ્ય કર્મને – પાપકર્મને જે ધિક્કારે છે તેને તે સહિતનો યોગ પચ્ચખાણરૂપ થાય છે.

માટે જિનસ્નપન આદિ કર્મો ગર્હિત નથી.

સમાધાન—જો એમ હોય તો તેમ કરવાનો પ્રસંગ સાધુઓને પણ આવશે કારણકે સાવદ્યલક્ષણમાં સાધુ અને શ્રાવકો બંને આશ્રયે ભેદ કહેલો નથી. તેનું પ્રમાણ એ છે કે 'સામાઇયંમિ ઉ કએ સમણો ઇવ સાવઓ હવઇ જમ્હા, એએણ કારણેણં બહુસો સામાઇયં કુજ્જા' એ ગાથામાં કહ્યા પ્રમાણે સામાયિક જેણે લીધી છે તે શ્રાવક

સાધુ સમાન થાય છે તેથી તેની સાથે સાધુનું સાદૃશ્ય આવે છે, તેથી શ્રાવક જો સામાયિક લઈ જિનપૂજા આદિ કરી શકે તો સાધુ પણ કરી શકે, પણ સાધુને તેમ કરવાનો અધિકાર નથી. માટે શ્રાવક પણ ન કરી શકે. વળી જિનસ્નપન આદિ, દેહને વિભૂષણવાળું કર્યું હોય ત્યારે કર્તવ્ય છે, જ્યારે સામાયિક વિભૂષણનો ત્યાગ કર્યા પછી કરવાનું છે. વળી સામાયિક એ ભાવસ્તવ છે, તેમાં રહેલાએ દ્રવ્યસ્તવ કંઈપણ કરવાનું નથી. વિશેષ માટે જુઓ 'પંચાશક વૃત્તિ' પૃ. ૨૧-૨૩ (પ્ર. ભાવનગરની જૈનધર્મ પ્રસારક સભા.)

૯૩

સામાયિકના પર્યાય શબ્દ

નિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે :

સામં સમં ચ સમ્મં ઇગ મિઇ સામાઇઅસ્સ એગટ્ઠા.

એટલે સામ, સમ, સમ્મ એ સામાયિકના એકાર્થ છે.

આ ત્રણેના અર્થ જણાવ્યા છે કે :

મહુરપરિણામ સામં સમં તુલા સમ્મ ખીરખંડજુઈ.

૧. મધુર પરિણામ તે સામ, ૨. તુલા–ત્રાજવા જેવા સમ પરિણામ તે સમ, ૩. ક્ષીર અને ખાંડ મળી જાય તેવો સમ પરિણામ તે સમ્મ. જુઓ અર્થદીપિકા નામની શ્રાદ્ધ-પ્રતિક્રમણસૂત્ર પર ટીકા. પૃ. ૧૪૮, ૧૪૯. (પ્ર. દે. લા. પુ. ફંડ).

આવશ્યક નિર્યુક્તિની ગાથા ૧૦૩૩માં જણાવ્યું છે કે સમતા, સમ્યકત્વ, શાન્તિ, સુવિહિત આદિ શબ્દ સામા-યિકના પર્યાય છે.

૯૪
સામાયિક એટલે આત્મા

તે કાલે, તે સમયે પાર્શ્વનાથના વંશમાં થયેલ કાલાસ્યવેષિપુત્ર નામના અનગારે જે તરફ સ્થવિર ભગવંતો હતા, તે તરફ જઈને તે સ્થવિર ભગવંતોને આ પ્રમાણે કહ્યું કે :

'હે સ્થવિરો ! તમે સામાયિક જાણતા નથી, સામાયિકનો અર્થ જાણતા નથી...'

ત્યારે તે સ્થવિર ભગવંતોએ કાલાસ્યવેષિપુત્ર નામના અનગારને આ પ્રમાણે કહ્યું કે :

'હે આર્ય ! સામાયિકને જાણીએ છીએ અને સામાયિકના અર્થને જાણીએ છીએ...'

ત્યારે તે કાલાસ્યવેષિપુત્ર નામના અનગારે તે સ્થવિર ભગવંતોને આ પ્રમાણે કહ્યું કે :

પ્ર૦–હે આર્યો ! જો તમે સામાયિકને, સામાયિકના અર્થને...જાણો છો, તો હે આર્યો ! સામાયિક એ શું ? સામાયિકનો અર્થ એ શું ?...

ત્યારે તે સ્થવિર ભગવંતોએ તે કાલાસ્યવેષિપુત્ર નામના અનગારને આ પ્રમાણે કહ્યું કે :

ઉ૦ – હે આર્ય ! અમારો આત્મા એ સામાયિક છે અને એ જ સામાયિકનો અર્થ છે...

ત્યાર પછી તે કાલાસ્યવેષિપુત્ર નામના અનગારે તે સ્થવિર ભગવંતોને આ પ્રમાણે કહ્યું કે :

પ્ર૦ – હે આર્યો ! જો આત્મા એ સામાયિક છે, આત્મા એ સામાયિકનો અર્થ છે...તો તમે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો ત્યાગ કરી શા માટે તે ક્રોધ વગેરે નિંદો છો ?

ઉ૦ – હે કાલાસ્યવેષિપુત્ર ! સંયમને માટે અમે ક્રોધાદિકને નિંદીએ છીએ.

પ્ર૦ – હે ભગવંતો ! શું ગર્હા (નિંદા) એ સંયમ છે કે અગર્હા એ સંયમ છે ?

ઉ૦ – હે કાલાસ્યવેષિપુત્ર ! ગર્હા એ સંયમ છે. પણ અગર્હા એ સંયમ નથી. ગર્હા બધા દોષોનો નાશ કરે છે – આત્મા સર્વ મિથ્યાત્વને જાણીને ગર્હાદ્વારા બધા દોષોનો નાશ કરે છે અને એ પ્રમાણે અમારો આત્મા સંયમમાં સ્થાપિત છે, એ પ્રમાણે અમારો આત્મા સંયમમાં પુષ્ટ છે, એ પ્રમાણે અમારો આત્મા સંયમમાં ઉપસ્થિત છે.

(આટલું સાંભળ્યા પછી) અહીં તે કાલાસ્યવેષિપુત્ર અનગાર સંબુદ્ધ થયા અને તેમણે તે સ્થવિર ભગવંતોને વાંદ્યા, નમસ્કાર કર્યો. પછી તે કાલાસ્યવેષિપુત્ર અનગારે આ પ્રમાણે કહ્યું કે :

‘ હે ભગવંતો ! પૂર્વે – પહેલાં એ પદોને નહીં જાણવાથી શ્રુતરહિતપણું હોવાથી, અબોધિપણું હોવાથી, અનભિગમ હોવાથી, નહીં જોયેલાં હોવાથી, ચિંતવેલાં ન હોવાથી, નહીં સાંભળવાથી, વિશેષે નહીં જાણવાથી, કહેલાં નહીં હોવાથી, અનિર્ણીત હોવાથી, ઉદ્ધરેલાં ન હોવાથી અને એ પદો અનવધારિત હોવાથી એ અર્થમાં મેં શ્રદ્ધા કરી ન હતી, પ્રીતિ કરી ન હતી, રુચિ કરી ન હતી; અને હે ભગવંતો ! હમણાં

એ પદો જાણ્યાં હોવાથી, શ્રુતસહિતપણું હોવાથી, બોધિપણું હોવાથી, અભિગમ હોવાથી, જોયેલાં હોવાથી, કહેલાં હોવાથી, નિર્ણીત હોવાથી, ઉદ્ધરેલાં હોવાથી અને એ પદો અવધારિત હોવાથી એ અર્થમાં હું શ્રદ્ધા કરું છું, પ્રીતિ કરું છું, રુચિ કરું છું. (હે ભગવંતો!) તમે જેમ એ કહો છો તે એ એ પ્રમાણે છે.'

ત્યારે તે સ્થવિર ભગવંતોએ કાલાસ્યવેષિપુત્ર અનગારને આ પ્રમાણે કહ્યું કે:

'હે આર્ય! જેમ અમે એ કહીએ છીએ તેમ તું શ્રદ્ધા રાખ, પ્રીતિ રાખ અને રુચિ રાખ.'

ત્યાર પછી તે કાલાસ્યવેષિપુત્ર અનગારે તે સ્થવિર ભગવંતોને વાંદ્યા, નમસ્કાર કર્યો અને આ પ્રમાણે કહ્યું કે:

'હે ભગવંતો! તમારી પાસે ચાર મહાવ્રતવાળો ધર્મ (મૂકી) પ્રતિક્રમણસહિત અને પાંચ મહાવ્રતવાળો ધર્મ પ્રાપ્ત કરી વિહરવા ઇચ્છું છું.'

(ત્યારે તે સ્થવિરોએ કહ્યું કે:)

'હે દેવાનુપ્રિય! જેમ સુખ થાય તેમ કર, વિલંબ ન કર.'

ત્યાર બાદ તે કાલાસ્યવેષિપુત્ર અનગારે તે સ્થવિરોને વાંદી, પ્રણામ કરી અને ચાર મહાવ્રતવાળો ધર્મ (મૂકી) પ્રતિક્રમણવાળો અને પાંચ મહાવ્રતવાળો ધર્મ સ્વીકાર્યો. અને તેમ કરી તે અનગાર વિહરે છે.

ત્યાર પછી તે કાલાસ્યવેષિપુત્ર નામના અનગારે ઘણાં વર્ષો સુધી સાધુપણું પાળ્યું. અને જે પ્રયોજન સારુ નગ્નપણું,

મુંડપણું, સ્નાન ન કરવું, દાતણ ન કરવું, છત્ર ન રાખવું, જોડા ન પહેરવા, ભોંય પથારી કરવી, પાટિયા ઉપર સૂવું, લાકડા ઉપર સૂવું, કેશનો લોચ કરવો, બ્રહ્મચર્યપૂર્વક રહેવું, (ભિક્ષા માટે) બીજાના ઘેર જવું, ક્યાંય મળે કે ક્યાંય ન મળે અથવા ઓછું મળે (એ સહવું) તથા અનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ, ઇંદ્રિયોને કાંટા જેવા બાવીશ પરિષહો – ઉપસર્ગોને સહવા; એ બધું કર્યું તે પ્રયોજનને તે કાલાસ્યવેષિપુત્ર અનગારે આરાધ્યું અને તે અનગાર છેલ્લા ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસ વડે સિદ્ધ થયો, બુદ્ધ થયો, મુક્ત થયો, પરિનિવૃત્ત થયો અને સર્વ દુઃખથી હીન થયો.

(શ્રી ભગવતીસૂત્ર શ. ૧. ઉ. ૯ – અનુવાદ પૃ. ૨૦૬થી ૨૦૮.)

જિહાં લગે આતમદ્રવ્યનું, લક્ષણ નવિ જાણ્યું,
તિહાં લગે ગુણઠાણું ભલૂં, કેમ આવે તાણ્યું.
–આતમતત્ત્વ વિચારીએ.

આતમ-અજ્ઞાને કરી, જે ભવદુઃખ લહીએ,
આતમ-જ્ઞાને તે ટલે, એમ મન સદ્દ્વહીએ. – આતમતત્ત્વ.
જ્ઞાનદશા જે આકરી, તેહ ચરણ વિચારો,
નિર્વિકલ્પ ઉપયોગમાં, નહીં કર્મનો ચારો. – આતમતત્ત્વ.
ભગવતિ અંગે ભાખીઓ, 'સામાયિક' અર્થ,
'સામાયિક પણ આતમા', ધરો સૂધો અર્થ. – આતમતત્ત્વ.

(સીમંધરસ્તવ ૧૨૫ ગાથાનું : યશોવિજયજી.)

૯૫

સામાયિક ચારિત્ર

"શંકા—ચારિત્રના બે પ્રકાર છે. એક સામાયિક અને

બીજું છેદોપસ્થાનીય. સામાયિક ચારિત્ર સર્વ સાવદ્ય વિરતિરૂપ છે અને મહાવ્રતરૂપ હોવાથી છેદોપસ્થાનીય ચારિત્ર પણ અવદ્યવિરતિરૂપ જ છે. તો આ બન્નેનું લક્ષણ સરખું છે છતાં તેમાં તફાવત કેમ હોઈ શકે? અને શાસ્ત્રોમાં તો તે બેમાં તફાવત કહ્યો છે તેનું શું કારણ?

સમાધાન—પ્રથમ જિનના સાધુઓ ઋજુજડ છે તથા અંતિમ જિનના સાધુઓ વક્રજડ છે માટે તેઓના આશ્વાસન સારુ પૂર્વ પ્રમાણે ચારિત્રના બે પ્રકાર કહ્યા છે. જો ચારિત્રના બે પ્રકાર કરવામાં ન આવે અને આગલો એક જ સામાયિક ચારિત્રરૂપ પ્રકાર વ્યવસ્થાપવામાં આવે તો નીચે લખ્યા પ્રમાણે વાંધો આવે છે. જે ધણીએ પાધરું જ સામાયિક ચારિત્ર સ્વીકાર્યું છે તે ધણી જો તેમાં કાંઈ જરાપણ ભૂલ કરે તો તેના મનમાં એમ આવે કે મારું ચારિત્ર નષ્ટ થઈ ગયું અને હું ભ્રષ્ટ થઈ ગયો. કારણકે ચારિત્ર માત્ર કેવળ સામાયિકરૂપ જ છે પણ બીજું નથી, અર્થાત્ એ પ્રમાણે તે આકળો થઈ જાય. અને સૌથી પહેલાં ચારિત્ર સ્વીકાર્યા પછી જો બીજી વાર ચારિત્ર લેવાનો પ્રસંગ હોય તથા પૂર્વના ચારિત્રમાં જો કાંઈ ભૂલ થાય તો પૂર્વ પ્રમાણે આકળા થવાનો પ્રસંગ ન રહે. કારણકે વ્રતનો આરોપ કર્યા બાદ જો સામાયિક સંબંધે જરાક અશુદ્ધતા થઈ હોય તો વ્રત ખંડાતું નથી. અને તેમ થવાથી તેઓ (થોડી ભૂલવાળા) પણ 'અમે ચારિત્રવાળા છીએ' એમ સમજી આકળા થતા નથી અને આ કારણને લીધે જ પૂર્વ પ્રમાણે ચારિત્રના બે પ્રકાર કહ્યા છે. કહ્યું છે કે :

રિઉવક્કજડા પુરિમેયરાણ સામાઇએ વયારુહણં,
મણુયમસુદ્ધેડપિ જઓ સામાઇએ હુંતિ હુ વયાઇ.

પ્રથમ અને અંતિમ જિનના સાધુઓ અનુક્રમે ઋજુ-જડ વક્રજડ છે માટે તેઓને સારુ સામાયિક પછી વ્રતનો આરોપ કહ્યો છે. કારણકે જો સામાયિક જરાક અશુદ્ધ થયું હોય તોપણ વ્રતનો બાધ આવતો નથી. અર્થાત્ સામાયિક સંબંધી થોડી ભૂલ થાય તોપણ વ્રતો રહે છે.”

(શ્રી ભગવતી ટીકા અનુવાદ પૃ. ૧૨૮.)

૯૬

શ્રી વીરભગવાનનું સામાયિક ચારિત્ર

આ પ્રકારે ભગવાને પંચમુષ્ઠિએ લોચ કર્યા પછી સામાયિક ચારિત્ર લેવાનો ઠરાવ કર્યો, અને નીચે પ્રમાણે સામાયિક ચારિત્રનો ઉચ્ચાર કર્યો : પ્રથમ સિદ્ધ ભગવાનને ‘નમો સિદ્ધાણં’ સિદ્ધોને નમસ્કાર હો એમ કહી નમસ્કાર કરી સામાયિક આ રીતે ઉચ્ચર્યું :

કરેમિ સામાઇયં (હું સામાયિક કરું છું.)
સવ્વં મે અકરણિજ્જં પાવકમ્મં (સર્વ પ્રકારનું પાપકર્મ મારે માટે અકર્તવ્ય છે – એટલે નહીં કરું.)

અર્થાત્ આજથી સમભાવમાં – આત્મભાવમાં – શુદ્ધ સ્વભાવમાં રહી કોઈપણ પ્રકારનો પાપવ્યાપાર નહીં કરીશ એટલે કે મારા મનને, મારા વચનને, મારી કાયાને પાપ-વ્યાપારમાં જતાં સર્વથા અટકાવીશ.

આ પછી શ્રી વીરપ્રભુએ સાડાબાર વર્ષ અને ત્રણ

અઠવાડિયાં સુધી સમભાવરૂપ સામાયિકમાં રહી સર્વ પાપનો સર્વથા નાશ કરી કેવલજ્ઞાન (પૂર્ણ જ્ઞાન) પ્રાપ્ત કર્યું.

૯૭

સાધુના અને શ્રાવકના સામાયિક વચ્ચે ભેદ

સાધુસાધ્વીઓ સામાયિકવ્રત ઉચ્ચરે તે આ પ્રમાણે:

કરેમિ ભંતે સામાઇયં.	હે ભગવન્ હું સમતારૂપ સામાયિક લઉં છું.
સવ્વં સાવજ્જં જોગં પચ્ચક્ખામિ.	સર્વ સાવદ્ય વ્યાપારનો ત્યાગ કરું છું.
જાવજ્જીવાય પજ્જુવાસામિ.	જ્યાં સુધી જીવું ત્યાં સુધી (સામાયિકને) પર્યુપાસું છું – આદરું છું.
તિવિહં તિવિહેણં.	ત્રણ રીતે (ત્રણ કરણે: કરવું, કરાવવું, અનુમોદવું એ ત્રણ કરણે) ત્રણ પ્રકારે (ત્રણ યોગે – મને, વચને અને કાયાએ). જુઓ નીચે.
મણેણં વાયાએ કાયાણં.	મને, વચને અને કાયાએ.
ન કરેમિ ન કારવેમિ કરંતંપિ અન્નં ન સમણુજ્જાણેમિ.	કરું નહીં, કરાવું નહીં અને અન્ય કરતા હોય તેને રૂડું માનું નહીં.
તસ્સ ભંતે પડિક્કમામિ, નિંદામિ, ગરિહામિ, અપ્પાણં વોસિરામિ.	હે ભગવન્ તે (પાપવ્યાપારથી હું) નિવર્તું છું, નિંદું છું, ગર્હું છું (ધિક્કારું છું), આત્માને વોસરાવું છું.

શ્રાવકશ્રાવિકાઓ સામાયિકવ્રત ઉચ્ચરે તે આ સામાયિકસૂત્રમાં આપેલ છે છતાં સ્પષ્ટતા અને સરખામણી ખાતર અત્ર મૂકી જોઈએ.

કરેમિ ભંતે સામાઇયં.	હે ભગવન્ હું સામાયિક લઉં છું.
સાવજ્જં જોગં પચ્ચક્ખામિ	સાવદ્ય વ્યાપારનો ત્યાગ–પ્રત્યાખ્યાન કરું છું.
જાવનિયમં પજ્જુવાસામિ	જ્યાં સુધી નિયમ છે ત્યાં સુધી (ઓછામાં ઓછું બે ઘડી સુધી) તેનું પર્યુપાસન – સેવન કરું છું.
દુવિહં તિવિહેણં	બે રીતે (બે કરણે : કરવું અને કરાવવું એ બે કરણે) અને ત્રણ રીતે (ત્રણ યોગે – મને, વચને અને કાયાએ). નીચે જુઓ.
મણેણં વાયાએ કાએણં	મને વચને, અને કાયાએ
ન કરેમિ ન કારવેમિ.	કરું નહીં, કરાવું નહીં.
તસ્સ ભંતે પડિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ.	હે ભગવન્ તે (પાપવ્યાપારથી હું) નિવર્તું છું, નિંદું છું, ગર્હું છું (ધિક્કારું છું) અને આત્માને વોસરાવું છું.

શ્રાવક-શ્રાવિકા પરિગ્રહધારી છે. તેમણે મહાવ્રત લીધાં નથી તેથી સામાયિક યાવજ્જીવન ન લઈ શકે, તેમ જ ત્રણેય કરણે એટલે કરવા, કરાવવા અને અનુમોદવા રૂપ ત્રણેય કરણે તે વ્રત ન લઈ શકે – લેવા સમર્થ નથી, તેથી તેમને અનુમોદનની છૂટ રહી છે.

આવશ્યક નિર્યુક્તિ પર પોતાની બૃહદ્‌વૃત્તિમાં સામાયિકના અધિકારમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કહે છે કે ગૃહસ્થ પણ ગૃહસ્થપણે સામાયિક કરે ત્યારે 'કરેમિ ભંતે' ઇત્યાદિ કહી સામાયિક કરે છે તેમાં 'દુવિહં તિવિહેણ'' ને બદલે 'તિવિહં તિવિહેણ'' એવો પાઠ કેમ નથી ઉચ્ચારતા એટલે એવો પાઠ ઉચ્ચારવામાં શું દોષ – હાનિ છે? એનો ઉત્તર એ છે કે પૂર્વે કરેલાં ખેતી આદિ કર્મોનાં આરંભકાર્યોમાં જો અનુમતિના અનિષેધથી તે વ્રતનો ભંગ કરવાનો પ્રસંગ આવે, એટલેકે ગૃહસ્થે પૂર્વે આરંભાદિક કાર્ય કર્યાં છે અને આગળ હવે પછી પણ તેને આરંભાદિક કાર્ય કરવાનો અભિલાષ છે તે માટે ગૃહસ્થથી અનુમોદનાનો નિષેધ ન થાય. જો અનુમોદનાનો નિષેધ કરે તો વ્રત ભંગ થાય. બીજો પ્રશ્ન પછી એ છે કે આગમમાં ત્રિવિધ ત્રિવિધે પણ ગૃહસ્થને પ્રત્યાખ્યાન કરવાનું કહ્યું છે તે શા સંબંધે? તેનો ઉત્તર એ છે કે અતિ સ્થૂલ સાવદ્ય યોગના સંબંધે તેમ છે. તેમજ મહાભાષ્યકારે કહ્યું છે કે:

જઈ કિંચિદપ્પઓ અણુમપ્પપ્પં વા વિસેસિઉં વત્થું,
પચ્ચક્ખેજ્જ ણ દોસો સયંભુરમણાઇ મચ્છુવ્વ.

અર્થ—જો કોઈ પ્રયોજન રહિત એવી અલ્પમાત્ર વસ્તુને વિશેષપણે કરવાને ત્રિવિધ ત્રિવિધે કરી પચ્ચખે છે તેમાં દોષ નથી; સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના મત્સ્યની પેઠે.

અહીં સામાયિક વિષે તો સામાન્ય પ્રકારે નિયમનું ગ્રહણ છે તેમાં પણ પૂર્વાચાર્યની પરંપરાનું પ્રમાણ ગણી જઘન્યે બે ઘટિકા જેટલું તે વ્રત કરવું યોગ્ય છે.

૯૮

સ્થાયી સામાયિક

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યના ‘નિયમસાર’ના પરમસમાધિ અધિકારમાં જણાવ્યું છે કે :

૧. જે સર્વ સાવદ્ય ક્રિયાથી વિરક્ત છે, ત્રણ ગુપ્તિના ધારક હોઈ પોતાની ઇંદ્રિયોને સંકોચે છે તેને–

૨. જે સર્વ ત્રસ અને સ્થાવર પ્રાણીઓમાં સમતાભાવ રાખે છે તેને[1]–

૩. જેને સંયમમાં, નિયમમાં, તપમાં હોવા સાથે આત્મા સંનિહિત – નિકટવર્તી છે તેને–

૪. જેને રાગદ્વેષ વિકાર પેદા થતો નથી તેને–

૫. જે નિત્ય આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનને તજે છે તેને–

૬. જે નિત્ય પુણ્ય અને પાપ ભાવોને તજે છે તેને–

૭. જે હાસ્ય, રતિ, શોક, અરતિ, જુગુપ્સા, ભય, ને ત્રણ પ્રકારના વેદ એ સર્વ તજે છે તેને–

૮. જે ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન નિત્ય ધ્યાવે છે તેને– સામાયિક સ્થાયી થાય છે એમ કેવલિશાસનમાં કહ્યું છે. (ગાથા ૧૨૫થી ૧૩૩.)

---

૧. આ ગાથા આ પ્રમાણે છે :

જો સમો સવ્વભૂદેસુ થાવરેસુ તસેસુ વા,
તસ્સ સામાઇગં ઠાઈ ઇદિ કેવલિસાસણે. ૧૨૬

આનું રૂપાંતર ‘યદાહુઃ’ એમ કહી રત્નશેખરસૂરિએ પોતાની શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રની અર્થદીપિકા નામની ટીકામાં નીચે પ્રમાણે ટાંક્યું છે :

જો સમો સવ્વભૂએસુ તસેસુ થાવરેસુ અ,
તસ્સ સામાઇઅં હોઇ, ઇઈ કેવલિભાસિઅં. (પૃ. ૧૪૮)

૯૯

છ આવશ્યકનો ક્રમ અને તેમનાં ફલ[૧]

૧. સામાયિકાધ્યયન : પ્રતિક્રમણુની આદિમાં ઇરિયાવહિ કરવામાં આવે છે, તે ક્ષેત્રશુદ્ધિને માટે છે. ત્યાર પછી દેવવન્દન કરવામાં આવે છે તે મંદિરની ક્રિયા છે. મંદિરમાં જઈ દેવવન્દન કરવાની વિધિ શિથિલ થવા લાગી ત્યારે આચાર્યોએ પ્રતિક્રમણુની સાથે તે સામેલ કરી છે. અસલ વાત એ છે કે દૈવસિક પ્રતિક્રમણુમાં 'દેવસિ પડિક્કમણુ ઠાઉ'' અહીંથી લઈ અતિચારની આઠ ગાથાઓનો કાયોત્સર્ગ પારી 'નમો અરિહંતાણુ'' કહેવા સુધી સામાયિકાધ્યયન છે.

સામાયિક ત્રણુ પ્રકારનાં છે. શ્રુતસામાયિક, સમ્યક્ત્વસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિક (ચારિત્ર-સામાયિકના બે ભેદ છે – દેશચારિત્રસામાયિક અને સર્વચારિત્રસામાયિક.) આ મુખ્ય ત્રણે સામાયિકથી ક્રમશઃ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સામાયિકાધ્યયનમાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર, તેમજ ઉપલક્ષણુથી તપ અને વીર્ય એ પાંચે આચારોમાં અતિચાર લાગ્યા હોય, તેનું ચિંતવન કરવામાં આવે છે. આ ચિંતવન રાગદ્વેષરૂપી વિકલ્પોને દૂર કરી સમભાવ રાખવાથી થઈ શકે છે, તેટલા માટે જ આ અધ્યયનનું નામ સામાયિક-અધ્યયન રાખવામાં આવ્યું છે.

---

૧. શ્રી પંચપ્રતિક્રમણ મૂલ સૂત્રમ્ : પ્ર૦ શ્રી જૈન નવયુવક મિત્રમંડળ – લોહાવટ (મારવાડ)ની પ્રસ્તાવનામાંથી.

આ અધ્યયનનું ફલ શું? તે માટે શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૨૯મા અધ્યયનમાં પ્રશ્ન કરી ઉત્તર આપવામાં આવેલ છે કે:

પ્ર૦ સામાઇએણં ભન્તે જીવે કિં જણુઇ?–હે ભગવન્! સામાયિકથી ભવ્ય જીવ શું પ્રાપ્ત કરે છે?

ઉ૦ સામાઇએણં સાવજ્જજોગ વિરઇ જણુયઇ ૮. સામાયિક કરવાથી જીવ સાવદ્યયોગોથી નિવૃત્તિ પામે છે, એટલેકે પાપ લાવનારા સાવદ્યયોગ છે. તેથી નિવૃત્તિ થવાથી ફરી નવાં પાપ આવતાં નથી.

૨. ચતુર્વિંશતિસ્તવાધ્યયન: રાગદ્વેષરૂપી વિકલ્પોનો ત્યાગ કરી સમભાવ જે જીવ રાખે તે ચોવીસ તીર્થંકરોની ગુણસ્તુતિ કરી શકે છે. તે સ્તુતિ, કાયોત્સર્ગ પાર્યા પછી 'લોગસ્સ' કહેવામાં આવે છે તે; તેને ચતુર્વિંશતિસ્તવાધ્યયન કહે છે. તેનું ફલ ઉક્તસૂત્રમાં ઉક્ત-અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે:

પ્ર૦ ચઉવ્વીસત્થએણં ભન્તે જીવે કિં જણુયઇ?– હે ભગવન્ ચતુર્વિંશતિસ્તવથી જીવ શું પામે છે?

ઉ૦ ચઉવ્વીસત્થએણં જીવે દંસણુવિસોહિં જણુયઇ? ૯. – ચોવીસ તીર્થંકરોની ગુણસ્તુતિ કરવાથી જીવોને દર્શનવિશુદ્ધિ થાય છે એટલે સમ્યક્ત્વ નિર્મલ થાય છે.

૩. વન્દનકાધ્યયન: રાગદ્વેષરહિત સમભાવોથી દેવની ગુણસ્તુતિ કરનારો મહાનુભાવ આચાર્યમહારાજને દ્વાદશાવર્તન વન્દન કરવા યોગ્ય થાય છે. 'લોગસ્સ' કર્યા પછી બે વાર દ્વાદશાવર્તન વન્દના દેવી તે વન્દનક.

તેનું ફલ તે જ સ્થળે એમ કહ્યું છે કે :

પ્ર૦ વન્દણુએણું ભન્તે જીવે કિં જણયઇ?

ઉ૦ વન્દણુએણું જીવે નિયાગોયં કમ્મં ખવેઇ ઉચ્ચાગોયં કમ્મં નિબન્ધઇ સોહગ્ગં ચ ણું અપડિહયં આણાફલં નિવત્તેઇ દાહિણભાવં ચ ણું જણયઇ. ૧૦

અર્થ—ગુરુ મહારાજને નમ્રભાવે વન્દન કરવાથી નીચ ગોત્રકર્મનો ક્ષય, અને ઉચ્ચ ગોત્રકર્મનો બન્ધ કરે છે. સૌભાગ્યલક્ષ્મીનું ઉપાર્જન કરે, તથા જેના પર આદેશ – આજ્ઞા કરે તે સહર્ષ સ્વીકારી શીઘ્રતાપૂર્વક તે કાર્યને કરે અને બીજાને આનન્દકારી વચન બોલવાની લબ્ધિને પ્રાપ્ત કરે.

૪. પ્રતિક્રમણાધ્યયન : જે રાગદ્વેષરહિત સમભાવોથી દેવ-ગુરુની સ્તુતિ સ્તવના વન્દન નમસ્કાર કરનાર હોય તે પોતાના પાપોનું પ્રતિક્રમણ કરી શકશે. આ વન્દનાના અંતથી ‘આયરિય ઉવજ્ઝાય’ સુધીનું પ્રતિક્રમણ નામનું ચતુર્થ અધ્યયન છે. તેનું ફલ ઉક્તસ્થલે એમ બતાવ્યું છે કે :

પ્ર૦ પડિક્કમણેણું ભન્તે જીવે કિં જણયઇ ?

ઉ૦ પડિક્કમણેણં જીવે વયછિદ્દાણિ પિહેઇ
પિહિયવયછિદ્દે પુણ જીવે નિરુદ્ધાસવે
અસબલચરિત્તે અટ્ઠસુ પવયણમાયાસુ
ઉવઉત્તે અપુહત્તે સુપ્પણિહિંદિએ વિહરઇ. ૧૧

અર્થ—પ્રતિક્રમણ કરનારા જીવોના વ્રતમાં અતિચારરૂપી જે છિદ્ર હતાં કે જેને લીધે કર્મરૂપી પાણી આવતું

રહ્યું હતું, તે છિદ્રોને જાણી પ્રતિક્રમણરૂપી પાટિયાથી છિદ્રોને પૂરી દેવાથી કર્મરૂપી પાણી આવતું બંધ થઈ ગયું, ત્યારથી અસબલ એટલે નિર્મલ ચારિત્ર પાળતા થકા અષ્ટપ્રવચનમાતાના પાલનમાં ઉપયોગવંત સંયમ-સમાધિવન્ત થઈ નિરતિચાર ચારિત્ર પાળતાપાળતા વિચરે.

૫. કાયોત્સર્ગાધ્યયન : રાગદ્વેષરહિત દેવગુરુની સ્તુતિ વન્દનાદિ સમભાવથી કરનારા શુદ્ધભાવોથી પ્રતિક્રમણ કરશે તે જ જીવ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રની વિશુદ્ધિને માટે કાયોત્સર્ગ કરવા યોગ્ય થશે. 'આયરિય ઉવજ્ઝાએ'ના અંતથી બે વાર વંદના દેવા સુધીનું આ પાંચમું અધ્યયન છે. તેનું ફલ ઉક્તસ્થળે જ એમ દર્શાવ્યું છે કે :

પ્ર૦ કાઉસગ્ગેણું ભન્તે જીવે કિં જણયઇ ?

ઉ૦ કાઉસગ્ગેણું જીવે તીય પડુપ્પન્નં પાયચ્છિત્તં વિસોહેઇ. વિસુદ્ધપાયચ્છિત્તે ય જીવે નિવ્વુયહિયએ ઓહરિયભરુવ્વ ભારવહે પસત્થજ્ઝાણોવગએ સુહં સુહેણું વિહરઇ. ૧૨

અર્થ—કાયોત્સર્ગ કરનારા જીવ ભૂત અને વર્તમાન-કાળમાં લાગેલા અતિચારોના પ્રાયશ્ચિત્તને વિશુદ્ધ કરે છે. તે પ્રાયશ્ચિત્તને વિશુદ્ધ કરનારો જીવ પ્રશસ્તહૃદય શુભભાવનાઓવાળો થઈ, જેમ ભાર ઉપાડનાર જીવ ભાર ઓછો થતાં સુખી થાય છે તે પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત-રૂપી વજનને ઓછું કરવાથી પ્રશસ્ત ધ્યાન એટલે

ધર્મધ્યાન શુકલધ્યાનમાં પોતાના આત્માને જોડતાં સુખથી વિહાર કરે.

૬. પ્રત્યાખ્યાનાધ્યયન : રાગદ્વેષત્યાગી સમભાવી દેવગુરુ-ભક્તિ-સ્તુતિ કરનારો નિષ્કપટભાવથી પ્રતિક્રમણ કરી પ્રાયશ્ચિત્તરૂપી કાયોત્સર્ગ કરનારો થાય તે જ ભવિષ્યમાં પ્રત્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય બની શકે. નમુક્કારસિ આદિ તપશ્ચર્યા કરવારૂપ આ છટ્ઠું અધ્યયન છે. તેનું ફલ પણ તે જ સ્થળે કહ્યું છે કે :

પ્ર૦ પચ્ચક્ખાણેણં ભન્તે જીવે કિં જણયઇ ?
ઉ૦ પચ્ચક્ખાણેણં જીવે આસવદારાઇં નિરુમ્ભઇ.
પચ્ચક્ખાણેણં ઇચ્છાનિરોહં જણયઇ.
ઇચ્છાનિરોહં ગયે ય ણં જીવે સવ્વદવ્વેસુ વિણીયતણ્હે સીયલભૂએ વિહરઇ. ૧૩

અર્થ—પ્રત્યાખ્યાન કરવાથી જીવ કર્મ આવવાના દરવાજારૂપ જે આસ્રવ છે તેનો નિરોધ કરી નાંખે છે, અને ભવિષ્યની ઇચ્છાનો પણ નિરોધ કરે છે. ઇચ્છાનો નિરોધ કરવાથી સર્વ દ્રવ્યો પર જે મમત્વભાવ હતો તે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવાથી શીતલીભૂત થઇ જાય છે. અર્થાત્ પ્રત્યાખ્યાન કરનારો તૃષ્ણાથી મુક્ત થઇ જાય છે.

આ આવશ્યક ભગવાન્ વીરપ્રભુના શાસનમાં નિર્વિઘ્નપણે સમાપ્ત થયું છે તે માટે ઓછામાં ઓછા ત્રણ અને વધુમાં વધુ ૧૦૮ શ્લોકોથી ચૈત્યવન્દન સ્તુતિ કરવામાં આવે છે કે જેનું ફલ એ જ સ્થળે

એમ બતાવ્યું છે કે:

પ્ર૦ થવથુઇમંગલેણં ભન્તે કિં જણયઇ?

ઉ૦ થવથુઇમંગલેણં જીવે નાણદંસણચરિત્તબોહિલાભં જણયઇ. નાણદંસણચરિત્તબોહિલાભસંપન્ને ય ણં જીવે અન્તકિરિયં કપ્પવિમાણોવવત્તિગં આરાહણં આરાહેઇ. ૧૪

અર્થ—તીર્થંકરોનાં ગુણકીર્તનસ્તુતિ કરવાથી જીવો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ બોધિબીજની પ્રાપ્તિ કરી લે છે. જ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ થવાથી તે જ ભવમાં મોક્ષે જાય છે યા વૈમાનિક દેવના આયુષ્યયોગ્ય આરાધના કરે છે તે ત્રીજા ભવે મોક્ષે જાય છે.

૧૦૦

'પ્રશ્નપદ્ધતિ'માંથી જાણવા જેવું

૧. મુહપત્તી: મુખવસ્ત્રિકાને 'હસ્તક' એ નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. નવાંગ વૃત્તિકાર શ્રીમદ્ અભયદેવસૂરિના શિષ્ય શ્રી હરિચંદ્રગણિની પ્રશ્નપદ્ધતિ નામના ગ્રંથમાં પ્રશ્નોત્તર છે તેમાં પહેલો પ્રશ્નોત્તર એ છે કે:

પ્ર૦ શ્રીમદ્ દશવૈકાલિકમાં "હત્થગં સંપમંજિતા" છે તેમાં 'હસ્તક' શબ્દથી શું સમજવું?

ઉ૦ આનો ઉત્તર એ છે કે 'હસ્તક' શબ્દથી મુખવસ્ત્રિકા નામનું ઉપકરણવિશેષ સમજવું. વિદ્વાનોએ કહ્યું છે કે:

સોલસ્સંગુલદીહં વિત્થારેણાપિ હોતિ (તાવેવ),
હત્થગનામુવગરણં તં નેયવ્વં પયત્તેણ.

સોળ આંગળ દીર્ઘ-લાંબી તે વિસ્તારથી પણ હોય છે તે હસ્તક નામ ઉપકરણ છે એમ પ્રવૃત્તિ કરનારે જાણવું. આમાં સોળ અંગુલ પ્રમાણ કથન છે તે પરથી મુખવસ્ત્રિકા જાણવી. (આ નામ તે હાથમાં રાખવામાં આવતી તે પરથી પડયું લાગે છે.)

૨. ઉત્તરાસંગ ઈર્યાપથિકી અવસરે શ્રાવકથી ન રાખી શકાય તેનું શું કારણ?

આનો ઉત્તર એ છે કે વિનયની પ્રતિપત્તિ-સાચવણ માટે ઉત્તરાસંગ છે. ઈર્યાપથિકી તો પ્રાયશ્ચિત્ત-આદાન રૂપ છે તેમાં ઉત્તરાસંગ હોય નહીં. અતિ દુમુખ રીતિથી પ્રાયશ્ચિત્ત પાળવાનું છે. તેથી ઈર્યાપથિકી પ્રતિક્રમણ અવસરે ઉત્તરાસંગની પ્રવૃત્તિ નથી રખાતી. (૨૬ મો પ્રશ્નોત્તર)

૩. જે શ્રાવકે સામાયિક આદિ કર્યું છે તે સાધુવંદનાર્થે જાય કે નહીં? આનો ઉત્તર એ છે કે ઈર્યા આદિ સમિતિ વડે યતિની પેઠે જો જાય તો તે ગમન યુક્ત જ છે. અન્યથા નહીં. હરિભદ્રસૂરિએ આ સવિસ્તર આવશ્યક બૃહદ્ વૃત્તિમાં કહ્યું છે ત્યાંથી જાણવું. (૪૬ મો પ્રશ્નોત્તર)

૧૦૧

સામાયિકનું માહાત્મ્ય-ફલ

સામાયિક મોક્ષાંગ છે, અને તે કઈ રીતે છે તે કહી ગયા છીએ. મોક્ષાંગ કહેવાથી સામાયિકનું સૌથી વધારે માહાત્મ્ય

બતાવાય છે, એટલે તે કરતાં વધારે ફલ કહેવાની જરૂર ન રહે, છતાં શાસ્ત્રકારોએ તેનું પ્રમાણ બીજી રીતે કરેલ છે તે કહીએ.

દિવસે દિવસે લક્ખં, દેઇ સુવન્નસ્સ ખંડિયં એગો,
એગો પુણ સામાઇયં કરેઇ ન પહુપ્પએ તસ્સ.

અર્થ—કોઈ દરેક દિવસે લાખ ખાંડી સુવર્ણનું–સોનૈયાનું દાન દે, અને કોઈ એક સામાયિક કરે, પણ સામાયિક કરનારની તોલે લાખો સોનૈયા હમેશાં દાન દેનારો આવતો નથી. આવો સામાયિકનો મહિમા છે. વળી કહ્યું છે કે:

સામાઇયં કુણંતો, સમભાવં સાવઓ અ ઘડિય દુગ્ગં,
આઉ સુરેસુ બંધઇ ઇતિ અમિત્તાઇ પલિયાઇં.

અર્થ—બે ઘડી સમભાવથી સામાયિક કરનાર શ્રાવક અસંખ્ય વરસોનું અનેક પલ્યોપમવાળું દેવ-આયુ બાંધે (તે જીવ તદ્ભવ મોક્ષગામી ન હોય તો).

લખ ઓગણસઠ બાણું કોડી, પંચવિંશ સહસ્સ નવસેં જોડી;
પંચવિંશ પલ્યોપમ ઝાઝેરું, તે બાંધે આયુ સુર કેરું.
(બાર વ્રતની પૂજા)

બાણુવઇ કોડીઓ, લક્ખા ગુણસઠ્ઠી સહસ પણવીસં,
નવસય પણવીસાએ, સતિહા અડભાગ પલિયસ્સ.

અર્થ—શુદ્ધ સામાયિક કરનારને આટલું ફળ કહ્યું છે કે તે ૯૨૫૯૨૫૯૨૫$\frac{3}{8}$ પલ્યોપમ દેવગતિનું આયુષ્ય બાંધે છે. વળી–

સામાયિકવ્રત પાળી જુગતે, તે ભવ ધનમિત્ર ગયો મુગતે;
આગમ રીતે વ્રત હું પાળું, પંચમ ગુણઠાણું અજવાળું.
(બાર વ્રતની પૂજા)

અર્થ—યુક્તિપૂર્વક, ઉપયોગપૂર્વક સામાયિક કરી ધનમિત્ર (તેની આખી કથા અર્થદીપિકામાં આપેલી છે) તે જ ભવને વિષે મોક્ષ પામ્યો. હું પણ આગમરીતે મહાપુરુષો જે પ્રકારે બોધી ગયા છે તે પ્રકારે એ વ્રત આદરું, અને એમ કરી દેશવિરતિરૂપ શ્રાવકને યોગ્ય પાંચમા ગુણસ્થાનકનો મહિમા વધારું; એટલેકે ઉત્તમ શ્રાવક પોતાના શ્રાવકપણાને દીપાવવાનો જ મનોરથ રાખે. આ સામાયિક એ દેશચારિત્ર છે. દેશવિરતિ શ્રાવકને પ્રતિદિવસ સામાયિક કર્તવ્ય છે.

શ્રી કર્પૂરપ્રકર નામક ગ્રંથના શ્લોક ૪૭ અને ૪૮ કથે છે કે :

સામાયિકં દ્વિઘટિકં ચિરકર્મભેદિ,
ચંદ્રાવતંસકવદુચ્ચધિયોઽત્રં કિંતુ.
સ્પર્શેઽપિ સત્યમુદકં મલિનત્વનાશિ
ઘોરં તમો હરતિ વા કૃત એવ દીપ.

અર્થ—સામાયિક બે ઘડી પાળ્યું હોય તો પણ ઘણા કાલનાં સંચેલાં કર્મોને ભેદનારું થાય છે. કેની પેઠે ? તો કહે છે કે ચંદ્રાવતંસક રાજાની પેઠે, અર્થાત્ બે ઘડીવાર પાળેલું સામાયિક અનેક કર્મોનો નાશ કરે છે, તો ઝાઝીવાર પાળવાથી એ સામાયિકમાં ઊંચી બુદ્ધિવાળાને કર્મનો નાશ થાય તેમાં તો શું આશ્ચર્ય ? તે વાત સત્ય છે. અહીં દૃષ્ટાંત કહે છે, જેમકે સ્પર્શ કરવાથી જલ મલિનપણાને નાશ કરનારું થાય છે અને દીવો, કરાતાં જ ઘણા કાલના ભયંકર અંધકારનું હરણ કરે છે.

સામાયિકં સમતયારિસુહૃત્સુ સિદ્ધ્યૈ,
પ્રદ્યોતમુક્તિકૃદુદાયિનરાજવત્સ્યાત્.
સચ્ચંદનાંશુકમિવાસ્ફુટકુષ્ઠભાજઃ
તત્કુર્વતઃ કપટતો બહિરંગશુદ્ધ્યૈ.

અર્થ—શત્રુમિત્રોને વિષે સમભાવરૂપ સામાયિક કર્યું હોય તો સિદ્ધિને માટે હોય. કેની પેઠે? તો કહે છે કે ચંડપ્રદ્યોત રાજાને બંધનથી મૂકનાર એવા ઉદાયિન રાજાની પેઠે; અને કપટથી સામાયિક કરનારને બહારના અંગની શુદ્ધિને માટે થાય છે. ત્યાં દૃષ્ટાંત કહે છે કે જેમ જે પ્રાણીને કોઢનો રોગ બહાર દેખાયો નથી તે પ્રાણીને સારું ચંદન ચોપડવું તે જ વસ્ત્ર લાગે, તેમ તે સામાયિક બહારના દોષોને મટાડે છે, માટે તેવું સામાયિક સર્વ ભવ્ય જીવે જરૂર કરવું.

વળી સામાયિક એ સમતાનો પ્રવાહ છે, સમતાનો સમુદ્ર છે. તેથી તેમાં રહેવાથી શ્રાવક સાધુ થઈ શકે છે. કહ્યું છે કે :

સામાઇઅંમિ ઉ કએ સમણો ઇવ સાવઓ હવઇ જમ્હા,
એએણ કારણેણં બહુસો સામાઇયં કુજ્જા.

અર્થ—સામાયિક કર્યે છતે શ્રાવક સાધુ જેવો થાય છે, અને તેટલા માટે બહુવાર સામાયિક કરવું. (જુઓ સામાયિક પારવાનું સૂત્ર.)

આ વાત સત્ય છે, કારણ કે સાધુમાં ક્ષમા, વૈરાગ્યવૃત્તિ, ઉદાસીનતા, સ્ત્રી-પુત્ર-દેહ વગેરે પરના મમત્વનો ત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય આદિ જે મહાન ગુણો હોવા જોઈએ તેની છાયા સામાયિક કરતી વખતે શ્રાવકને પણ આવે છે.

આવશ્યક ચૂર્ણિમાં પણ કહ્યું છે કે :

યદા સવ્વ સામાઇઅં કાઉમસત્તો તદા દેસસામાઇઅંપિ તાવ બહુસો કુજ્જા. તથા જત્થ વા વીસમઇ અચ્છઇ વા નિવ્વાવારો સવ્વત્થ સામાઇઅં કરેઇ.

અર્થ—જ્યારે સર્વથી સામાયિક કરવાને અશક્ત હોઈએ ત્યારે દેશથી સામાયિક પણ ઘણીવાર કરવું જોઈએ. તથા જ્યાં વિસામો હોય છે એટલેકે અવકાશ મળે છે, યા નિર્વ્યાપારપણું - કાંઈ કાર્ય કરવાપણું ન હોય ત્યાં સર્વથા અવશ્ય સામાયિક કરવું ઘટે.

કારણ કે -

જીવો પમાયબહુલો બહુસોવિ અ બહુવિહેસુ અત્થેસુ,
એએણ કારણેણં બહુસો સામાઇઅં કુજ્જા.

અર્થ—બહુવિધ એટલે ઘણા પ્રકારના અર્થ એટલે પદાર્થોમાં બહુશઃ - ઘણીવાર બહુ પ્રમાદવાળો જીવ છે, એ કારણથી ઘણીવાર સામાયિક કરવી જોઈએ.

તપ કરતાં સમતાવાળી સામાયિક શ્રેષ્ઠ છે તે માટે જુઓ :

તિવ્વતવં તવમાણો, જં નવિ નિઠ્ઠવઇ જમ્મ કોડીહિં,
તં સમભાવિઅચિત્તો, ખવેઇ કમ્મં ખણદ્ધેણ.

અર્થ—કરોડ જન્મો તીવ્ર તપ તપતાં પણ જે કર્મ ક્ષીણ થતાં નથી, તે એક સમતાવાન જીવ સમતાથી સામાયિક કરી અર્ધ ક્ષણમાં ક્ષીણ કરે છે. આ સામાયિકનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ છે, અને તે પણ અભ્યાસે કરી આવી શકે છે. વળી–

જે કેવિ ગયા મોક્ખં, જેવિ ય ગચ્છંતિ જે ગમિસ્સંતિ,
તે સવ્વે સામાઇઅમાહપ્પેણં મુણેયવ્વા.

અર્થ—જે કોઈ મોક્ષે પધાર્યા, પધારશે, અથવા પધારે છે તે સર્વે સામાયિકના માહાત્મ્યથી – પ્રભાવથી જ, એમ જાણવું.

સામાયિક કરવાથી સાવદ્ય વ્યાપારનો ત્યાગ થાય છે. સામાયિક એ ભાવસ્તવ છે. તે પ્રાપ્ત થવાથી પૂજા આદિ દ્રવ્યસ્તવ કરવાનો અધિકાર – યોગ્યતા નથી.

સામાયિક ઉદય આવવું મહા દુર્લભ છે, તેથી દેવતા પણ પોતાના હૃદયમાં સામાયિકની સામગ્રી મેળવવા વાંછે છે કે 'એક મુહૂર્ત માત્ર સામાયિક કરવાનું મને ઉદયમાં આવે તો મારું દેવપણું સફલ થઈ જાય!' આ માટે શ્રાવકે પણ શુદ્ધ સામાયિક કરવું.

ફલનો વિશેષ વિસ્તાર શ્રી વીરભગવાનને 'સામાઇએણં ભંતે જીવે કિં જણઇ' એટલે 'સામાયિક કરનારો જીવ શું ઉપાર્જન કરે છે?' એ પ્રશ્નરૂપે પૂછવામાં આવતાં ઉત્તરમાં ભગવાને કહેલાં ઉત્તમ ફલ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૯મા અધ્યયનમાં જણાવેલ છે. (તે પૃ. ૧૨૪માં મૂકવામાં આવેલ છે.) વિશેષમાં

ન હૂયેત તપ્યેત ન, દીયેત વા ન કિંચન,
અહો! અમૂલ્યક્રીતેયં સામ્યમાત્રેણ નિવૃત્તિઃ.

અર્થ—હોમ ન કરીએ, તપ ન કરીએ, કંઈ પણ દાન ન આપીએ, (છતાં) અહો! સામ્ય માત્રથી વિના મૂલ્યે નિવૃત્તિ એટલે મોક્ષ ખરીદાય છે. તથા

કિં તિવ્વેણ તવેણં, કિં ચ જવેણં કિં ચ ચરિત્તેણં,
સમયાઇ વિણુ મુક્ખો, ન હુ હુઓ કહવિ ન હુ હોઇ.

(શ્રી ભગવતી અંગ)

અર્થ—ગમે તેવો તીવ્ર તપ તપે, જપ કરે, અને દ્રવ્ય ચારિત્રનું ગ્રહણ કરે, પરંતુ સમતા વિના – સામાયિક (ઉત્કૃષ્ટ ભાવનું) વિના મોક્ષ કોઈનો થયો નથી, થતો નથી, થશે નહીં.

આવું સામાયિકનું માહાત્મ્ય છે. વસ્તુતઃ સામાયિક મોક્ષાંગ છે, તો સામાયિક સદ્ભાવપૂર્વક થાય તો બહુ લાભ થાય; માટે આત્મહિતના શોધકે – ઇચ્છાવાળાએ સામાયિક કરવાનો સદૈવ ભાવ રાખવો. સદ્ભાવપૂર્વક સામાયિક કરતાં ઘણા જીવો તરી ગયાના દાખલા છે, તે 'અર્થદીપિકા', 'ઉપદેશપ્રાસાદ' વગેરે વાંચવાથી સમજાશે, અને આપણે પણ સામાયિકથી તરીશું.

તેથી છેવટે આપણા પૂર્વ મહાન પ્રભાવક પુરુષોના 'જાહે ખણિઉ તાહે, સામાઇઅં કરેઇ' એટલે 'જ્યારે વખત મળે ત્યારે સામાયિક કરવી', એ શબ્દો કહીશું.

૧૦૨

સૂત્રપાઠ અને વિધિ સાથે અર્થજ્ઞાન[૧]

હવે સામાયિકમાં બોલાતાં સૂત્રો, તે સંબંધીની વિધિ સહિત, 'સામાયિકસૂત્ર'માં આપીએ છીએ તે પહેલાં સૂત્ર કેવું હોવું જોઈએ, તે સંબંધી શું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ તે કહીશું.

---

૧. શ્રી પંચપ્રતિક્રમણ મૂલ સૂત્રમ્ : પ્ર૦ શ્રી જૈન નવયુવક મિત્રમંડળ – લોહાવટ (મારવાડ)ની પ્રસ્તાવનામાંથી.

કેટલાક ભાઈઓ યા બહેનો સૂત્ર કંઠસ્થ કરી લે છે; અને ક્રિયા કરતી વખતે પોપટ માફક પાઠ બોલી જાય છે, પરંતુ તે મૂલ સૂત્રોના અર્થથી અજ્ઞાત હોવાથી, અર્થ ભાવાર્થ અને મતલબને જાણનારા જેટલો લાભ લઈ શકે તેટલો તેઓ લઈ શકતા નથી. શાસ્ત્રકારોએ ફરમાવ્યું છે કે :

પદં—(દરેક) પદ.
સિક્ખિતં—સારી રીતે શીખેલું જોઈએ.
ઠિતં—વાચનાદિ સ્વાધ્યાયથી ઠીક સ્થિર કરેલું જોઈએ.
જિતં—સારણા વારણા ધારણાથી અસ્ખલિત હોય.
મિતં—પદ અક્ષર બરાબર માપેલ – યાદ રાખેલ હોય.
પરિજિતં—ક્રમોત્ક્રમ યાદ રાખેલું હોય.
નામસમ—શીખેલા જ્ઞાનને સ્વનામ પેઠે યાદ રાખેલું હોય.
ઘોસસમ—ઉદાત્ત અનુદાત્ત સ્વર વ્યંજન સંયુક્ત યાદ રાખેલું હોય.
અહિણ અક્ખરં—અક્ષરાદિ હીનતા રહિત યાદ રાખેલું હોય.
અણાચ્ચ અક્ખરં—અક્ષર માત્રાદિના અધિકપણા રહિત યાદ રાખેલું હોય.
અબદ્ધ અક્ખરં—ઊલટપાલટ અક્ષર રહિત યાદ રાખેલું હોય.
અક્ખલિયં—અસ્ખલિતપણે બોલવા રૂપે યાદ રાખેલું હોય.
અમિલિય અક્ખરં—અનમિલન એટલે વિરામાદિ સંયુક્ત બોલવા રૂપે યાદ રાખેલું હોય.

અવચ્ચામેલિયં—પુનરુક્તિ આદિ રહિત બોલવારૂપે યાદ રાખેલું હોય.

પડિપુન્નં—અષ્ટ સ્થાનોચ્ચારણ સંયુક્ત યાદ રાખેલું હોય.

કંઠોટ્ઠ વિપ્પમુક્કં—બાલકની માફક અસ્પષ્ટતા ન બોલે.

ગુરુવાયણોવગયં—ગુરુમુખથી વાચના લીધી હોય તે માફક બોલવું.

સેણં તત્થ વાયણાએ—સૂત્રાર્થની વાચના એટલે બોલવું યાદ રાખ્યું હોય.

પુચ્છણાએ—શંકા થતાં શબ્દાર્થાદિ પૂછવું.

પરિઅટ્ટણાએ—શીખેલા જ્ઞાનની પુનઃપુનઃ આવૃત્તિ કરવી.

ધમ્મકહાએ—ઉચ્ચ સ્વરથી ધર્મકથા કહેવી.

નો અણુપ્પેહાએ—ઉપર બતાવેલી શુદ્ધતા સાથે મૂલ સૂત્રનું ઉચ્ચારણ કરતાં છતાં પણ, ભાવાર્થને નહીં જાણનારાથી સર્વ ક્રિયાઓને 'અણોવગ દવ્વો' – ઉપયોગ રહિત દ્રવ્યક્રિયા જણાવેલી છે.

(શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્ર)

આ પરમ વ્યાખ્યા પર પાઠકોએ અવશ્ય ધ્યાન દેવું જોઈએ કે આટલી શુદ્ધતાપૂર્વક શબ્દોચ્ચારણ કરતાં છતાં પણ ઉપયોગ રહિતની સર્વ ક્રિયાઓને દ્રવ્યક્રિયા કહી છે. માટે ક્રિયા થોડી ભલે હોય પણ ઉપયોગ સહિત તે થવી જોઈએ અને તો જ તે ફલદાયક થાય છે.

સામાયિક-પ્રતિક્રમણ કરનારા મહાનુભાવોએ મૂલ

પાઠની સાથે જ તેના ભાવાર્થને પણ કંઠસ્થ કરવો જરૂરી છે. કહ્યું છે કે 'ઉવઓગ ભાવો' – ઉપયોગ તે જ ભાવક્રિયા કર્મનિર્જરાનો હેતુ છે.

સામાયિક-પ્રતિક્રમણ એ કંઈ સામાન્ય ક્રિયા નથી, કિન્તુ ધર્મજિજ્ઞાસુઓને માટે પરમાવશ્યક ક્રિયા છે. જેમ હિન્દુ ભાઈઓને સન્ધ્યા, મુસલમાનને નિમાજ અવશ્યક્રિયા છે, તે જ પ્રમાણે જૈન ભાઈઓને સામાયિક-પ્રતિક્રમણ એક અવશ્યક્રિયા છે.

સામાયિક એ સામાયિકસૂત્રના નામથી બોલાય છે. તેમાં 'સૂત્ર'નો અર્થ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય નીચે પ્રમાણે ઉદ્ધૃત કરે છે :

અલ્પાક્ષરમસંદિગ્ધં સારવદ્ વિશ્વતો મુખમ,
અસ્તોભમનવદ્યં ચ સૂત્રં સૂત્રવિદો વિદુઃ. ૧

અર્થ—થોડા અક્ષરવાળું, સંદેહ વગરનું, સારવાળું, સર્વત્ર પ્રકાશક, અધિકતા વર્જિત, અને શાસ્ત્રીય દૂષણ રહિત એવું સૂત્ર હોવું જોઈએ, એમ સૂત્રને જાણવાવાળા વિદ્વાનો કહે છે.

કહેવાની જરૂર નથી કે સામાયિક સૂત્રમય ક્રિયા છે. અને તેમાં સૂત્રનું લક્ષણ યોગ્ય રીતે ઘટે છે.

□

અર્હમ્

"સકલ દ્વાદશાંઙ્ગોપનિષદ્ભૂત સામાયિકસૂત્રવત્"

(તત્ત્વાર્થ ટીકા ૧-૧ : શ્રીમદ્ યશોવિજય)

અર્થાત્ સામાયિકસૂત્ર સકલ દ્વાદશાંગોપનિષદ્ છે.

સામાયિકસૂત્ર

卐

१

सामायिकं सुदुःसाधमप्यभ्यासेन साध्यते,
निम्नीकरोति वार्बिन्दुः किं नाश्मानं मुहुःपतन्.

દુઃસાધ્ય છતાં - અતિશયથી સાધ્ય કરવા માટે અશકય છતાં, સામાયિક અભ્યાસથી - નિત્યપ્રવૃત્તિથી સાધ્ય થાય છે. (કેવી રીતે? તો દૃષ્ટાંત કહે છે કે) જલબિંદુ વારંવાર પડયાં જ કરવાથી પથ્થર શું નીચો થતો નથી? (થાય છે. તેવી રીતે અભ્યાસ કર્મોમાં કૌશલ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને તેથી સામાયિક પણ સાધ્ય થાય છે.) **સા. ધ.**

૨

वैयग्रं त्रिविधं त्यक्त्वा त्यक्त्वारम्भपरिग्रहम्,
स्नानादिना विशुद्धाङ्गशुद्धया सामायिकं भजेत्.

ત્રણ પ્રકારની (મન વચન કાયાની) વ્યગ્રતા તજીને એટલે મનવચનકાયાની સ્થિરતા કરીને, આરંભ પરિગ્રહ તજીને, તથા સ્નાન આદિથી વિશુદ્ધ અંગશુદ્ધિથી સામાયિક કરવું ઘટે. **શ્રા.**

૩

જે કેવિ ગયા મોકખં જે વિય ગચ્છંતિ જે ગમિસ્સંતિ,
તે સવ્વે સામાઇય માહપ્પેણં મુણેયવ્વા.

જે કોઈ મોક્ષે ગયા, જે વળી જાય છે અને જે મોક્ષે જશે તે સર્વે સામાયિકના (નિશ્ચય સામાયિકના) માહાત્મ્યથી - પ્રભાવથી જાણવા.

ॐ શ્રી અર્હમ્

સામાયિકસૂત્ર

૧

મંગલાચરણ

અર્હંતો ભગવંત ઇન્દ્રમહિતાઃ સિદ્ધાશ્ચ સિદ્ધિસ્થિતાઃ
આચાર્યા જિનશાસનોન્નતિકરાઃ પૂજ્યા ઉપાધ્યાયકાઃ,
શ્રી સિદ્ધાન્તસુપાઠકા મુનિવરા રત્નત્રયારાધકાઃ
પંચૈતે પરમેષ્ઠિનઃ પ્રતિદિનં કુર્વન્તુ વો મંગલમ્.

અર્થ—ભગવાન અને ઇંદ્રોથી પૂજાયેલા શ્રી અરિહંતો, સિદ્ધિમાં રહેલા શ્રી સિદ્ધો, જિનદર્શનની ઉન્નતિ કરનાર શ્રી આચાર્યો, પૂજવા યોગ્ય શ્રી ઉપાધ્યાયો, અને રત્નત્રય (સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર)ના આરાધક તથા સિદ્ધાંતોને સારી રીતે ભણેલા શ્રી મુનિવરો-સાધુઓ – એ પાંચે પરમેષ્ટી અમારું હમેશાં મંગલ કરો !

૨

પ્રથમ વિધિ

૧. સદ્ગુરુ પાસે, અતિ દૂર નહીં તેમ બહુ પાસે નહીં એમ બેસવું.
૨. સદ્ગુરુ ન હોય તો તેમની સ્થાપના કરવી. આ સંબંધી સ્થાપનાચાર્ય વિશે 'સામાયિકવિચાર'માં જે કહેવાયું છે તે લક્ષમાં રાખવાનું છે.
૩. બેસવા પહેલાં બેસવાની ભૂમિ – જગ્યા જયણાથી પુંજી પ્રમાર્જી બેસવું.
૪. ચરવલો પાસે રાખી, ડાબા હાથમાં મુહપત્તી રાખી

જમણો હાથ સદ્ગુરુ અથવા સ્થાપનાચાર્ય સંમુખ ધરી, નીચેના પવિત્ર મંત્ર નવકારનું શુદ્ધ ભાવે, ઉપયોગપૂર્વક સ્મરણ કરવું.

૩
આ વિધિમાં રહેલ રહસ્ય

૧. જમણો હાથ સદ્ગુરુ સંમુખ ધરવો એ વિનયનું કારણ છે. અથવા,

૨. એ એમ સૂચવે છે કે હે! કૃપાળુ! હું સામાયિકનો લાભ લેવા ઉત્સુક થઈ આપ પાસે આ જમણો હાથ આવી યાચના કરતો ધરું છું, તો હે! સમતાસાગર! જેને સામાયિકનો લાભ થયો છે એવા સદ્ગુરુ! આપ મને એ પવિત્ર લાભ આપો, અથવા આપની કૃપાએ આપના આલંબનથી મને પણ એ પવિત્ર લાભ મળો.

૩. સ્થાપનાચાર્ય ગુરુના અભાવે કરવાની જરૂર છે, તે આપણે સમજી ગયા છીએ. તે કરતી વખત ગુરુની ભાવના અવશ્ય જોઈએ. આ ભાવના બતાવવા માટે જે વસ્તુમાં ગુરુની સ્થાપના કરીએ તેમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાની છે, અને તે જમણા હાથથી બતાવી શકાય છે. પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાથી જે પુસ્તક, નવકારવાળી આદિ ચીજમાં ગુરુની સ્થાપના કરવામાં આવે છે તે ચીજ અચેતન હોય છે, છતાં તેમાં ચેતનતા ભાવી એવી ભાવના ભાવવાની છે કે 'ગુરુ સાક્ષાત્ મારી પાસે ચેતનવાળા બિરાજેલા છે અને તેમની સન્મુખ બેસી હું સામાયિકની ધર્મક્રિયા કરું છું.' આ ભાવના કરી શકાય છે.

કોઈપણ વસ્તુને જેવું આપણું મન હોય તેવી દેખી શકીએ છીએ. તેથી કહ્યું છે કે 'યાદશી દૃષ્ટિઃ તાદશી સૃષ્ટિઃ'. દૃષ્ટિમાં ક્રોધ હોય તો બીજાને શત્રુરૂપે જોવાય છે, અને એક સ્ત્રીને આપણે બહેન, પત્ની, મા વગેરે અનેક દૃષ્ટિથી જોઈ શકીએ છીએ.

૪. જમણો હાથ કે જે સ્થાપના સ્થાપવા રખાય છે તે અભયમુદ્રા છે. આ મુદ્રાથી એવું સૂચિત થાય છે કે આપ ગુરુ અભયના સ્થાન છો, આ સ્થલ અભયસ્થાન છે, અને આ સામાયિક ક્રિયા પણ અભયરૂપ અને અભયને આપનાર છે.

૫. અથવા, જમણો હાથ એમ ધરવાથી સદ્‌ગુરુની સ્તુતિ પણ થાય છે, એટલે હાથ લાંબો કરીને એમ સૂચવાય છે કે અહો ! ધન્ય મહાગુરુ ! આપ ધન્ય છો. વળી જ્ઞાનીઓએ જોયેલું એવું યોગના લાભનું પણ એમાં કારણ સંભવે છે.

આ રહસ્ય એમાં હોવાથી જમણો હાથ સુગુરુ સન્મુખ ધરી નીચેનો મહામંગલરૂપ નવકારમંત્ર સ્મરવો.

દરેક શુભ ક્રિયામાં પ્રથમ મંગલ આવવું જોઈએ, તેથી સામાયિક એ પવિત્ર ધર્મક્રિયામાં આ મહામંગલરૂપ નવકાર પહેલાં કહેલ છે.

૪

નવકાર (નમસ્કાર) સૂત્ર

નમો અરિહંતાણં,
નમો સિદ્ધાણં,

નમો આયરિયાણં,
નમો ઉવજ્ઝાયાણં,
નમો લોએ સવ્વ સાહૂણં.
[1]એસો પંચ નમુક્કારો, સવ્વ પાવપ્પણાસણો,
મંગલાણં ચ સવ્વેસિં, પઢમં હવઇ[2] મંગલં.

૫

સંસ્કૃત છાયા

નમોઽર્હદ્‌ભ્યઃ, નમઃ સિદ્ધેભ્યઃ, નમ આચાર્યેભ્યઃ, નમ ઉપાધ્યાયેભ્યઃ, નમો લોકે સર્વસાધુભ્યઃ.

એષ પંચનમસ્કારઃ, સર્વપાપપ્રણાશનઃ,
મંગલાનાં ચ સર્વેષાં, પ્રથમં ભવતિ મંગલમ્.

---

૧. આ અનુષ્ટુપ છંદમાં, શ્લોકમાં છે.

૨. કેટલાક ‘હવઈ’ ને બદલે ‘હોઈ’ કહી બત્રીશ અક્ષર માને છે, અને શ્લોકમાં પણ બધા મળી બત્રીશ અક્ષર આવે છે. અને અર્થમાં કાંઈ ફેર નથી. પરંતુ મૂળ એના તેત્રીસ અક્ષર છે. આનું પ્રમાણ શ્રી મહાનિશીથ સિદ્ધાંતમાં આપેલ છે અને પ્રવચનસારોદ્ધારની ૭૯મી ગાથામાં કહ્યું છે કે:

જો કે ‘હવઈ’ ને બદલે ‘હોઈ’ એ શબ્દ મૂકવાથી અર્થમાં ફેર થતો નથી, તોપણ ‘હવઈ’ કહેવાનું પ્રમાણ એ છે કે નમસ્કારાવલિકા ગ્રંથમાં આમ કહ્યું છે: કોઈ કાર્યવિશેષ ઊપજે ત્યારે ચૂલિકાનું ધ્યાન કરવું. આ ધ્યાન વખતે બત્રીશ દલનું કમલ રચી એકેકો અક્ષર એકેકી પાંખડીએ સ્થાપવો. આવી રીતે બત્રીશ અક્ષર બત્રીશ પાંખડી પર સ્થાપતાં બાકી રહેલો તેત્રીશમો અક્ષર મધ્યે રહેલી કર્ણિકા પર સ્થાપી ધ્યાન કરવું.

૬

અર્થપાઠ

નમસ્કાર હો અરિહંતોને, નમસ્કાર હો સિદ્ધોને, નમસ્કાર હો આચાર્યોને, નમસ્કાર હો ઉપાધ્યાયોને, નમસ્કાર હો લોકમાં રહેલા સર્વ સાધુઓને.

આ પાંચેને કરેલો નમસ્કાર સર્વ પાપનો સર્વથા નાશ કરનાર છે; અને તે સર્વ મંગલોમાં પહેલું મંગલ છે.

૭

વિવેચનપાઠ

આ નમસ્કાર પંચપરમેષ્ટીને છે, તેથી તે પંચપરમેષ્ટી નમસ્કાર અથવા પંચપરમેષ્ટીસ્તવઃ એમ કહેવાય છે. આ સર્વ (લૌકિક અને લોકોત્તર) શ્રી જિનશાસનનો સાર, ચૌદ પૂર્વનો ઉદ્ધાર, અને મહામંત્રરૂપ છે, અને માંગલિકનું મૂળ, તેનું કારણ જેને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે તે પંચ-પરમેષ્ટીમાં રહેલા પ્રભાવને લઇને છે. તો પહેલાં પંચપરમેષ્ટી એટલે શું, અને તેનું દરેકનું સ્વરૂપ શું છે તે જોઈએ.

પરમેષ્ટી એટલે જે પરમ=ઉત્કૃષ્ટ+ઇષ્ટી=ઇષ્ટતાવાળા-આપનાર.

નમસ્કાર એટલે નમવું તે. આ બે પ્રકારે છે. દ્રવ્યથી અને ભાવથી. દ્રવ્યથી એટલે વ્યવહારથી એટલેકે બે હાથ, બે પગ અને મસ્તક એમ પાંચ અંગ વડે સુપ્રણિધાન – સારી રીતે પ્રણામ કરવા રૂપ; અને ભાવથી એટલે પરમાર્થથી એટલેકે વિશુદ્ધ, નિર્મળ મનથી. આ બંને પ્રકારે પરમેષ્ટીને નમસ્કાર

કરવાનો છે. પરમેષ્ટી પાંચ છે. ૧ અરિહંત, ૨ સિદ્ધ, ૩ આચાર્ય, ૪ ઉપાધ્યાય, ૫ સાધુ. આ દરેકનું સ્વરૂપ જોઈએ.

૮

૧. અરિહંત – શબ્દાર્થ

અરિહંત ત્રણ પાઠે લખાય છે. ૧ અરહંત ૨ અરિહંત અને ૩ અરૂહંત.

૧. (૧) અરહંત (અર્હંત્ – જે યોગ્ય છે. અર્હ્=યોગ્ય થવું એ ધાતુ પરથી) એટલે જે પૂજાને – આઠ મહાપ્રાતિહાર્યરૂપ પૂજાને યોગ્ય છે તે. શ્રી ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે: (જુઓ ચેઈય વંદણ મહાભાસ ગાથા ૨૭૯)

અરહંતિ વંદણનમંસણાણિ અરહંતિ પૂયસક્કારં,
સિદ્ધિગમણં ચ અરિહા, અરહંતા તેણ વુચ્ચંતિ.

અર્થ—જે વંદન, નમસ્કારાદિને યોગ્ય છે, જે પૂજા સત્કાર કરવા યોગ્ય છે અને જે સિદ્ધિ પામવા યોગ્ય છે તેને અરહંત કહે છે.

ઉત્તમ ગુણથી સંપન્ન એવા અર્હ એટલે યોગ્ય તેમાં અંતરૂપ એટલે જેનાથી ત્રિભુવનમાં કોઈ ઉત્તમ નથી એવા.

(૨) અરહંત—(અરજઃ – રજોહનનાત્ – રજ હણવાથી રજવગરના) એટલે ચાર આત્મગુણઘાતી કર્મરૂપી રજને હણનાર.

(૩) (અરહસ્યઃ—જેને રહસ્ય નથી તે) એટલે પોતાને કેવલ જ્ઞાન – દર્શન પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી જેને કંઈ

પણ છાનું નથી તે.

(૪) (અ=નથી+રહ=એકાંતપ્રદેશ+અંત=મધ્ય ભાગ. જેને એકાંત પ્રદેશ કે મધ્ય ભાગ નથી) એટલે જેને કંઈ પણ વસ્તુ છાની નથી તે.

(૫) (અ=નથી+રહ=રથરૂપી પરિગ્રહ+અંત=વિનાશ–વિનાશ કરનાર એવા જરા–ઘડપણ આદિ) એટલે જેને પરિગ્રહ કે જરા આદિ નથી તે.

(૬) (અરહયત્–રહ્=છાંડવું, જેણે છોડયો નથી) એટલે જેણે સ્વભાવ છોડયો નથી તે.

૨. અરિહંત. (અરિહંતા–અરિ=શત્રુ+હંતા=હણનાર) એટલે આઠ કર્મરૂપ શત્રુને હણનારા.

૩. અરૂહંત (અરૂહત–રૂહ=ઊગવું–ઊપજવું–જેને ઊગવું કે ઊપજવું નથી તે) એટલે જેને કર્મો ક્ષીણ થઈ જવાથી બીજો ભવ લેવાનો નથી તે.

૯

અરિહંતના ૧૨ ગુણ

શ્રી અરિહંત પ્રભુના બાર ગુણ છે, તેમાંના આઠ પ્રાતિહાર્ય કહેવાય છે અને ચાર અતિશય કહેવાય છે.

પ્રાતિહાર્ય એટલે જે પ્રતિહારી (દરવાજાના રખેવાલ) તરીકે પ્રભુ પાસે રહે છે તે. તે આઠ નીચે પ્રમાણે છે:

અશોકવૃક્ષં સુરપુષ્પવૃષ્ટિઃ દિવ્યધ્વનિશ્ચામરમાસનં ચ,
ભામંડલં દુંદુભિરાતપત્રં સત્પ્રાતિહાર્યાણિ જિનેશ્વરાણાં.

શિખરિણી

અશોકાખ્યં વૃક્ષં સુરવિરચિતં પુષ્પનિકરં
ધ્વનિ દિવ્યં શ્રવ્યં રુચિરચમરાવાસનવરમ્.
વપુર્ભાસં ભારં સમધુરરવં દુંદુભિમથ
પ્રભોઃ પ્રેક્ષ્યચ્છત્રત્રયમધિ મનઃ કસ્ય ન મુદે?

અર્થ—૧. અશોકવૃક્ષ, ૨. દેવોએ રચેલો પુષ્પનો સમૂહ, ૩. શ્રવણ કરવા યોગ્ય ધ્વનિ, ૪. મનોહર ચામર-યુગલ, ૫. ઉત્તમ આસન, ૬. ભામંડલ, ૭. મધુર અવાજ કરનાર દુંદુભિ વાજિંત્ર અને ૮. ત્રણ છત્ર. આવી રીતે પ્રભુના અષ્ટ પ્રાતિહાર્યને જોઈ કોના મનમાં હર્ષ ન થાય?

અતિશય એટલે ઉત્કૃષ્ટતા. આ મૂલ ચાર છે.

૧. અપાયાપગમ અતિશય: (અપાય=ઉપદ્રવ અને અપગમ=નાશ) આ બે પ્રકારના છે: સ્વાશ્રયી અને પરાશ્રયી.

(અ) સ્વાશ્રયી – એટલે પોતાના સંબંધમાં અપાય એટલે ઉપદ્રવનો – દ્રવ્યથી અને ભાવથી નાશ કર્યો છે તે.

દ્રવ્ય ઉપદ્રવ – સર્વ રોગો.

ભાવ ઉપદ્રવ – અંતરંગ એવાં અઢાર દૂષણ:

અંતરાયા દાનલાભવીર્યભોગોપભોગગાઃ,
હાસો રત્યરતિભીર્તિ, જુગુપ્સા શોક એવ ચ.
કામો મિથ્યાત્વમજ્ઞાનં નિદ્રા ચાવિરતિસ્તથા,
રાગદ્વેષૌ ચ તૌ દોષૌ તેષામષ્ટાદશાપ્યમી.

(૧) દાનાંતરાય, (૨) લાભાંતરાય, (૩) વીર્યાંતરાય, (૪) ભોગાંતરાય, (૫) ઉપભોગાંતરાય, (૬) હાસ્ય, (૭) રતિ, (૮) અરતિ, (૯) ભય, (૧૦) શોક,

(૧૧) જુગુપ્સા=નિંદા, (૧૨) કામ, (૧૩) મિથ્યાત્વ, (૧૪) અજ્ઞાન, (૧૫) નિદ્રા, (૧૬) અવિરતિ, (૧૭) રાગ, (૧૮) દ્વેષ. આ રીતે સ્વાશ્રયી અપાયાપગમ અતિશય.

(બ) પરાશ્રયી અપાયાપગમ અતિશય—કે જેથી પારકાના ઉપદ્રવ નાશ પામે; એટલે જ્યાં ભગવાન્ વિચરે ત્યાં દરેક દિશાના મલીને સવાસો યોજન સુધીમાં પ્રાયઃ રોગ, મરકી, વૈર, અતિવૃષ્ટિ, દુકાળ, વગેરે થાય નહીં.

૨. જ્ઞાન અતિશય : જેનાથી ભગવાન્ લોકાલોકનું સ્વરૂપ સર્વ પ્રકારે જાણે છે તે, કારણકે તેમને કેવલજ્ઞાન છે તેથી કાંઈ પણ તેમને જાણ બહાર રહી શકતું નથી.

૩. પૂજા અતિશય : જેનાથી શ્રી તીર્થંકર સર્વ પૂજ્ય છે, એટલે ભગવંતની પૂજા રાજા, બલદેવાદિ, દેવતા – ઇંદ્ર આદિ કરે છે, અગર કરવાની અભિલાષા રાખે છે તે.

૪. વચન અતિશય : જેનાથી શ્રીતીર્થંકરની વાણી દેવ, મનુષ્ય, અને તિર્યંચને પોતપોતાની ભાષામાં સમજાય છે તે, કારણકે તેમની વાણી સંસ્કારાદિક ગુણવાળી છે. આ વાણી ૩૫ ગુણે સહિત છે. તે ગુણો મારા 'શ્રી જિનદેવદર્શન' વગેરે પુસ્તકમાંથી જોઈ લેવા.

આવી રીતે આઠ પ્રાતિહાર્ય અને ચાર અતિશય મળી બાર શ્રી અરિહંત ભગવાનના ગુણ થયા. હવે સિદ્ધ ભગવાન વિષે બોલીશું.

૧૦-૧૧

૨. સિદ્ધનું સ્વરૂપ : આઠ ગુણ

સિધ્ – સાધવું. જેણે અંતિમ સાધ્ય એવું જે મોક્ષ-પદ સાધ્યું છે તે સિદ્ધ. વિશેષમાં જે આઠ કર્મથી મુક્ત થઈ મોક્ષમાં બિરાજે છે, જે અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત ચારિત્ર, અનંત વીર્યાદિ અનંત ગુણોથી પૂર્ણ છે, જે અનંત જ્ઞાન અને અનંત દર્શન વડે લોકાલોકનું સ્વરૂપ જાણી અને જોઈ રહ્યા છે તે સિદ્ધદેવ છે. તેમની સ્થિતિ સાદિ અને અનંત છે. જ્યારે આઠ કર્મ ખપાવી – નાશ કરી સિદ્ધ દશા મેળવે છે, ત્યારે તેમની તે દશાની શરૂઆત થઈ, માટે તેમની સ્થિતિ સાદિ=શરૂઆતે કરી સહિત, અને મોક્ષમાંથી ચવવાનો – ફરી જન્મ લેવાનો અભાવ હોવાથી અનંત કાળ સુધી સિદ્ધના સિદ્ધ રહેવાના એટલેકે તેમની તે સ્થિતિમાં ફેરફાર અનંત કાલ સુધી નહીં થવાનો હોવાથી તેમની સ્થિતિ સિદ્ધપણે અનંત છે. સિદ્ધ આઠ કર્મથી રહિત છે, અને આઠ ગુણે કરી સહિત છે. આ આઠ કર્મ-માંથી એક એક ખપાવવાથી એક એક સિદ્ધનો ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. આનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે :

નાણં ચ દસણં ચિય અવ્વાબાહં તહેવ સમ્મત્તં,
અખયઠિઇ અરૂવી અગુરૂલહુ વીરિયં હવઇ.

સિદ્ધના આઠ ગુણો

કર્મ	તે કર્મ જવાથી મળતા સિદ્ધના ગુણ.
૧. જ્ઞાનાવરણીય	કેવલ જ્ઞાન – અનંત જ્ઞાન (આથી લોકા-

(આવરણ=ઢાંકણ; લોકના સ્વરૂપને સમસ્ત પ્રકારે જાણી

એટલે જ્ઞાનને ઢાંકનાર)	શકાય છે.)
૨. દર્શનાવરણીય	કેવલ દર્શન – અનંત દર્શન (આથી લોકાલોકના ભાવ સમસ્ત પ્રકારે દેખી શકાય છે.)
૩. અંતરાય	અનંત વીર્ય – બલ. અંતરાયકર્મ જવાથી અનંતદાન–લાભ–ભોગ–ઉપભોગ – વીર્ય-વાળા થવાય છે.
૪. મોહનીય	અનંત ચારિત્ર–ક્ષાયક સમ્યકત્વ–નિર્મોહ થવાથી અનંતચારિત્ર ઉત્પન્ન થાય છે.

નોંધ : એકથી ચાર કર્મો ઘનઘાતી – આત્માના સત્ય સ્વરૂપના સંહારક છે.

૫. નામ	અરૂપીપણું. નામકર્મ હોય ત્યાં શરીર હોય, અને શરીર હોય ત્યાં રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, વર્ણ આદિ હોય તેથી નામકર્મનો ક્ષય થવાથી અરૂપી ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે.
૬. ગોત્ર	અગુરુલઘુત્વ=ભારીપણું નહીં તેમ હલકા-પણું નહીં. ગોત્રકર્મ ક્ષય થવાથી ઊંચનીચપણું રહેતું નથી.
૭. વેદનીય આથી સુખદુઃખ વેદવામાં – સહ-વામાં આવે છે.	અવ્યાબાધ સુખ=(અ=નહીં+વ્યાબાધ= પીડા) પીડા વગરનું, નિર્વેદનીય – નિરૂપાધિક અનંત સુખ; કારણકે આ આનંદમાં સુખદુઃખ હોતું નથી.

૮. આયુષ્ય — અક્ષય સ્થિતિ. આયુષ્યકર્મનો નાશ થવાથી સિદ્ધ થવાય છે, અને બીજો જન્મ થતો નથી, તેથી સિદ્ધની અવસ્થા સાદિ અનંત છે.

નોંધ : પાંચથી આઠ આંકડાવાળાં કર્મો અઘાતી છે, એટલે ઘનઘાતી નથી.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આઠ કર્મ ક્ષય કરવાથી – ખપાવવાથી જે આઠ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે, તે સિદ્ધના ગુણો છે. આ કર્મ મુખ્ય રીતે આઠ છે, અને બીજી રીતે જોતાં અનેક છે. પણ તે સઘળાંનો સમાવેશ ઉક્ત આઠ કર્મોમાં થાય છે; આ આઠને પરિપૂર્ણ જાણતાં અનેક કર્મોની પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ, પ્રદેશ વગેરેને યથાર્થ જાણી શકાય છે.

૧૨

પ્રસ્તાવ

મુખ્ય રીતે દેવ અને ગુરુ એ બે પદને નમસ્કાર કરેલ છે, જેમાંથી અરિહંત અને સિદ્ધ એ બેનો સમાવેશ દેવમાં થાય છે, અને તેનું વર્ણન તેના ગુણ વગેરે આપી કરી ગયા. હવે ગુરુ એટલે સંયતિનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. સંયતિ એટલે 'સ્વય' આત્માનં' જયતિ ઇતિ સંયતિઃ' અર્થાત્ પોતાના આત્માને વશ કરે તે. અથવા યતિમાં યમ્ ધાતુ છે તેનો અર્થ કાબૂમાં રાખવું એ થાય છે, તે પરથી ભૂખ તરસ આદિ કષ્ટ સહન કરી આત્માને પોતાના કાબૂમાં લાવનાર સંયતિ કહેવાય છે.

સંયતિ ત્રણ પ્રકારના છે : આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને

સાધુ. તેને અનુક્રમે લઈએ.

૧૩

૩. આચાર્ય - શબ્દાર્થ

૧. આ=મર્યાદાથી - તે સંબંધે વિનયથી+ચર્યતે યઃ - જેની સેવા થાય છે તે. અર્થાત્ જિનશાસનના અર્થની ઉપદેશકતા વડે તે ઉપદેશકતાની ઇચ્છા રાખનાર જીવો જેને સેવે છે તે.

૨. પંચવિહં આયારં આયરમાણા તહા પયાસંતા,
આયારં દંસંતા આયરિયા તેણ વુચ્ચંતિ.

અર્થ—જે પાંચ[1] પ્રકારનો આચાર આચરનારા તથા પ્રકાશક - દેખાડનારા છે અને જે આચારનો ઉપદેશ આપનાર છે તેને આચાર્ય કહેવામાં આવે છે. આમાં મુખ્ય 'આચાર' શબ્દ લેવામાં આવ્યો છે, તેનો અર્થ આ=મર્યાદાએ+ચાર=વિહાર એ થાય છે.

૩. આ=ઈષત્-થોડું-અપરિપૂર્ણ+ચાર=શિષ્ય, તેને વિષે જે સાધુ - ભલા છે તે આચાર્ય. એટલે જે અપરિપૂર્ણ- આ યુક્ત છે કે અયુક્ત છે એવો ભેદ પાડવામાં અનિપુણ - પણ વિનયી શિષ્ય તેને યથાર્થ શાસ્ત્રાર્થ ઉપદેશક રહી કરે તે આચાર્ય.

૪. જે આદરવા યોગ્ય - અંગીકાર કરવા યોગ્ય વસ્તુને પોતે અંગીકાર કરે, અને બીજા પાસે કરાવે તે આચાર્ય. (આચર્-આચરવું.)

---

૧. પાંચ પ્રકારના આચાર - જ્ઞાનાચાર વગેરે માટે 'પંચિંદિય સૂત્ર'માં આગળ જુઓ.

૧૪

આચાર્યના છત્રીશ ગુણ

૧. પડિરૂવાઇ ચઉદ્દસ, ખંતીમાઈ ય દસવિહો ધમ્મો,
બારસ ય ભાવણાઓ, સૂરિગુણા હુંતિ છત્તીસં.

પ્રતિરૂપાદિ ચૌદ ગુણ : ૧. પ્રતિરૂપ, ૨. તેજસ્વી, ૩. યુગપ્રધાન (ઉત્કૃષ્ટ આગમના પારગામી અર્થાત્ સર્વ શાસ્ત્રના જાણનાર), ૪. મધુર વચનવાળા, ૫. ગંભીર, ૬. ધૈર્યવાન્, ૭. ઉપદેશમાં તત્પર અને રૂડા આચારવાળા, ૮. સાંભળેલું નહીં ભૂલી જનારા, ૯. સૌમ્ય, ૧૦. સંગ્રહશીલ, ૧૧. અભિગ્રહ મતિવાળા, ૧૨. વિકથા નહીં કરનાર, ૧૩. અચપળ, અને ૧૪. પ્રશાંત હૃદયવાળા.

ક્ષાંતિ આદિ દશ ધર્મ : ૧. ક્ષમા, ૨. આર્જવ, ૩. માર્દવ, ૪. મુક્તિ–અલોભ, ૫. તપ, ૬. સંયમ, ૭. સત્ય, ૮. શૌચ, ૯. અકિંચનત્વ, અને ૧૦. બ્રહ્મચર્ય. આ દશ પ્રકારનો યતિધર્મ.

અને બાર ભાવના : ૧. અનિત્યભાવના, ૨. અશરણ, ૩. સંસાર, ૪. એકત્વ, ૫. અન્યત્વ, ૬. અશુચિ, ૭. આસ્રવ, ૮. સંવર, ૯. નિર્જરા, ૧૦. લોકસ્વરૂપ, ૧૧. બોધિદુર્લભ, ૧૨ ધર્મભાવના.

૨. આ સિવાય છત્રીશ ગુણ જે કહ્યા છે તે આ ‘સામાયિક-સૂત્ર’માં કહેલા ‘પંચિંદિય’ સૂત્રમાં કહેલ છે. તેથી તે અને તે પર વિસ્તાર પાછળ કરેલ છે તે જોઈ લેવો.

૩. બીજા પણ અનેક પ્રકારે છત્રીસ ગુણો નિવેદિત કર્યા

છે, તેમાંનો નીચેનો પણ એક પ્રકાર છે.

અઠવિહા ગણિસંપઇ, ચઉગ્ગુણા નવાર હુંતિ બત્તિસં,
વિણઓઅ ચઉભેઓ, છત્તીસગુણા ઇમે ગુરુણો.

(પ્રવચનસારોદ્ધાર)

સાર—અષ્ટવિધ – આઠ પ્રકારની ગણિસંપદાના ચાર ચાર ભેદ કરતાં બત્રીશ થાય છે, તેની સાથે વિનયના ચાર ભેદ મેળવતાં ગુરુના ૩૬ ગુણ થાય છે, તે આઠ ગણિ-સંપદા અને ચાર પ્રકારના વિનયનાં નામ આ પ્રકારે છે.

(૧) આચારસંપત્ (૨) શ્રુતસંપત્ (૩) શરીરસંપત્ (૪) વચનસંપત્ (૫) વાચનાસંપત્ (૬) મતિસંપત્ (૭) પ્રયોગ-સંપત્ (૮) સંગ્રહપરિજ્ઞાસંપત્ – આ દરેકના ચાર ભાગ મળી ૩૨ ગુણ થયા. હવે ચાર વિનય તે : (૧) આચારવિનય (૨) શ્રુતવિનય (૩) વિક્ષેપણવિનય અને (૪) દોષ પરિ-ઘાતવિનય. એમ કુલ ૩૬ ગુણ થયા. આનો વિશેષ વિસ્તાર 'પ્રવચનસારોદ્ધાર'થી જાણવો.

૧૫

૪. ઉપાધ્યાય – શબ્દાર્થ

૧. ઉપ=પાસે અર્થાત્ જે પાસે આવ્યા હોય કે રહેતા હોય તે સાધુ વગેરે પ્રત્યે+અધ્યાય=અભ્યાસ–એટલે સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરાવે તે તથા જેની પાસે આવી અધીયતે+અભ્યાસ થાય છે – ભણાય છે તે.

૨. ઉપ=(જેની) પાસે+આધિકયેન ગમ્યતે – અધિકપણાએ જવાય છે તે.

૩. ઈક્ ધાતુ=સ્મરણ કરવું એટલે સૂત્રથી જિનપ્રવચનનું

જેથી સ્મરણ થાય છે તે. તેથી કહ્યું છે કે:

૪. બારસંગો જિણખાઓ, સજ્ઝાઓ કહિઓ બુહેહિં,
તં ઉવઇસંતિ જમ્હા, ઉવજ્ઝાયા તેણ વુચ્ચંતિ.

અર્થ—દ્વાદશઅંગ કે જેનું શ્રી જિનભગવાને વ્યાખ્યાન કરેલ છે તેની સઝાય કરવાનું પંડિતે – બુધે કહેલ છે તેથી દ્વાદશાંગીને ઉપદેશે તેને ઉપાધ્યાય કહીએ.

૫. ઉવજ્ઝાયમાં ઉકાર છે અને જકાર છે તે બંનેના અર્થ નીચે કહ્યા છે:

ઉત્તિ ઉવઓગકરણે, જત્તિ જ્ઝાણસ્સ હોઇ તિદ્દેશે,
એએણ હુંતિ ઉજ્ઝા, એસો અન્નોવિ પજ્ઝાઉ.

અર્થ—ઉકાર જે છે તે ઉપયોગ કરવાને અર્થે છે, તેથી 'ઉ'નો 'ઉવ' થયો, અને ઉવ પછી જકાર છે તે ધ્યાન નિર્દેશ અર્થે છે. આથી 'ઉ' અને 'જ' બે અક્ષરથી ઉવજ્ઝાય એ પર્યાયાર્થ થયો છે.

૬. ઉપરનું બીજી રીતે કહીએ તો જરા પર્યાય ફેર અર્થ થાય છે તે આ પ્રમાણે:

ઉત્તિ ઉવઓગકરણે, પત્તિ અપાવપરિવજ્ઝણે હોઇ,
જત્તિ અ જાણસ્સ કએ, ઉત્તિ અ ઓસક્કણા કમ્મે.

અર્થ—ઉ અક્ષર ઉપયોગ કરવાને અર્થે છે, પ અક્ષર તે પાપના પરિવર્જન એટલે સમસ્તપ્રકારે વર્જવાના અર્થે છે, જ અક્ષર તે ધ્યાનના કરવા અર્થે છે અને ફરી આવતો ઉ વર્ણ તે કર્મના ઓસરવાના – ઓછા થવાના અર્થે છે.

આ રીતે ચાર અક્ષર ભેગા મળવાથી 'ઉપાજ્ઝાઓ', એ

શબ્દ થાય છે, તે પર્યાયાંતરે ઉપાધ્યાયનું જ નામ છે.

૭. ઉપાધિ+આય=ઉપાધ્યાય. ઉપાધિ એટલે પાસે વસવું અને આય એટલે લાભ તે ઉપાધિનો – શ્રુતના પાસે વસવાનો અથવા ઇષ્ટફળનો અથવા શોભન ઉપાધિનો લાભ છે જેથી તે ઉપાધ્યાય.

૮. ઉપ=ઉપહત – હણાયેલા જેણે અધ્યાય કે આધ્યાય કર્યા છે તે ઉપાધ્યાય. હવે આધ્યાયનો અર્થ એ થાય છે કે આધિ – મનની પીડા+આય=મનની પીડાનો લાભ અને અધ્યાય એટલે અધિ=ટૂંકી બુદ્ધિ – કુબુદ્ધિ+આય =લાભ. અથવા અધ્યાયમાં ધ્યૈ ધાતુ પણ થાય કે જેનો અર્થ ધ્યાન કરવું અને અ એ નકાર કે કુત્સિત-પણું સૂચવે છે એટલે અધાનો અર્થ ખરાબ ધ્યાન – કુધ્યાન પણ થઈ શકે. ટૂંકામાં ઉપરના અધ્યાય અથવા આધ્યાય – એ બંને જેણે ઉપહત – હણાયલા કર્યા છે તે ઉપાધ્યાય.

૯. ઉપ=પાસે અને અધ્યાય શબ્દ અધ્યયન કરવું તે પરથી થયેલ છે. જે ગુરુ આદિ ગીતાર્થની પાસે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી પારંગામી થયેલ છે અને જેની પાસે સાધુઓ અને ગૃહસ્થો જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરે છે તે.

૧૬

ઉપાધ્યાયજીના ૨૫ ગુણ

૧થી ૧૧ અગિયાર અંગ તથા ૧૨થી ૨૩ બાર ઉપાંગ – એમ ત્રેવીશને ભણાવે અને ૨૪થી ૨૫ ચરણસિત્તરી તથા

કરણસિત્તરી એ બંનેને શુદ્ધ રીતે પાળે – એમ પચીસ ગુણ.

હવે આ પચીસ ગુણ અનુક્રમે વિવેચનથી કહે છે :

૧૭

અગિયાર અંગ

૧. આચારાંગ : આમા સાધુના પરિસહ આદિ આચાર વગેરે વર્ણવેલ છે.

૨. સૂત્રકૃતાંગ : (સૂયગડાંગ). તેમાં ૩૬૩ પાખંડીઓ (કુવાદીઓ)નું સ્વરૂપ વગેરે બતાવેલ છે.

૩. સ્થાનાંગ : (ઠાણુંગ). આમાં દશ સ્થાન (અધ્યાય) છે તેમાં પહેલામાં એકએક બોલ, બીજામાં બે-બે એમ દશમામાં દશદશ બોલ જેના જેના હોય તેની વ્યાખ્યા કરી છે.

૪. સમવાયાંગ : એક બેથી સંખ્યાત અસંખ્યાત અનંત બોલની વ્યાખ્યા સાથે ૫૪ ઉત્તમ પુરુષોના અધિકાર વગેરે છે.

૫. ભગવતી (અથવા વિવાહપ્રજ્ઞતિ) : આમાં ગૌતમ-સ્વામીએ પૂછેલા ૩૬૦૦૦ પ્રશ્ન છે તેમજ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવિકા, વગેરે એમ સૂક્ષ્મ ભંગજાલ – જીવવિચાર આદિ બાબતોનું વિવેચન છે.

૬. જ્ઞાતા ધર્મકથા : દૃષ્ટાંતો દ્વારા દયા-સત્ય વગેરેની પુષ્ટિ કરેલ છે, તથા તેમાં અનેક ધર્મકથાઓ છે.

૭. ઉપાસકદશાંગ : આનંદ આદિ ૧૦ શ્રાવકોના અધિકાર છે.

૮. અંતકૃત્ (અંતગડ) : મોક્ષગામી જીવો પ્રદ્યુમ્નાદિના અધિકાર છે.

૯. અનુત્તરોપપાતિક (અનુત્તરોવવાઇ): આમાં ૩૩ જીવો કે જે અનુત્તર વિમાનમાં ગયા છે અને એકભવ કરી મોક્ષે સિધાવશે તેનાં વર્ણન છે.

૧૦. પ્રશ્ન વ્યાકરણ: આમાં આસ્રવદ્વાર અને સંવરદ્વાર સંબંધી વિવેચન છે.

૧૧. વિપાકસૂત્ર: દુઃખવિપાક અને સુખવિપાકના વર્ણન સાથે તેના દૃષ્ટાંત તરીકે ઘણાના અધિકાર આપેલ છે.

૧૮

બાર ઉપાંગ

ઉપરનાં અંગ ઉપરાંત બારમું અંગ નામે દૃષ્ટિવાદ છે કે જે લુપ્ત થયું છે. આ બારે અંગ (એટલે શરીર) કહેવાય છે, અને તેનાં ઉપાંગ એટલે તે અંગનાં હાથ પગ આંગળી આદિ બાર છે તે નીચે પ્રમાણે:

૧. ઔપપાતિક (ઉવવાઇ): આમાં કેટલાંક મહાન પુરુષોનાં ચરિત્ર, કેવલ સમુદ્‌ઘાત અને મોક્ષનાં સુખ વગેરે બાબતોનું વર્ણન છે. આ આચારાંગનું ઉપાંગ કહેવાય છે.

૨. રાજપ્રશ્નીય (રાયપસેણી): આ સુયગડાંગનું ઉપાંગ કહેવાય છે. આમાં શ્રી કેશી સ્વામીનો પરદેશી રાજાની સાથે થયેલ સંવાદ છે.

૩. જીવાભિગમ: આ ઠાણુંગનું ઉપાંગ કહેવાય છે. આમાં અઢી દ્વીપ, ચોવીસ દંડક આદિનું વર્ણન છે.

૪. પ્રજ્ઞાપના (પન્નવણા): આ સમવાયાંગનું ઉપાંગ કહેવાય છે. આમાં સર્વ લોકનું સ્વરૂપ વગેરે છે.

૫. જંબુદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ(પન્નતિ): આ સમવાયાંગનું ઉપાંગ

કહેવાય છે. આમાં જંબુદ્વીપનું ક્ષેત્ર, પર્વત વગેરે વિસ્તારથી વર્ણન છે.

૬. ચંદ્ર પ્રજ્ઞપ્તિ : જ્ઞાતાજીનું પહેલું ઉપાંગ કહેવાય છે. આમાં ચંદ્રમાના વિમાન, ગતિ વગેરે અધિકાર છે.

૭. સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ : જ્ઞાતાજીનું બીજું ઉપાંગ કહેવાય છે. આમાં સૂર્યના વિમાન વગેરેનું વર્ણન છે.

૮. કલ્પિકા (કપ્પિયા) : નિરિયાવલિકા શ્રુતસ્કંધ–ઉપાસક દશાંગનું ઉપાંગ કહેવાય છે. આમાં કોણિક પુત્રથી શ્રેણિક રાજાનું મૃત્યુ વગેરે બાબત છે.

૯. કલ્પાવતંસિકા (કપ્પવડંસિયા) : અંતગડ દશાનું ઉપાંગ કહેવાય છે. આમાં શ્રેણિક રાજાના દશ પુત્ર દીક્ષા લઈ દેવલોકમાં ગયા છે તેનો અધિકાર છે.

૧૦. પુષ્પિકા (પુપ્ફિયા) : અનુત્તરોવવાઈનું ઉપાંગ કહેવાય છે. આમાં ચંદ્રસૂર્ય વગેરેની પૂર્વ કરણીનો, સોમલ બ્રાહ્મણ અને શ્રી પાર્શ્વનાથ સ્વામીનો સંવાદ વગેરે અધિકાર છે.

૧૧. પુષ્પચૂલિકા (પુપ્ફચુલિયા) : પ્રશ્ન વ્યાકરણનું ઉપાંગ કહેવાય છે. આમાં શ્રી વગેરેની પૂર્વ કરણીના અધિકાર છે.

૧૨. વૃષ્ણિ (વન્હિ) દશાંગ : આ વિપાક સૂત્રનું ઉપાંગ કહેવાય છે. આમાં બલભદ્રજીના પુત્ર વગેરેના અધિકાર છે.

૧૯

૧૧ અંગ અને ૧૨ ઉપાંગની સઝાય

ઢાળ – સાહેલડીની દેશી

અંગ ઇગ્યાર સોહામણાં સાહેલડી રે, આચારંગ સુયગડાંગ તો;
ઠાણુંગ સમવાયાંગ વળી સા૦, ભગવતિ પંચમ અંગ તો. ૧
જ્ઞાતા ધર્મકથા છઠું સા૦, સાતમું ઉપાસગ દશાંગ તો;
અંતગડ અણુત્તરોવવાઇયા સા૦, પ્રશ્ન વ્યાકરણ દશમાંગ તો. ૨
સુખદુઃખ વિપાક ઇગ્યારમું સા૦, હવે ઉપાંગ કહું બાર તો;
ઉવવાઇ રાયપસેણિયાં સા૦, જીવાભિગમ વિચાર તો. ૩
પન્નવણા જંબુપન્નતી સા૦, જેહમાં ક્ષેત્રવિચાર તો;
ચંદપન્નતિ સુરપન્નતિ સા૦, હવિ પણ એકમાં સંભાર તો. ૪
કપ્પિયા, કપ્પવડિંસિયા સા૦, જેહમાં વિમાન વિચાર તો;
પુપ્ફિયા ને પુપ્ફચુલિયા સા૦, નિરયાવળી એમ બાર તો. ૫
સૂત્ર અર્થ ગુરુથી લહી સા૦, ભણે ભણાવે જેહ તો;
તે વાચકને વંદિયે સા૦, જ્ઞાનવિમલ શું નેહ તો. ૬

૨૦

ચરણસિત્તરી

જે નિત્ય કરવું તે ચરણ – ચારિત્ર.

વયસમણધમ્મસંજમ, વેયાવચ્ચં ચ બંભગુત્તિઓ,
નાણાઇતિયં તવ કોહ, નિગ્ગહો ઇઇ ચરણમેયં.

અર્થ—વ્રત (૫ મહાવ્રત), શ્રમણ ધર્મ (૧૦ ક્ષાંતિ આદિ), સંયમ (૧૭ પ્રકારે), વૈયાવૃત્ય (૧૦ પ્રકારે), બ્રહ્મ-ગુપ્તિ (૯ પ્રકારે), જ્ઞાનાદિક ત્રિક, તપ (૧૨ પ્રકારે),

ક્રોધનિગ્રહ આદિ (૪ કષાયનો નિગ્રહ). આ રીતે ચરણના ભેદ ૭૦ થયા.

૫ મહાવ્રત : ૧. પ્રાણાતિપાતવિરમણ, ૨. મૃષાવાદ-વિરમણ, ૩. અદત્તાદાનવિરમણ, ૪. મૈથુનવિરમણ, ૫. પરિગ્રહવિરમણ.

૧૦ પ્રકારે યતિધર્મ : ૧. ક્ષમા, ૨. માર્દવ (કોમલતા), ૩. આર્જવ (સરલતા), ૪. મુત્તિ (લોભત્યાગ–સંતોષ), ૫. તપ, ૬. સંયમ (આસ્રવનો ત્યાગ), ૭. સત્ય (જૂઠનો ત્યાગ), ૮. શૌચ (પવિત્રતા), ૯. અકિંચનત્વ (દ્રવ્યરહિતપણું), ૧૦. બ્રહ્મચર્ય (મૈથુનત્યાગ).

૧૭ પ્રકારે સંયમ : ૧. પૃથ્વીકાય, ૨. અપ્કાય, ૩. અગ્નિકાય, ૪. વાયુકાય, ૫. વનસ્પતિકાય, ૬. દ્વીંદ્રિય, ૭. ત્રીંદ્રિય, ૮. ચતુરિંદ્રિય, ૯. પંચેંદ્રિય – એ સર્વ જીવોની હિંસા ન કરવી, ૧૦. અજીવ સંયમ (સોના વગેરે નિષેધ કરેલી અજીવ વસ્તુનો ત્યાગ), ૧૧. પ્રેક્ષાસંયમ (યત્નાપૂર્વક વર્તવું), ૧૨. ઉપેક્ષાસંયમ (આરંભ તથા ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા ન કરવાં તે), ૧૩. પ્રમાર્જન સંયમ (સર્વ વસ્તુને પ્રમાર્જીને – પૂંજીને વાપરવી તે), ૧૪. પરિષ્ઠાપના સંયમ (યત્નપૂર્વક પરઠવું તે), ૧૫. મનઃસંયમ (મનને ધર્મવૃત્તિમાં રાખવું તે), ૧૬. વચનસંયમ (સાવદ્ય વચન ન બોલવું તે), ૧૭. કાયાસંયમ (ઉપયોગથી કામ કરવું તે).

૧૦ પ્રકારનો વૈયાવૃત્ય : ૧. અરિહંતનો, ૨. સિદ્ધનો, ૩. જિનપ્રતિમાનો ૪. શ્રુતસિદ્ધાંતનો, ૫. આચાર્યનો, ૬. ઉપાધ્યાયનો, ૭. સાધુનો, ૮. ચારિત્રધર્મનો, ૯. સંઘનો,

૧૦. સમકિતદર્શનનો – વૈયાવૃત્ય. વૈયાવૃત્ય એટલે વિનય, માન, સત્કાર વગેરે.

પાઠાંતરે નીચે લખેલા દશ પ્રકારના વૈયાવૃત્ય ગણાય છે. ૧. આચાર્ય, ૨. ઉપાધ્યાય, ૩. તપસ્વી, ૪. શિષ્ય, ૫. ગ્લાનસાધુ, ૬. સ્થવિર, ૭. સમનોજ્ઞ (સરખા ચામાચારીવાળા), ૮. ચતુર્વિધ સંઘ, ૯. કુલચંદ્રાદિ, ૧૦. ગોત્ર – એ દશનો વિનય.

૯ પ્રકારે બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિ : ૧. સ્ત્રી, પશુ યા નપુંસકના સંસર્ગવાળાં આસન, શયન, ગૃહ આદિના સેવનનો ત્યાગ, ૨. સ્ત્રી સાથે રાગપૂર્વક કથાવાર્તા ન કરવી, ૩. સ્ત્રીના આસને બે ઘડી સુધી બેસવું નહીં – સ્ત્રીસમુદાયમાં નિવાસ ન કરવો, ૪. સરાગે સ્ત્રીનાં અંગોપાંગ જોવાં કે ચિંતવવાં નહીં, ૫. સ્ત્રીપુરુષ જ્યાં ક્રીડા કરતાં હોય ત્યાં ભીંત વગેરેના અંતરે રહેવું નહીં, ૬. પૂર્વાનુભૂત કામક્રીડા – ભોગવેલાં સુખ સંભારવાં નહીં, ૭. રસપૂર્ણ આહાર ન કરવો, ૮. અતિ માત્રાએ આહાર ન કરવો, ૯. શરીરની શોભા ન કરવી.

૩ જ્ઞાનાદિ : એટલે ૧. જ્ઞાન, ૨. દર્શન, ૩. ચારિત્ર.

૧૨ પ્રકારનાં તપ : ૧. અનશન, ૨. ઊણોદરી, ૩. વૃત્તિસંક્ષેપ (અનેક પ્રકારના અભિગ્રહ – નિયમ કરવા તે), ૪. રસત્યાગ, ૫. કાયક્લેશ, ૬. સંલીનતા (ઇંદ્રિયોને વશ રાખવી તે) – આ ૭ બાહ્યતપ. હવે ૭ અભ્યંતર તપ નામે – ૧. પ્રાયશ્ચિત્ત, ૨. વિનય, ૩. વૈયાવૃત્ય, ૪. સ્વાધ્યાય (સઝાય ધ્યાન કરવું), ૫. ધર્મકથા, ૬. કાયોત્સર્ગ.

૪ કષાયનો ત્યાગ : ૧. ક્રોધ, ૨. માન, ૩. માયા,

૪. લોભ – એ ચાર કષાયનો ત્યાગ કરવો.

૨૧
કરણસિત્તરી

પ્રયોજન થયેથી કરી લેવું, અને પ્રયોજન ન હોય ત્યારે ન કરવું તે કરણ. (સરખાવો 'ચરણ').

પિંડવિસોહી સમિઇ, ભાવણ પડિમા ય ઇંદિયનિરોહો,
પડિલેહણ ગુત્તિઓ, અભિગ્ગહં ચેવ કરણં તુ.

અર્થ—૪ પિંડવિશુદ્ધિ, ૫ સમિતિ, ૧૨ ભાવના, ૧૨ પડિમા, ૫ ઇંદ્રિયોનો નિરોધ, ૨૫ પ્રતિલેખના, ૩ ગુપ્તિ અને ૪ અભિગ્રહ – એ સર્વ મળી સિત્તેર કરણના ભેદ થયા તેથી કરણસિત્તરી કહેવાય છે.

વિવેચન—હવે તે નામવાર કહે છે :

૪ પિંડવિશુદ્ધિ : ૧. આહાર, ૨. ઉપાશ્રય, ૩. વસ્ત્ર, ૪. પાત્ર, એ ચાર વિશુદ્ધ એટલે બેતાલીસ દોષરહિત ગ્રહણ કરવાં તે.

૫ સમિતિ : ૧. ઇર્યા, ૨. ભાષા, ૩. એષણા, ૪. આદાનભંડભત્ત નિખેપણા, ૫. પરિષ્ઠાપનિકા – આ પાંચે સમિતિનું વિવેચન 'પંચિંદિય' સૂત્રમાં આગળ કહીશું.

૧૨ ભાવના : ૧. અનિત્ય, ૨. અશરણ, ૩. સંસાર, ૪. એકત્વ, ૫. અન્યત્વ, ૬. અશુચિ, ૭. આસ્રવ, ૮. સંવર, ૯. નિર્જરા, ૧૦. લોકસ્વભાવ, ૧૧. બોધિદુર્લભ, ૧૨. ધર્મ – ભાવના.

૧૨ પ્રતિમા : ૧. એક માસની, ૨. બે માસની, ૩. ત્રણ માસની, ૪. ચાર માસની, ૫. પાંચ માસની, ૬. છ

માસની, ૭. સાત માસની, ૮. સાત દિનરાતની, ૯. સાત દિનરાતની, ૧૦. સાત દિનરાતની, ૧૧. એક દિનરાતની, ૧૨. એક રાતની – પ્રતિમા. એ દરેકમાં અમુક અમુક જેમકે ચોવિહાર આદિ કરવા તે.

૫. ઇંદ્રિયોનો નિરોધ : ૧. સ્પર્શ, ૨. રસ, ૩. ઘ્રાણ, ૪. ચક્ષુ, ૫. શ્રોત્ર – ઇંદ્રિયનિરોધ.

૨૫ પ્રતિલેખના : આની ગાથા એ છે કે :

મુહપોતિ ચોલપટ્ટો, કપ્પતિગં દોનિસિજ્જ રયહરણં,
સંથારુત્તરપટ્ટો, દસપેહા ઉગ્ગએ સૂરે.
અન્ને ભણંતિ એક્કારસમો દંડઉત્તિ,
ઉવગરણ ચઉદ્દસગં, પડિલેહિજ્જઇ દિણસ્સ પહરતિગે,
ઉગ્ઘાડપોરિસીએ ઉપત્તનિજ્જોગ પડિલેહા.

૧. મુહપત્તી, ૨. ચોલપટ્ટ, ૩. ઊનનું કલ્પ, ૪–૫. સૂતરનાં બે કલ્પ, ૬. રજોહરણનું અંદરનું સૂતરનું નિષિજ્ઝ, ૭. બહારનું પગ લૂછવાનું નિષિજ્ઝ, ૮. ઓઘો, ૯. સંથારો, ૧૦. ઉત્તરપટ્ટો, (અને બીજા કહે છે કે) ૧૧. દાંડો. આ અગિયારે ચીજોની પડિલેહણા પ્રભાતમાં સૂર્યના ઉદય થયા પહેલાં કરાય છે; બાકીની ચૌદ ઉપકરણની પ્રતિલેખના પહોરને અંતે કરવામાં આવે છે. તે કહે છે :

૧. મુહપત્તી, ૨. ચોલપટ્ટ, ૩. ગોચ્છક, ૪. પાત્ર, ૫. પાત્રબંધ, ૬. પડલાઓ, ૭. રજસ્ત્રાણ, ૮. પાત્રસ્થાપન, ૯. માત્રક, ૧૦. પતદ્ગાહ, ૧૧. રજોહરણ, ૧૨. ઊનનું કલ્પ, ૧૩–૧૪. સૂતરનાં બે કલ્પ. આમ ઉપરની ૧૧ અને આ ૧૪ મળી પચીસ પ્રતિલેખના કરવાની છે. અને તેનો

વિશેષ વિસ્તાર 'પ્રવચનસારોદ્ધાર'માંથી જોઈ લેવો.

૩ ગુપ્તિ : ૧. મન, ૨. વચન, ૩. કાય - ગુપ્તિ. આનો વિસ્તાર 'પંચિંદિય' સૂત્રમાં આગળ થશે.

૪. અભિગ્રહ : અભિગ્રહ એટલે પ્રતિજ્ઞા. ૧. દ્રવ્યથી, ૨. ક્ષેત્રથી, ૩. કાલથી, ૪. ભાવથી - અભિગ્રહ.

આ પ્રકારે કરણસિત્તરીના ભેદ થયા.

૨૨

૫. સાધુ - શબ્દાર્થ

૧. નિવ્વાણસાહએ જોએ, જમ્હા સાહંતિ સાહુણો,
સમા ય સવ્વભૂએસુ, તમ્હા તે ભાવસાહુણો.

અર્થ—નિર્વાણ - મોક્ષને સાધવાના જે જોગ છે તે સાધે છે તે સાધુઓ છે. અને જે સર્વભૂતો પ્રત્યે ચોરાસી લાખ જીવયોનિથી ઊપજેલા સર્વ જીવો પ્રત્યે સમ એટલે સમતા ધરનારા છે તે ભાવ-સાધુ છે.

સાધુ શબ્દમાં સાધ્ ધાતુ છે જેનો અર્થ સાધવું એ થાય છે. આ અર્થ ઉપર લાગુ પાડવામાં આવ્યો.

૨. સંયમને ધારણ કરનાર તે સાધુ.

૩. અસહાયને સહાય કરનાર તે સાધુ. તેથી કહ્યું છે કે:
અસહાએ સહાયત્તં, કરેંતિ મે સંજમં કરંતસ્સ,
એએણ કારણેણં, ણમામિ હં સવ્વસાહૂણં.

અર્થ—અસહાયને સહાય કરનાર, અને મને (અસંયમપણું ટાળી) સંયમ કરનાર - ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરાવનાર છે, એ કારણથી સર્વ સાધુને હું નમસ્કાર કરું છું.

૪. સંયમકારી જનોને સહાયતા ધારણ કરનાર તે સાધુ.

'સવ્વ' સાધુને નમસ્કાર કર્યા છે. તેથી તે (૧) 'સવ્વ'માં જિનકલ્પી, સ્થવિરકલ્પી, સ્થિતિકલ્પી વગેરે બધા ભેદવાળા સાધુઓનો સમાવેશ થાય છે. (૨) સર્વ એટલે સાર્વ અર્થાત્ સર્વ જીવોને હિતના કરનાર, અથવા સર્વ શુભ યોગોને સાધનાર તે સાર્વ સાધુ, અથવા સાર્વ એટલે અરિહંત તેને સાધનાર તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે આરાધનાર તે સાર્વ સાધુ. (૩) સર્વ–શ્રવ્ય એટલે જે વાકયો શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે. તેને વિષે સાધુ એટલે નિપુણ તે શ્રવ્ય સાધુ. (૪) સર્વ–સવ્ય એટલે દક્ષિણ–પોતાને અનુકૂલ જે કાર્ય તેને વિષે સાધુ એટલે નિપુણ તે સવ્ય સાધુ.

એકલા 'સર્વ સાધુ' એમ કહેવાથી 'સર્વ' એ શબ્દથી દેશતા તથા સર્વતા બંને દેખાડી શકાય છે, પણ અહીં જરા પણ બાકી ન હોય એવું અપરિશેષ બતાવવા માટે 'લોક' એ શબ્દ મૂકેલ છે તેથી 'નમો લોએ સવ્વ સાહૂણં.' વળી 'લોક' મૂકવાથી જ્યાં-જ્યાં સાધુ હોય તે સર્વ સાધુનો સમાવેશ થાય છે.

૨૩

સાધુ મુનિરાજના સત્તાવીશ ગુણ

છવ્વય–છકાય–રક્ખા, પંચિંદિય–લોહ–નિગ્ગહો ખંતી,
ભાવવિસુદ્ધિ પડિલેહણા ય કરણે વિસુદ્ધિ ય.
સંજમજોએ જુત્તો, અકુસલ મણવયણકાયસંરોહો,
સીયાઇપીડસહણં, મરણં ઉવસગ્ગસહણં ચ.

(૧–૬) છ વ્રત : પ્રાણાતિપાતવિરમણ, મૃષાવાદવિરમણ,

અદત્તાદાનવિરમણ, મૈથુનવિરમણ, પરિગ્રહવિરમણ, અને રાત્રિભોજનવિરમણ.

(૭-૧૨) છ કાયની રક્ષા : પૃથ્વીકાયરક્ષા, અપ્કાયરક્ષા, તેજઃકાયરક્ષા, વાયુકાયરક્ષા, વનસ્પતિકાયરક્ષા અને ત્રસકાયરક્ષા.

(૧૩-૧૭) પાંચ ઇંદ્રિયનો નિગ્રહ : સ્પર્શેંદ્રિય, રસેંદ્રિય, ઘ્રાણેંદ્રિય, ચક્ષુરેંદ્રિય અને શ્રોત્રેંદ્રિય એ પાંચ ઇંદ્રિયનો નિગ્રહ એટલે તેને વશ કરવી.

આવી રીતે સત્તર ગુણ થયા, હવે-

(૧૮) લોભનિગ્રહ : લોભને વશ કરવો તે, (૧૯) ક્ષાંતિ - ક્ષમા, (૨૦) ભાવની વિશુદ્ધિ એટલે ચિત્તની નિર્મળતા, (૨૧) વસ્ત્ર વગેરેનું પડિલેહણ કરવામાં વિશુદ્ધિ, (૨૨) સંયમના યોગમાં યુક્ત રહેવું (એટલે પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિને આદરવાં, અને વિકથા, અવિવેક, નિદ્રા વગેરેનો ત્યાગ કરવો.), (૨૩) અકુશલ મનનો સંરોધ એટલે અશુભ માર્ગે જતાં મનને રોકવું, (૨૪) અકુશલ વચનનો સંરોધ એટલે અશુભ માર્ગે વચન પ્રવર્તતું હોય તેને રોકવું, (૨૫) અકુશલ કાયાનો સંરોધ એટલે અશુભ માર્ગે કાયા પ્રવર્તતી હોય તેને રોકવી, (૨૬) શીતાદિ પીડા - પરિસહનું સહન, અને (૨૭) મરણનો ઉપસર્ગ સહન કરવો તે.

આ ૨૭ ગુણે કરી સહિત સાધુઓને નીચલી ટૂક - ગાથામાં નમસ્કાર કરીએ :

વિસયસુહનિયત્તાણં, વિસુદ્ધચારિત્તનિયમજુત્તાણં,
તચ્ચ ગુણસાહયાણં, સાહુણ કિચ્ચજ્જાયણ નમો.

અર્થ—વિષય (શબ્દાદિક પાંચ પ્રકારના) સુખથી નિવૃત્ત થએલા, વિશુદ્ધ ચરિત્ર અને નિયમથી યુક્ત, અને તથ્ય - સાચા ગુણુના સાધક, અને કૃતકૃત્ય થવાના - મોક્ષ પામવાના કાર્યમાં ઉદ્યમવંત એવા સાધુને નમસ્કાર થાઓ.

૨૪

ઉપસંહાર

ઉપર પંચ પરમેષ્ટી કયા કયા? તે, તેનો અર્થ, તથા તેના બધા મળી ૧૦૮ ગુણ પણ કહ્યા, તેથી છેલ્લે તે ગુણુની સંખ્યા બરાબર ધ્યાનમાં રહે માટે કહીએ છીએ કે:

બારસ ગુણ અરિહંતા, સિદ્ધા અટ્ઠેવ સૂરિ છત્તીસં,
ઉવજ્ઝાયા પણવીસં, સાહૂ સગવીસ અઠસયં.

બાર ગુણ અરિહંત દેવ, પ્રણુમિયે ભાવે;
સિદ્ધ આઠ ગુણ સમરતાં, દુઃખ દોહગ જાવે. ૧
આચારજ ગુણ છત્રીશ, પચવીશ ઉવઝાય;
સત્તાવીશ ગુણ સાધુના, જપતાં સુખ થાય. ૨
અષ્ટોત્તર સય ગુણ મલી એ, એમ સમરો નવકાર;
ધીરવિમલ પંડિત તણો, નય પ્રણમે નિત સાર. ૩

અર્થ—અરિહંત દેવના બાર ગુણ છે; તેને ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરીએ, અને સિદ્ધના આઠ ગુણનું સ્મરણ કરતાં દુઃખદારિદ્ર દૂર થાય છે. આચાર્યના ગુણ છત્રીશ, ઉપાધ્યાયના પચીશ, અને સાધુના સત્તાવીશ ગુણ જપતાં સુખ પમાય છે. આ બધા મળી એકસો અને આઠ ગુણ છે, તે બરાબર ધ્યાન રાખી નવકારનું સ્મરણ કરો અને પંડિત ધીરવિમલના શિષ્ય નયવિમલ (પછીથી પ્રસિદ્ધ થયેલ જ્ઞાન-

વિમલસૂરિ) હમેશાં તે સારભૂત નવકારને પ્રણામ કરે છે.

૨૫

નવકાર[1]નો મહિમા

નવકાર ઇક્ક અક્ખર, પાવં ફેડેઇ સત્ત અયરાણં,
પન્નાસં ચ પએણં, સાગર પણસય સમગ્ગેણ.
જો ગુણઇ લખમેગં, પૂએઇ વિહીઇં જિણ નમુક્કારં,
તિત્થયરનામ ગોઅં, સો બંધઇ નત્થિ સંદેહો.
અટ્ઠેવય અટ્ઠસયા, અટ્ઠસહસ્સં ચ અટ્ઠકોડીઓ,
જો ગુણઇ ભત્તિજુત્તો, સો પાવઇ સાસયં ઠાણં.

અર્થ—નવકારનો એક અક્ષર સાત સાગરોપમનું પાપ ખેરવે છે. એક પદથી પચાશ સાગરોપમની સ્થિતિવાળું પાપ ટળે. સમગ્ર નવકાર ગણવાથી પાંચસે સાગરોપમની સ્થિતિવાળું પાપકર્મ ટળે અને એક લાખવાર આખો નવકાર ગણે અને વિધિ વડે તીર્થંકર ભગવાનને પૂજે અને નવકાર કરે તો તીર્થંકર નામ કર્મ ગોત્ર બાંધે છે. આઠ ક્રોડ આઠ હજાર આઠસો ને આઠ વાર નવકાર મંત્ર ભક્તિ વડે ગણે તો શાશ્વત સ્થાન – મુક્તિ પામે.

૨૬

'પંચિંદિય' સૂત્રનો ક્રમહેતુ

'નવકાર'નું સ્મરણ કરી રહ્યા પછી સજીવન મૂર્તિ સદ્‌ગુરુ સાક્ષાત્ ન હોય, તો સદ્‌ગુરુ કેવા હોય? મારા સદ્‌ગુરુ કેવા છે? મારા ગુરુ આવા અનુપમ ગુણવાળા છે,

૧. નવકારથી ક્યા ક્યા સુંદર ફલસિદ્ધિ પામ્યા, તેનાં દષ્ટાંત જોવા માટે જુઓ નવકારનો છંદ 'વંછિત પૂરે વિવિધ પરે.'

એમ ચિંતવન કરવા માટે તે ગુણોનું જેમાં વર્ણન છે તે 'પંચિંદિય' સૂત્ર ચિત્તની એકાગ્રતાપૂર્વક કહેવું; અને એવા ગુણવાળા સાક્ષાત્ મારા સદ્ગુરુ બિરાજમાન છે, અને હું એઓની સમક્ષ જ સામાયિક કરું છું, એવો ભાવ રાખવો. આમ કરવાથી સામાયિક બહુ શુદ્ધ થાય છે.

અથવા ગુરુ ન હોય તો ઉત્તમ ધર્મ ઉપકરણમાં ગુરુની સ્થાપના કરવા માટે 'પંચિંદિય' સૂત્રમાં ગુરુના જે છત્રીસ ગુણ કથેલા છે, તેનો પાઠ ભણવો; ગુરુના અભાવે ગુરુની સ્થાપના કરી તેમની સન્મુખ દરેક ક્રિયા કરવી જોઈએ, અને તેથી તેમના ગુણોની સ્થાપનામાં પઠવા જોઈએ.

ગુરુ હોય તો, 'પંચિંદિય'નો પાઠ ભણવાની જરૂર નથી.

આ સંબંધમાં એક દૃષ્ટાંત છે કે દ્રોણાચાર્ય પાસે પ્રખ્યાત પાંચ પાંડવમાંનો બાણાવળી અર્જુન બાણની વિદ્યા શીખતો હતો. તેની ચતુરાઈ અને ચપલતાથી ગુરુ તેના પર બહુ જ પ્રસન્ન રહેતા, અને તેને તે વિદ્યા પૂરી શીખવી હતી. આ બધું જોઈને જંગલમાં રહેતા એક ભીલને બાણ-વિદ્યા શીખવાની ઉત્કંઠા થઈ, અને ગુરુ પાસે આવી તે શીખવવાની નમ્ર વિનંતિ કરી; પરંતુ ગુરુએ તેનો અનાદર કર્યો. તે ભીલે આથી દ્રોણાચાર્ય ગુરુની એક માટીની પ્રતિમા સ્થાપિત કરી તેના પ્રત્યે ઘણો જ ભક્તિભાવ રાખી શીખવા માંડયું, અને તે વિદ્યા સારી રીતે સાધતાં અર્જુન કરતાં પણ વધારે પ્રવીણ થયો. આ બાબતની દ્રોણાચાર્ય અને અર્જુનને ખબર પડી, ત્યારે તેઓ ચકિત થઈ ગયા. અને પોતાનુ વચન પાળવા માટે દ્રોણાચાર્યે તે ભીલ પાસેથી

ગુરુદક્ષિણા તરીકે તેના હાથનો અંગૂઠો માગી લીધો. તોપણ તે અંગૂઠા વિના બાણ ચડાવવા લાગ્યો.

આ પરથી સમજવાનું છે કે ગુરુ હોય તો ગુરુની સમીપ, અને ગુરુ ન હોય તો ગુરુની સ્થાપના સંમુખ દરેક ક્રિયાનું આરાધન કરવું જોઈએ. ચાર નિક્ષેપમાં સ્થાપના નિક્ષેપ પણ માન્ય કહેલો છે અને તે કારણે જિનના અભાવે જિનની પ્રતિમા સ્થાપવામાં આવે છે. આ વિષે ઘણી ચર્ચા છે, પરંતુ તે અહીં વિસ્તારવાની જરૂર નથી.

૨૭

વિધિ

માટે સામાયિકની શરૂઆત કરતાં પહેલાં માનસિક સંકલ્પપૂર્વક ગુરુની સ્થાપના કરવી. સ્થાપનાને માટે નવકારવાળી કે કોઈ શાસ્ત્રીય ગ્રંથ, ચારિત્રનાં ઉપકરણ ઊંચા સ્થાને સ્થાપવાં, અને તેમાં ગુરુના ગુણનું આરોપણ કરવાને તે સ્થાપનાની સંમુખ જમણો હાથ સ્થાપન કરીને તેને ગુરુ તરીકે સ્થાપન કરવાના હેતુથી નીચેનો પાઠ ભણવો.

૨૮

‘પંચિંદિઅ’ સૂત્ર – ગુરુગુણસ્મરણ

મૂળ પાઠ – ગાથામાં (આર્યા છંદ)

પંચિંદિઅ–સંવરણો,
તહ નવવિહ–બંભચેર–ગુત્તિધરો;
ચઉવિહ–કસાય–મુક્કો,
ઇઅ અટ્ઠારસ–ગુણેહિં સંજુત્તો. ૧

પંચમહવ્વયજુત્તો,
પંચવિહાયારપાલણસમત્થો;
પંચસમિઓ તિગુત્તો,
છત્તીસ ગુણો ગુરુ મજ્ઝ. ૨

૨૯

સંસ્કૃત છાયા

પંચેન્દ્રિયસંવરણસ્તથા નવવિધબ્રહ્મચર્યગુપ્તિધરઃ,
ચતુર્વિધકષાયમુક્ત, ઇત્યષ્ટાદશગુણૈઃ સંયુક્તઃ. ૧
પંચમહાવ્રતયુક્તઃ, પંચવિધાચારપાલનસમર્થઃ,
પંચસમિતઃ; ત્રિગુપ્તઃ, ષટ્ત્રિંશદ્ગુણો ગુરુર્મમ. ૨

૩૦

અર્થપાઠ

પંચિંદિય-સંવરણો—પાંચ ઇંદ્રિયને એટલે પાંચ ઇંદ્રિયના વિષયને રોકનાર.

તહ—તથા.

નવવિહ બંભચેર ગુત્તિધરો—નવ પ્રકારના બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિને ધારણ કરનાર.

ચઉવિહ કષાયમુક્કો—ચાર જાતના કષાયથી મુક્ત છે.

ઇઅ અટ્ઠારસ ગુણેહિં સંજુત્તો—આ અઢાર ગુણોથી સંયુક્ત છે.

પંચવિહાયાર-પાલણ-સમત્થો—પાંચ જાતના આચાર પાલવાને સમર્થ.

પંચસમિઓ—પાંચ સમિતિઓવાળા

તિગુત્તો—ત્રણ ગુપ્તિઓવાળા

છત્તીસગુણો ગુરુ મજ્ઝ – (આવી રીતે કુલ) છત્રીસ ગુણવાળા મારા ગુરુ છે.

સામટો અર્થ—પાંચ ઇંદ્રિયને એટલે તેના વિષયને રોકનાર, તથા નવ પ્રકારના બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિને ધારણ કરનાર, ચાર પ્રકારના કષાયથી મુક્ત – એ અઢાર ગુણોથી જે સંયુક્ત હોય, અને વળી પાંચ મહાવ્રતથી યુક્ત, પાંચ પ્રકારના આચારને પાળવાને સમર્થ, પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિએ કરી સહિત (એટલે બીજા અઢાર ગુણો મળી) એ પ્રમાણે છત્રીસ ગુણોએ કરીને સંયુક્ત હોય તો તે મારા ગુરુ છે.

૩૧
વિવેચનપાઠ

પાંચ ઇંદ્રિય નામે સ્પર્શ ઇંદ્રિય (ચામડી), રસ ઇંદ્રિય (જીભ), ઘ્રાણ ઇંદ્રિય (નાક), ચક્ષુ ઇંદ્રિય (આંખ), અને શ્રોત્ર ઇંદ્રિય (કાન) છે. આના મુખ્ય વિષયો સ્પર્શ, રસ આદિ પાંચ વિષયો છે, તથા તેને બીજી રીતે વિસ્તારતાં ત્રેવીસ ભેદ થાય છે. અને આ દરેકના વિકાર ગણતાં તે બસો-બાવન થાય છે.

આ બધા પાંચ ઇંદ્રિયના વિષયને તથા વિકારોને રોક-નાર એટલે જે પોતાને અનુકૂળ પ્રીતિકારી હોય, તેના ઉપર રાગ ન ધરે, અને જે પ્રતિકૂળ અપ્રીતિકારી હોય તેના પર દ્વેષ ન કરે, તેથી ગુરુને પંચેંદ્રિયના સંવરયુક્ત કહ્યા.

૩૨
ઇંદ્રિય, વિષય અને વિકાર

હવે પાંચ ઇંદ્રિયના ત્રેવીસ વિષય અને બસોબાવન વિકાર કયા તેનો કોઠો કરી બતાવીએ.

૫ ઇંદ્રિયનાં નામ તથા અર્થ	વિષય ૨૩	વિકારો ૨૫૨
૧. સ્પર્શ (ફરસ) ઇંદ્રિય= ચામડી	વિષય આઠ : ૧. હળવો સ્પર્શ તે રૂ જેવો; ૨. ગુરુ (ભારે) સ્પર્શ તે વજ્ર આદિ જેવો; ૩. મૃદુ (કોમળ) સ્પર્શ – હાંસરૂ પ્રમુખ જેવો ૪. ખર (ખરબચડો) સ્પર્શ તે કરવતની ધાર જેવો અથવા ગાયની જીભ જેવો ૫. શીત (ટાઢો) સ્પર્શ બરફ જેવો ૬. ઉષ્ણ (ઊનો) સ્પર્શ અગ્નિ જેવો ૭. સ્નિગ્ધ (ચોપડો) સ્પર્શ ઘી જેવો; અને ૮. લૂખો સ્પર્શ ભસ્મ આદિ જેવો.	વિકાર ૯૬ : ઉક્ત આઠ વિષયનો દરેક સચિત, અચિત, મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે હોય એટલે ૨૪ વિકાર થયા. તે ૨૪માં દરેકને સારો, અને નરસો એ બે ગુણ હોય તેથી ૪૮ વિકાર થાય અને તેનો રાગ અને દ્વેષ એ બેએ ગુણતાં ૯૬ થાય.
૨. રસ ઇંદ્રિય= જીભ	વિષય પાંચ : આમાં નીચેના છ રસનો સમાવેશ થાય છે. નામે મીઠો, ખાટો, ખારો, કડવો,	વિકાર ૭૨ : આ છએ રસ સારા અને નરસા મળી ૧૨, તે દરેક સચિત, અચિત અને

	કષાયલો, તીખો. આમાં છ રસ છે, છતાં પાંચ વિષય કહ્યા તેનું કારણ એ કે છઠ્ઠો નામે કષાયલો રસ પાંચ રસના વિષયમાં સમાઈ જાય છે.	મિશ્ર એમ ત્રણ હોય, તેથી બધા મળી ૩૬, તેનો રાગ અને દ્વેષ એમ બેએ ગુણતાં ૭૨.
૩. ઘ્રાણ-ઇંદ્રિય =નાક	વિષય બે : ૧. સુરભિ ગંધ=સુગંધીદાર ગંધ અને ૨. દુરભિગંધ= દુર્ગંધી ગંધ – આવી રીતે બંને એટલે સુગંધી અને દુર્ગંધી પદાર્થથી જે ઘ્રાણેંદ્રિયનો વિષય થાય તે.	વિકાર ૧૨ : કહેલા બે ગંધને સચિત, અચિત અને મિશ્ર એમ ગુણતાં છ થાય અને તેને રાગ અને દ્વેષ એમ બે વડે ગુણતાં ૧૨ થાય.
૪. ચક્ષુ ઇંદ્રિય =આંખ	વિષય પાંચ : આ ઇંદ્રિયના પાંચ વર્ણ નામે ૧. સફેદ ૨. કાળો ૩. લીલો ૪. પીળો ૫. રાતો – એ પાંચ વિષય છે.	વિકાર ૬૦ : આ પાંચ રંગને શુભ અને અશુભ એમ બંને હોય તેથી બેએ ગુણતાં ૧૦ થાય, તેને સચિત, અચિત, અને મિશ્ર એમ ત્રણે ગુણતાં ૩૦ થાય; અને તેને રાગ, અને દ્વેષ એ બેએ ગુણતાં ૬૦ થાય.

૫. શ્રોત્ર ઇંદ્રિય =કાન	વિષય ત્રણ : આ ઇંદ્રિયના વિષય ત્રણ શબ્દ છે. ૧. સચિત શબ્દ જેમ કે મોર, કોયલ વગેરે પક્ષી અને મનુષ્યના શબ્દ ૨. અચિત શબ્દ જેમકે વાજિંત્ર, તાલ, મૃદંગના શબ્દ ૩. મિશ્ર શબ્દ જેમકે પુરુષ અને સ્ત્રીની વચ્ચે વસ્ત્રાદિક મિશ્ર ભેરી, નફેરી, શંખ પ્રમુખના શબ્દ.	વિકાર ૧૨ : આ ત્રણ વિષયને શુભ અને અશુભે ગુણતાં ૬ થાય, અને રાગ અને દ્વેષે ગુણતાં ૧૨ થાય.

૩૩

નવવિધ બ્રહ્મચર્ય

આ નવ શિયળની વાડો એટલે ૯ પ્રકારે બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિ કહી છે તે છે. તે કઈ કઈ છે તે અગાઉ કહી જવાઈ છે (જુઓ પૃ. ૧૬૩) પણ વિસ્તારપૂર્વક જોવું હોય તો છેવટે પરિશિષ્ટ-૨ જુઓ.

૩૪

ચાર પ્રકારના કષાય

કષાય : (કષ=સંસાર+આય=લાભ) જેનાથી સંસારનો લાભ થાય છે એટલે જેનાથી ભવ-સંસાર કરવા પડે છે તે. તે મુખ્ય રીતે ચાર છે :

૧. ક્રોધ : આથી પ્રીતિ નાશ પામે છે. ક્ષમાથી તે દૂર થાય છે.

૨. માન – અહંકાર : મૃદુતાથી – વિનયથી તે નાશ પામે છે.

૩. માયા – કપટ : સરલતાથી તે દૂર કરાય છે.

૪. લોભ : સંતોષથી તે જિતાય છે.

૩૫
પાંચ પ્રકારનાં મહાવ્રત

૧. સર્વ પ્રાણાતિપાતવિરમણ : સર્વથા પ્રકારે પ્રાણાતિપાત (જીવહિંસા)થી અટકવું તે. પ્રાણાતિપાત એટલે પ્રાણનો અતિપાત. પ્રાણ દશ[1] છે. પ્રાણને ધારણ કરનાર પ્રાણી કહેવાય છે. તે પ્રાણીના કોઈ પ્રાણનો અતિપાત કરવાથી વિરમવું તે પહેલું મહાવ્રત.

૨. સર્વ મૃષાવાદવિરમણ : સર્વથા પ્રકારે મૃષાવાદ (જૂઠું બોલવું)થી અટકવું તે.

૩. સર્વ અદત્તાદાનવિરમણ : સર્વથા પ્રકારે અદત્ત એટલે કોઈએ આપેલ નહીં તેનું આદાન એટલે લેવું, તેનાથી (ચોરીથી) અટકવું તે.

૪. સર્વ મૈથુનવિરમણ : સર્વથા પ્રકારે મૈથુનથી અટકવું તે.

૫. સર્વ પરિગ્રહવિરમણ : સર્વથા પ્રકારે પરિગ્રહથી અટકવું તે.

નોંધ : આ ઉપરનાં બધાં મહાવ્રતમાં 'સર્વ' એ શબ્દ લગાડેલ છે તેનો અર્થ સર્વથા પ્રકારે થાય છે. એટલે

---

૧. પાંચ ઇંદ્રિય (કાન, આંખ, નાક, જીભ અને ચામડી), મન, વચન, કાયા, શ્વાસોચ્છ્વાસ, અને આયુષ્ય એ દશ પ્રાણ.

તેમાં કરવું, કરાવવું, અને અનુમોદવું, અને તે વળી મન, વચન, અને કાયાથી એ બધાનો સમાવેશ થાય છે. આ પરથી સમજાશે કે શ્રાવકનાં જે પાંચ વ્રતો છે તે દરેકને 'સ્થૂલ' એ શબ્દ લગાડવામાં આવે છે, તેથી તે ઉપરનાં મહાવ્રતથી નાનાં છે માટે તેને અણુવ્રત કહેવામાં આવે છે.

૩૬
પંચવિધ આચાર

સાધુના આચાર પાંચ પ્રકારના છે :

૧. જ્ઞાનાચાર : જ્ઞાન ભણવું, ભણાવવું, લખવું, લખાવવું; જ્ઞાનના ભંડાર કરવા, કરાવવા અને જ્ઞાન ભણનાર પ્રત્યે રાગ ધરવો.

૨. દર્શનાચાર : દર્શન–સમકિત પાળવું, પળાવવું, અને સમકિતથી પડતા જીવને હેતુ – યુક્તિવડે સ્થિર કરવા તે.

૩. ચારિત્રાચાર : શુદ્ધ ચારિત્ર પાળવું, પળાવવું અને પાળતાને અનુમોદવું.

૪. તપાચાર : છ બાહ્ય અને છ અભ્યંતર એમ બાર ભેદે તપ કરવો, કરાવવો, અને કરતાને અનુમોદવો.

૫. વીર્યાચાર : ધર્માનુષ્ઠાન જેવા કે પ્રતિક્રમણ, પ્રતિલેખન (પડિલેહણ), દેવવંદન વગેરે કરવામાં વીર્ય – બલ ગોપવે નહીં, અને ઉપર કહેલા પાંચ જાતના આચાર પાળવામાં વીર્ય – શક્તિ સ્ફુરાવે (ફેરવે).

૩૭
પાંચ સમિતિ

સમિતિ તે સમ્=સરખાપણે+ઇ=જવું એ પરથી થયેલ છે – જેમાં સમતોલપણે (વધુ નહીં – હદબહાર નહીં એટલે હદમાં) જવાય છે તે. એટલે ચાલવામાં, બોલવામાં, ખાવામાં, અન્નપાન આદિની ગવેષણામાં, કોઈ ચીજ રાખવાત્યાગવામાં, તથા મળમૂત્રના પરિષ્ઠાપનમાં–પરઠવવામાં–ત્યાગ કરવામાં સમ્યક્પણે મર્યાદા રાખવી તે, વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી તે. અને તેથી તે પ્રમાણે સમિતિના પાંચ પ્રકાર થાય છે.

૧. ઈર્યા સમિતિ : ઈર્યા એટલે જવું, એમાં સમિતિ એટલે આવશ્યક કાર્યને માટે સંયમને અર્થે આસપાસ ચારેકોર ચાર હાથ – ધોંસરાપ્રમાણ દૃષ્ટિએ જોવામાં તત્પરતા રાખી ચાલવામાં ધીમેધીમે પગ પાડી ગતિ કરવી તે.

૨. ભાષા સમિતિ : ભાષા સર્વને હિતકર, પરિમિત, સંદેહ વગરની, પાપ રહિત, અને નિર્ણીત અર્થવાળી બોલવી તે.

૩. એષણા સમિતિ : એષણા એટલે આહાર તેમાં સમિતિ અર્થાત્ આધાકર્માદિ ૪૨ દોષ રહિત અન્નપાન આદિ કરવું તે.

૪. આદાન નિક્ષેપ સમિતિ : એટલે લેવામાં, તેમજ ત્યાગવામાં સમિતિ અર્થાત્ રજોહરણ, પાત્ર, વસ્ત્ર, પૂંઠા વગેરે જે-જે આવશ્યક કાર્યને માટે પૂંજવામાં,

ખાવામાં, પહેરવામાં, બેસવામાં જોઈતી વસ્તુઓ છે તેને સારી રીતે જોઈ શુદ્ધ કરી લેવી, અને મૂકી દેવી.

૫. ઉત્સર્ગ (પારિષ્ઠાપનિકા) સમિતિ : ઉત્સર્ગ એટલે મળમૂત્રનો ઉત્સર્ગ કરવામાં – પરઠવવામાં સમિતિ એટલે મળમૂત્ર વગેરેને ભૂમિને જીવ વગરની જોઈ પૂંજી તે પર નાંખવાં-પરઠવવાં તે.

૩૮

ત્રણ ગુપ્તિ

ગુપ્તિ એ ગુપ્=રક્ષા કરવી, રોકવું – નિગ્રહ કરવો એ સંસ્કૃત ધાતુમાંથી થયેલ નામ છે. તેથી ગુપ્તિ એટલે જેના-વડે આત્માની સંસારથી રક્ષા થાય છે તે; અથવા સમ્યગ્ રીતે યોગનો નિગ્રહ અર્થાત્ સમ્યક્ પ્રકારે જાણીને – સ્વીકારીને સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક મન, વચન, કાયા એ ત્રણના યોગ કે જેની શુદ્ધિનું વર્ણન આગળ (જુઓ પૃ. ૧૬) કરી ગયા છીએ તેનો જે નિગ્રહ – નિરોધ એટલે રોકવું તે. એટલે મન, વચન, કાયાથી ઉત્પન્ન થતી અસત્ પ્રવૃત્તિને દેશથી કે સર્વથી રોકવી તે. આથી ત્રણ જાતના યોગ રોકવા વડે ત્રણ જાતની ગુપ્તિ કહેલી છે :

૧. મનોગુપ્તિ : સાવદ્ય એટલે પાપ સહિત (નિંદનીય – દુષ્ટ) સંકલ્પોનો નિરોધ. કુશલ–ઉત્તમ સંકલ્પ કરવો, અથવા કુશલ અને અકુશલ બંને પ્રકારના સંકલ્પોનો નિરોધ કરવો તે. આ ત્રણ પ્રકારની છે : ૧. અસત્ક-લ્પનાવિયોગિની – આ આર્તરૌદ્ર ધ્યાન સંબંધી કલ્પના-ઓની જાળના ત્યાગરૂપ છે. ૨. સમતાભાવિની – ધર્મ

ધ્યાન સંબંધી મધ્યસ્થપણાની–સમતાપણાની પરિણતિ તે. ૩. આત્મારામતા–કેવલજ્ઞાન પછી યોગને નિરોધ કરવાની અવસ્થામાં મનના સર્વ દ્રવ્યનો નિરોધ કરવો તે.

૨. વચનગુપ્તિ : યાચના કરવામાં, પૂછવામાં તથા પૂછેલા પદાર્થના કહેવામાં વાણીનો નિયમ અથવા સર્વથા મૌન રહેવું તે. આ બે પ્રકારની છે. ૧. મૌનાવલંબિની – ભ્રૂકુટી (ભવાં)ની સંજ્ઞા વગેરે છોડી દઈ મૌન ધારણ કરવાનો અભિગ્રહ કરવો તે. ૨. વાગ્નિયમિની – વાચના, પૃચ્છના વગેરે કરવામાં મુખે મુહપત્તી રાખીને બોલતાં જે વાણીની નિયંત્રણા કરવામાં આવે તે.

૩. કાયગુપ્તિ : સૂવું, બેસવું, ગ્રહણ કરવું, ફેંકી દેવું (ત્યાગ અથવા કોઈ વસ્તુને એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને ફેંકવી), તથા એકથી બીજા સ્થાનકે જવું આદિ કાર્યોમાં શરીરની ચેષ્ટાનો નિયમ રાખવો. આ બે પ્રકારની છે.

(૧) ચેષ્ટાનિવૃત્તિરૂપા – ઉપસર્ગ વગેરે થાય તે છતાં કાયોત્સર્ગમાંથી ચલિત થવું નહીં તે અથવા કેવલીને યોગનિરોધની અવસ્થામાં સર્વથા શરીરની ચેષ્ટાનો ત્યાગ.

(૨) યથાસૂત્ર ચેષ્ટાનિયમિની – સિદ્ધાંતમાં કહેલ વિધિ પ્રમાણે મુનિના કાયાવ્યાપારની પ્રવૃત્તિરૂપ.

નોંધ : પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ શું છે તે ઉપર કહી ગયા. એ આઠને મુનિની અષ્ટપ્રવચનમાતાનું નામ

શાસ્ત્રકારે આપેલ છે. આનું વિશેષ સ્વરૂપ સમજવા માટે શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી મહારાજની અષ્ટપ્રવચનમાતાની સઝાય જોઈ લેવી. એ આઠેનો સંવર તત્ત્વમાં સમાવેશ થાય છે, કારણકે તેથી કર્મો સંવરાય છે – કર્મની પ્રાપ્તિનો અભાવ થાય છે. હવે અહીં કોઈ કહેશે કે પાંચે સમિતિનો ત્રણ ગુપ્તિમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, તેથી તેને એકબીજાથી જુદી કેમ પાડી હશે? તો તેનો ઉત્તર એ કે પ્રમાણિક કાલ સુધી સમસ્ત યોગનો જે નિગ્રહ તે ગુપ્તિ છે, જ્યારે ગુપ્તિમાં બહુ કાલ સુધી સ્થિત રહેવામાં અસમર્થ સાધુની પોતાના કલ્યાણરૂપ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ થાય તે પ્રવૃત્તિ સમિતિ છે. તેથી ગમન, ભાષણ, ભોજન, ગ્રહણ-નિક્ષેપણ, મલમોચન એ સર્વ ક્રિયામાં સમિતિ રાખવામાં જે અપ્રમાદી હોય છે તે ગમન, ભાષણ આદિ ક્રિયાઓ દ્વારા પ્રવેશ કરનારાં કર્મોનો નિરોધ કરે છે અને તેથી તેને સંવરની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૩૯

'ઇચ્છામિ ખમાસમણ' – પ્રણિપાતસૂત્રનો ક્રમહેતુ

'પંચિંદિય' બોલી રહ્યા પછી ઊઠી ઊભા થઈ (જયણાપૂર્વક પૂંજી-પ્રમાર્જી પ્રત્યેક વખતે નમસ્કારાદિ માટે પણ ઊઠતાંબેસતાં ચરવલાથી ભૂમિ, હાથપગ વગેરે પ્રમાર્જવાનો લક્ષ રાખવો.) ગુરુને વંદન અર્થે 'ઇચ્છામિ ખમાસમણ'નો પાઠ બોલવો અને તે પાઠ બોલવાની સાથે વંદન કરી ઊભા થવું.

ગુરુથી સ્થાપના કર્યા પછી ગુરુનો વિનય સાચવવાની જરૂર છે, કારણકે વિનય એ ધર્મનું મૂળ છે. કહ્યું છે કે:

વિણુયાહીઆ વિજ્જા, દિંતિ ફલં ઇહ પરે ય લોગંમિ,
ન ફલંતિ વિણુયહીણુા, સસ્સાણિવ તોઅહીણાણિ.

અર્થ—વિનયને અધીન જે વિદ્યા તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પણ ઉત્તમ ફલને આપનાર થાય છે. વિનય વગરની વિદ્યા જેમ પાણી વગરનાં ધાન્ય પાકતાં નથી તેમ ફળતી નથી.

ભત્તીઇ જિણુવરાણું, ખિજ્જંતિ પુવ્વસંચિયા કમ્મા,
આયરિયનમુક્કારેણુ, વિજ્જામંતા વિ સિજ્જંતિ.

અર્થ—જિનેશ્વરની ભક્તિથી પૂર્વસંચિત કર્મ ક્ષય પામે છે, અને આચાર્યને નમસ્કારાદિ કરવાથી વિદ્યામંત્ર પણ સિદ્ધ થાય છે.

જુઓ! શ્રેણિક રાજાએ સિંહાસન પર બેસી એક ચંડાળ પાસેથી વિદ્યા શીખવાને ઇચ્છ્યું પરંતુ તે સાધ્ય ન થઈ. પણ જ્યારે અભયકુમારે રાજાને નીચે ઉતારી તે ચંડાળને સિંહાસન પર બેસાડી, એટલે એ જાતનો વિનય કરી શીખવા વિનતિ કરી, ત્યારે રાજાએ તેમ વિનય સાચવતાં તે વિદ્યા મેળવી શક્યો. આ પરથી સમજી શકાશે કે વિનયથી તત્ત્વની સિદ્ધિ છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એક ચંડાળનો પણ વિનય કર્યા વગર શ્રેણિક જેવા રાજાને વિદ્યા સિદ્ધ ન થઈ, તો તેમાંથી તત્ત્વ એ ગ્રહણ કરવાનું છે કે કંઈ પણ તત્ત્વ સાધ્ય કરવા માટે વિનય કરવો. આત્મતત્ત્વ પામવા નિર્ગ્રંથ ગુરુનો જો વિનય થાય તો કેવું મંગળદાયક થાય!

મતલબ કે ગુરુને નમસ્કાર કરવો, વંદન કરવું, વિનય વૈયાવૃત્ય (વેયાવચ્ચ) કરવાં એ જરૂરનું છે. આવા જ હેતુથી

ગુરુવિનય નિમિત્તે તેમને નમન કરવું જોઈએ, અને દરેક ક્રિયા તેમની સાક્ષીએ કરવી જોઈએ; માટે તેને 'પ્રણિપાત' પણ કહે છે. 'પ્રણિપાત' સામાયિકમાં અનેક વખતે કરવાનો કહ્યો છે. ક્યારે ક્યારે કરવાનો છે તે અહીં જણાવીએ છીએ.

૪૦
સામાયિકમાં પ્રણિપાતસંખ્યા

૧. ઇરિયાવહિય પડિક્કમવાની આજ્ઞા માંગવા પૂર્વે.
૨. મુહપત્તી તથા અંગની પડિલેહણાની આજ્ઞા માંગવા પૂર્વે.
૩. સામાયિક લેવાની આજ્ઞા માંગવા પૂર્વે.
૪. સામાયિકમાં પ્રવેશ કર્યાની ખબર આપવા પૂર્વે.
૫. સામાયિક લેતાં ઊભા રહેવાનું હતું, તે બેસી જવાની આજ્ઞા માંગવા પૂર્વે.
૬. આજ્ઞા માગતાં બેસી ગયાની ખબર આપવા પૂર્વે.
૭. સામાયિકી કાળ સ્વાધ્યાયમાં ગાળવા માટે આજ્ઞા માંગવા પૂર્વે.
૮. સામાયિકી કાળ સ્વાધ્યાયમાં ગાળવાની ખબર આપવા પૂર્વે.

આમાં બધાં મળી આઠવાર પ્રણિપાતના પાઠના ઉચ્ચાર-પૂર્વક સામાયિક લેતી વખતે ગુરુને વંદન કરવાનો વિધિ છે. સદ્‌ગુરુનાં વિનય, બહુમાનની કેટલીબધી જરૂર છે એ ક્ષણેક્ષણે સૂચવવા – યાદ દેવા આ પ્રવૃત્તિ બસ છે. વિનય એ ધર્મનું મૂળ છે તેથી શિષ્ય વિનયવાળો ન થાય ત્યાં લગી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી તેને આત્માર્થ ન જાગે, ત્યાં સુધી તેના કાર્યની સિદ્ધિ ન થાય – આ

ચોક્કસ છે, અને તેના અચૂક પુરાવા રૂપે, મહાન ઉપાય રૂપે આ વિનયના આદેશ – ફરમાન – પ્રવૃત્તિ મૂકેલ છે.

૪૧

વિધિ અને તેનો હેતુ

અહીં કંઈ પણ આજ્ઞા માંગતાં "ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્!" એમ કહેવાય છે, તે વૃદ્ધ પરંપરાથી ચાલ્યો આવેલો નિયમનો આચાર છે. તેનો અર્થ એમ થાય છે કે 'હે! ભગવન્! આપની ઇચ્છાએ કરી – આપને અનુકૂળતા હોય તો, આપને યોગ્ય લાગે તો, મારી ઇચ્છાએ આજ્ઞા આપો.' હવે જે અર્થે આજ્ઞા માંગવાની હોય, તે આ સૂત્ર-વાક્ય પછી ઉચ્ચારવું. જેમકે "ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્! ઇરિયાવહિયં પડિક્કમામિ" એટલે "હે ભગવન્! ઇચ્છાએ કરી આજ્ઞા આપો, હું ઇરિયાવહિય પડિકમું છું" અર્થાત્ મને ઇરિયાવહી પડિકમવાની આજ્ઞા આપો. આમ સામાયિક લેતાં આજ્ઞા માગવા માટે બોલાતા આવા બીજા સૂત્રપાઠો સહેલાઈથી સમજી શકાય તેમ છે.

૪૨

'ઇચ્છામિ ખમાસમણ'– પ્રણિપાતસૂત્ર

મૂળ પાઠ

ઇચ્છામિ ખમાસમણો !
વંદિઉં જાવણિજ્જાએ
નિસીહિઆએ
મત્થએણ વંદામિ.

૪૩

સંસ્કૃત છાયા

ઇચ્છામિ ક્ષમાશ્રમણ! વંદિતું યાપનીયયા નૈષેધિકયા મસ્તકેન વંદે.

૪૪

અર્થપાઠ

ઇચ્છામિ—ઇચ્છું છું.

ખમાસમણો—હે ક્ષમાશ્રમણ - ક્ષમા આદિ ગુણે કરી સહિત એવા ક્ષમાશીલ શ્રમણ-સાધુજી-તપસ્વિન્!

વંદિઉં—વાંદવાને

જાવણિજ્જાએ—યથાશક્તિયુક્ત - બનતી શક્તિએ યુક્ત - યોગ્ય થયેલ

નિસીહિઆએ—પ્રાણાતિપાત આદિમાંથી નિષેધ પામેલા - નિવૃત્ત થયેલા શરીર વડે

મત્થએણ—મસ્તક વડે

વંદામિ—વાંદું છું.

૪૫

ભાવાર્થપાઠ

હે ક્ષમાદિ ગુણે કરી સહિત એવા સાધુજી! આપને જાવણિજ્જાએ એટલે ઇંદ્રય અને મનને બનતી શક્તિએ વશ કરીને તેની પીડાઓથી અબાધિત કરી યોગ્ય કરેલા, અને પ્રાણાતિપાત આદિ નિષેધ થયાં છે જેમાંથી એવા નૈષે-ધિકયા એટલે શરીર વડે - ટૂંકમાં વંદનયોગ્ય અબાધિત શરીર વડે વાંદવાને ઇચ્છું છું, અને બે જાનુ (ઢીંચણ), બે

હાથ અને લલાટ એ પાંચ અંગે ભૂમિને સ્પર્શ કરતો મસ્તકથી વંદન કરું છું – વાંદું છું. (જુઓ 'આપણું ખમાસમણ અથવા પ્રણિપાતસૂત્ર' એ લેખ, જૈનયુગ, ફાગણ–ચૈત્ર ૧૯૮૩-નો અંક પૃ. ૨૯૯)

૪૬
વિવેચનપાઠ

મુનિના દશ ધર્મ ક્ષમાદિ કહ્યા છે તે આગળ આપણે કહી ગયા છીએ. (જુઓ પૃ. ૧૬૨) મુનિ એટલે સાધુ. સાધુ કોણ તે આપણે આગળ કહી ગયા છીએ; તેથી તે હમેશાં વંદન કરવા યોગ્ય છે. આને માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે :

કિં પિચ્છસિ સાહૂણં, તવં ચ નિયમં ચ સંયમગુણં વા ?
તો વંદસિ સાહૂણં, એયં મે પુચ્છિઓ સાહુ.

અર્થ—હે પ્રાણી! (સાધુ તે પોતાના ગુણે કરીને જ સાધુ હોય, તે માટે) તું સાધુ ભણી શું પ્રેક્ષા કરે છે – જુએ છે? શું તપનો ગુણ જુએ છે? કે નિયમનો ગુણ કે સંયમનો ગુણ? તે ગુણ દેખીને ત્યાર પછી તું શું સાધુ પ્રત્યે વાંદીશ? એમ હું તુજને પૂછું છું માટે સાધુના ગુણે જ સાધુ દેખીને વંદના કરવી. (સુગુરુને સુખશાન્તિપૃચ્છા માટે જુઓ પરિશિષ્ટ–૧)

૪૭
પ્રણિપાતદોષ

વંદન કરતાં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે રખેને દોષ થઈ જાય. માટે જે બત્રીશ દોષ ટાળી પ્રણિપાત – વંદન કરવાનું છે તે દોષ કહે છે.

૧. અનાદૃતદોષ : અનાદરપણે સંભ્રાંત થઈ વંદના કરવી તે.
૨. સ્તબ્ધદોષ : જાતિ આદિથી અભિમાન રાખી, અથવા દ્રવ્યભાવાદિક ચોભંગીથી સ્તબ્ધ થઈ વંદના કરવી તે.
૩. અપવિદ્ધદોષ : વાંદણાં દેતાં તુરત નાસવું, અથવા આમતેમ ફરવું તે.
૪. પરિપિંડિતદોષ : ઘણા સાધુ પ્રત્યે એક જ વાંદણે વાંદવું તે, અથવા આવર્ત, વ્યંજન, અને આલાપ એ સર્વ એકઠા કરવા તે.
૫. ઢોલગતિદોષ : તીડની પેઠે ઉછળતાં વાંદવું તે.
૬. અંકુશદોષ : અંકુશની પેઠે રજોહરણને બે હાથ ગ્રહીને વાંદવું તે.
૭. કચ્છભરિંગિતદોષ : કાચબાની પેઠે રીંગતાં રીંગતાં વાંદવું તે.
૮. મત્સ્યોદ્વર્તદોષ : ઊભા થઈ બેસીને પાણીના માછલાની પેઠે એકને વાંદીને ઉતાવળા ફરી બીજાને વાંદવું, અથવા પાઠ છાનો કરવો, અથવા રેચકાવર્તે અનુલોમ પ્રતિલોમ વાંદવું તે.
૯. મનઃપ્રદુષ્ટદોષ : કોઈ સાધુ પ્રત્યે મનમાં ચિંતવતાં ઈર્ષ્યા સહિત વાંદવું તે.
૧૦. વેદિકાબદ્ધદોષ : બે ઢીંચણની ઉપર તથા નીચે હાથ મૂકીને, અથવા બે હાથની વચમાં બે ઢીંચણ રાખીને, અથવા બે હાથની વચમાં એક ઢીંચણ રાખીને, અથવા ખોળામાં હાથ મૂકીને વાંદવું તે.
૧૧. ભજંતદોષ : જેને વાંદીએ છીએ તે સાધુ અમને કંઈક

ભજશે એટલે વિદ્યામંત્રાદિક શીખવશે વગેરે લાલચથી અથવા નહીં વાંદીશ તો રીસ કરશે એવું જાણીને વાંદવું તે.

૧૨. ભયદોષ : નહીં વાંદીશ તો ગચ્છ આદિથી બહાર કાઢી મૂકશે, અથવા શાપ આદિક ક્રોધ કરશે ઇત્યાદિ ભયથી વાંદવું તે.

૧૩. ગારવદોષ : હું વાંદીશ તો પોતે સામાચારીમાં કુશળ છે એવું સર્વ જાણશે એવા ગારવથી વાંદવું તે.

૧૪. મિત્રદોષ : જેને વાંદું છું તેની સાથે મારે પૂર્વે મૈત્રી છે એવી વૃત્તિથી વાંદવું તે.

૧૫. કારણદોષ : જ્ઞાનદર્શનાદિ કારણ સિવાયનું બીજું કારણ – વસ્ત્રાદિક પદાદિક મને આપશે એવો હેતુ રાખીને વાંદવું તે.

૧૬. સ્તૈન્યદોષ : ચોરની પેઠે છાનું કે રખેને મને કોઈ ઓળખી લેશે એવી રીતે વાંદવું તે.

૧૭. પ્રત્યનીકદોષ : આહારાદિકની વેળાએ પ્રત્યનીકપણે – શત્રુપણે અનવસરે વાંદવું તે.

૧૮. રૂષ્ટદોષ : ક્રોધપૂર્વક વાંદવું તે.

૧૯. તર્જિતદોષ : વાંદવાથી પ્રસન્ન થતા નથી, ક્રોધ પામતા નથી માટે વાંદવું નકામું છે એવા હેતુથી, અગર તર્જની – આંગળીથી તર્જના દેતાં વાંદવું તે.

૨૦. શઠદોષ : માયાદિક કપટપૂર્વક અથવા ગ્લાનાદિક વ્યપદેશ કરી વાંદવું તે.

૨૧. હિલિતદોષ : 'તમને વાંદવાથી શું ફલ થાય?' એવી

હેલનાપૂર્વક વાંદવું તે.

૨૨. વિચલિત ચિત્તદોષ : અર્ધાં વાંદણાં દઈ વચમાં દેશ-કથાદિક કરતા જવું એમ વાંદવું તે.

૨૩. દ્દષ્ટાદ્દષ્ટદોષ : કોઈએ દીઠું ન દીઠું એમ લાજતાં અંધારામાં વાંદવું તે.

૨૪. શૃંગદોષ : મસ્તકનું એક પાસું ગુરુને પગે લગાડે તથા મુદ્રાહીનપણે ધર્મોપકરણાદિક વિપરીતપણે રાખતાં છતાં વાંદવું તે.

૨૫. કરદોષ : રાજાના કર હોય તેમ વેઠ કરતો હોય નહીં તેમ વાંદવું તે, પણ કર્મના નિર્જરા અર્થે નહીં.

૨૬. તન્મોચન દોષ : આ કર્યા વગર છૂટકો નથી, હવે આમાંથી ક્યારે છૂટશું એવી ચિંતવના કરતાં વાંદવું તે.

૨૭. આશ્લિષ્ટાનાશ્લિષ્ટ દોષ : હાથે કરી રજોહરણ અને મસ્તક અડે, તે શુદ્ધ છે એટલે તેમાં દોષ નથી, પણ (૧) જો રજોહરણને હાથ લગાડે પણ મસ્તકે હાથ ન લગાડે, (૨) મસ્તકે હાથ લગાડે પણ રજોહરણે હાથ ન લગાડે (૩) તથા રજોહરણ અને મસ્તક બેઉને હાથ લગાડે નહીં – આશ્લેષે નહીં – આમ ત્રણ પ્રકારે આ દોષ થાય છે.

૨૮. ઊણ દોષ : આવશ્યાદિક પાઠ ઓછા કહેતાં વાંદવું તે.

૨૯. ઉત્તરચૂલિકા દોષ : વાંદણે વાંદીને છેલ્લા શબ્દો 'મત્થ-એણ વંદામિ' એમ કહેવું તે.

૩૦. મૂક દોષ : આલાપ, આવર્ત વગેરે મૂંગાની પેઠે ન બોલતાં વાંદવું તે.

૩૧. ઢઢ્ઢર દોષ : આલાપને અત્યંત મોટે સ્વરે ઉચ્ચાર કરી વાંદવું તે.

૩૨. ચુડલિક દોષ : અંબોડાની પેઠે રજોહરણને છેડે ઝાલી રજોહરણને ભમાડતાં વાંદવું તે.

૪૮

દોષવર્જનથી થતા ગુણો

આ દોષથી રહિત વાંદણાં કરવાથી ઘણું ફળ થાય છે અને ધર્મના હેતુઓ સચવાય છે. તે નીચે પ્રમાણે :

૧. વિનયોપચાર : વિ=વિશેષે કરી+નય્=લઈ જવું–એટલે વિશેષે કરી સર્વ કર્મનો નાશ કરે તે વિનય, અને ઉપચાર એટલે આરાધવાનો પ્રકાર. વાંદણાંથી આ સૂચવાય છે.

૨. માનાદિભંગ : વંદન કરવાથી વિનય થાય છે, અને તેથી પોતાના અભિમાન આદિનો ભંગ થાય છે.

૩. ગુરુપૂજા : ગુરુ જે પૂજ્યજન છે તેમની પૂજા, સેવા, ભક્તિનું સાચવવું થાય છે.

૪. જિનાજ્ઞારાધન : શ્રી તીર્થંકર દેવની આજ્ઞાનું આરાધન – પાળવું થાય છે કેમકે ભગવંતે વિનયમૂલ ધર્મ કહ્યો છે.

૫. શ્રુતધર્મારાધન : શ્રુતધર્મનું આરાધવું થાય છે, કારણકે શ્રુતજ્ઞાન જે ગુરુ પાસેથી ભણવું તે પણ વંદનપૂર્વક ભણવાનું કહ્યું છે.

૬. અક્રિયા : પરંપરાએ અક્રિયારૂપ ફલ એટલે સિદ્ધપણું પમાય છે.

આવી રીતે છ ગુણ ગુરુને વંદન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ગુરુ વિના જ્ઞાન નથી, અને જ્ઞાન વિના મોક્ષ નથી. માટે ગુરુને સર્વ બાબતમાં સામાયિકમાં, દર્શન કરતી વખતે, ભણતી વખતે, સાંભળતી વખતે પ્રણિપાતસૂત્રથી વંદના કરવાની છે.

૪૯
'ઇરિયાવહી' પાઠનો ક્રમહેતુ

ગુરુને વંદન કરવા પછી પોતાને જે દોષ લાગેલો છે તેની શુદ્ધિ કરવા નિમિત્તે 'ઇરિયાવહી'નો પાઠ ભણવો જોઈએ, કારણકે એવા દરેક પ્રકારના દોષથી શુદ્ધ થયા પછી જ સામાયિક કરવાને લાયક થઈ શકાય છે. જેમ મલિન લૂગડા ઉપર રંગ લગાડવાથી તે લૂગડાની કિંમત ઘટે, માટે મેલ ટાળી લૂગડું ઊજળું કરી પછી રંગ ચઢાવે તો તેની કિંમત ઘણી વધે, તેમ અહીંયાં જીવ પણ સંસારમાં આર્ત્ત, રૌદ્ર રૂપ પરિણામથી, તથા ગમનાગમન (આવવા-જવાનું) કરતાં અનેક પ્રકારે જીવની વિરાધના રૂપ પાપે કરી મલિન થવાય છે, માટે તે પાપ આલોવ્યા વિના મલિન-પણે વ્રતરૂપ રંગ લગાવાય, તો તે ન શોભે, તેથી પહેલાં 'ઇરિયાવહી' પડિક્કમવી. આ, પહેલાં પડિક્કમવા માટેના શાસ્ત્રના આધારો ઘણા છે; જેમકે

વવહારાવસ્સય મહાનિસીહ ભગવઇ વિવાહચૂલાસુ,
પડિક્કમણચુન્નિમાઇસુ પઢમં ઇરિયાપડિક્કમણં.

અર્થ—શ્રી વ્યવહારસૂત્ર, આવશ્યકસૂત્ર, મહાનિશીથ-

સૂત્ર, ભગવતિસૂત્ર, વિવાહચૂલિકા તથા પ્રતિક્રમણચૂર્ણિ આદિને વિષે પ્રથમ ઇરિયાવહી પ્રતિક્રમવાનું કહેલું છે. અને દરેક શુભ ધર્મક્રિયાની શરૂઆતમાં ઇરિયાવહી પડિક્કમવી જોઈએ; અને તેને માટે શ્રી મહાનિશીથ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે

ઇરિયાવહિયાએ અપડિક્કંતા ન કિંચિ કપ્પઇ,
ચેઇયવંદણ સજ્ઝાયાવસ્સયાઈ કાઉં.

અર્થ—ઇરિયાવહી પ્રતિક્રમ્યા વિના ચૈત્યવંદન, સજ્ઝાય, આવશ્યકાદિ કાંઈ પણ કરવું ન કલ્પે.

મતલબ કે દરેક શુદ્ધ ક્રિયા, આત્માને કર્મથી મુક્ત કરવાને માટે છે, અને તેટલા માટે જે દોષ હોય તે પ્રથમથી દૂર કરવો જોઈએ, તે માટે હૃદયપૂર્વક સમજીને 'ઇરિયાવહી'-નો નીચેનો પાઠ વિધિપૂર્વક બોલવો.

૫૦

વિધિ

'ઇચ્છામિ ખમાસમણ' કરી પછી ઊભા થઈ બે પગની વચ્ચે આગળથી ચાર આંગળનું અને પાછળથી ત્રણ આંગળ ઝાઝું અને ચાર આંગળથી ઓછું એવું અંતર રાખી એમ પગે જિનમુદ્રા સાચવતો, તથા બે હાથની આંગળીઓ એક એકમાં નાખી કમળના દોડાના આકારે હાથ જોડી મુખ આગળ રાખી બે હાથની કોણીઓ પેટ ઉપર રાખવા રૂપ યોગમુદ્રા સાચવી 'ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્' એ નીચેનો પાઠ 'પડિક્કમામિ' સુધી આજ્ઞા માગવા રૂપે કહેવાનો છે. પછી 'ઇચ્છ'' – આજ્ઞા પ્રમાણ છે એમ કહી, 'ઇચ્છામિ પડિક્કમિઉ'' એ ઇરિયાવહીય સૂત્રનો આખો પાઠ કહેવો.

૫૧

'ઇરિયાવહિય' સૂત્ર-ઈર્યાપથિકી સૂત્ર

(વિરાધનાની આલોચના-પ્રાયશ્ચિત્ત સૂત્ર)

મૂળ પાઠ

ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્!
ઇરિયાવહિયં પડિક્કમામિ. ઇચ્છં.
ઇચ્છામિ પડિક્કમિઉં. ૧
ઇરિયાવહિયાએ વિરાહણાએ. ૨
ગમણાગમણે. ૩
પાણક્કમણે, બીયક્કમણે, હરિયક્કમણે,
ઓસા-ઉત્તિંગ-પણગ-દગ-મટ્ટી-મક્કડાસંતાણા-
સંકમણે. ૪
જે મે જીવા વિરાહિયા ૫
એગિંદિયા, બેઇંદિયા, તેઇંદિયા,
ચઉરિંદિયા, પંચિંદિયા ૬
અભિહયા, વત્તિયા, લેસિયા,
સંઘાઇયા, સંઘટ્ટિયા, પરિયાવિયા,
કિલામિયા, ઉદ્દવિયા,
ઠાણાઓ ઠાણં સંકામિયા, જીવિયાઓ વવરોવિયા,
તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં. ૭

૫૨

સંસ્કૃત છાયા

ઇચ્છાકારેણ સંદિશથ ભગવન્! ઈર્યાપથિકીં
પ્રતિક્રામામિ. ઇચ્છામિ.
ઇચ્છામિ પ્રતિક્રમિતું ઈર્યાપથિકાયાં વિરાધનાયાં.

ગમનાગમને, પ્રાણાક્રમણે બીજાક્રમણે હરિતાક્રમણે અવશ્યાયોત્તિંગપનકોદકમૃત્તિકામર્કટસંતાનસંક્રમણે, યે મયા જીવાઃ વિરાધિતાઃ. એકેંદ્રિયાઃ દ્વીંદ્રિયાઃ ત્રીંદ્રિયાઃ ચતુરિન્દ્રિયાઃ પંચેંદ્રિયાઃ, અભિહતાઃ વર્તિતાઃ શ્લેષિતાઃ સંઘાતિતાઃ સંઘટ્ટિતાઃ પરિતાપિતાઃ ક્લમિતાઃ અવદ્રાવિતાઃ સ્થાનાત્સ્થાનં સંક્રમિતાઃ જીવિતાત્ વ્યપરોપિતાઃ, તસ્ય મિથ્યા મમ દુષ્કૃતમ્.

૫૩–૫૪

અર્થપાઠ અને ભાવાર્થપાઠ

ઇચ્છાકારેણ—ઇચ્છાએ કરી, ઇચ્છાપૂર્વક

સંદિસહ ભગવન્—આજ્ઞા આપો, ભગવન્!

ઇરિયાવહી પડિક્કમામિ—ઈર્યાપથિકીક્રિયા પ્રતિક્રમું છું.

૧. અભ્યુગમ સંપદા[૧] : અભિ=તરફ+ઉપગમ – જવું તે, એટલે સ્વીકાર, દોષનો એકરાર. સંપદા એટલે વિસામો–વિરામ. વિશેષાર્થ એ છે કે આલોચના લક્ષણરૂપ કાર્યના અંગીકાર કરવારૂપ સંપદા; કારણકે નીચે પ્રતિક્રમવાની ઇચ્છા કરાય છે.

ઇચ્છામિ—ઇચ્છું છું,

પડિક્કમિઉં—પ્રતિક્રમવાને–નિવર્તવાને–મુક્ત થવાને.

૨. નિમિત્ત સંપદા : હવે શું પ્રતિક્રમવાની ઇચ્છા છે? તો કહે કે ઇર્યાપથિકી વિરાધના. આ, વિરાધના પ્રતિક્રમવારૂપ અંગીકાર કરેલ વસ્તુને ઊપજવાનાં કારણરૂપ છે. કારણકે તે વિરાધના થાય તો પ્રતિક્રમવાની જરૂર

---

૧. Confession (as of a guilt) Apte's Dictionary.

રહે છે તેથી તે વિરાધના નિમિત્ત કારણ હોવાથી આ સંપદાને નિમિત્તસંપદા કહેવામાં આવે છે.

ઇરિયાવહિયાએ વિરાહણાએ — સં. ઇર્યાપથિકયા વિરાધનયા –

(૧) ઇર્યાપથમાંથી ઉદ્‌ભવેલી; ઇર્યા–ગતિ અને પથ–માર્ગ તે ઇર્યાપથમાંથી જંતુઓની થનારી વિરાધના તેમાં. આમાં ઇર્યાપથ એટલે જવાનું જેમાં મુખ્ય છે એવો માર્ગ.

(૨) ઐર્યાપથિક એટલે સાધુ તથા શ્રાવકનો આચાર અર્થાત્ ધ્યાન મૌન આદિ વ્રત. તેમાં આચારના અતિક્રમથી – ઉલ્લંઘનથી થયેલ વ્રતને બાધા તેનું નામ ઐર્યાપથિકી વિરાધના.

આ બંને અર્થથી તે પાપક્રિયા છે, આમાંથી (પ્રતિ-ક્રમવા – નિવૃત્ત થવા ઇચ્છું છું)

૩. ઓઘ – સામાન્યહેતુ સંપદા : ઉપર બતાવેલી વિરાધના-રૂપ સપાપ ક્રિયા શું કરવાથી થાય ? તો તે કહેવાને સામાન્ય પ્રકારે પ્રાયશ્ચિત ઉપજાવવા રૂપ કહે છે તેથી સામાન્યહેતુ સંપદા, કારણકે જીવહિંસા ઉપજાવવાનો સામાન્ય હેતુ ગમનાગમન છે તેથી કહે છે કે :

ગમણાગમણે—ગમન એટલે જવું અને આગમન એટલે આવવું તેના વિષે, અર્થાત્ પોતાના સ્થાનકથી બીજે સ્થાનકે જવું, અને બીજે સ્થાનકથી પોતાને સ્થાનકે આવવું, આ બે ક્રિયામાં (સામાન્ય રીતે જોતાં જીવવિરાધના – હિંસા થાય છે).

હવે તે ગમાનાગમનમાં એટલે પરસ્થાનકે જવામાં અને સ્વસ્થાનકે આવવામાં બીજી રીતે – વિશેષપણે કઈ રીતે વિરાધના થાય છે તો તેને માટે કહે છે :

૪. ઇત્વર – વિશેષહેતુ સંપદા :

પાણુક્કમણે—પ્રાણીને આક્રમણથી એટલે દાબવાથી – પગેથી ચાંપવાથી. પ્રાણી એટલે બેન્દ્રિય, તેંદ્રિય, અને ચૌરિંદ્રિય જીવો.

બીયક્કમણે—બીજને દાબવાથી – પગેથી ચાંપવા થકી. બીજ જેવાં કે ચોખા, જવ, સરસવ વગેરે સર્વ જાતિનાં ધાન્ય વગેરે કે જે વાવવાથી ઊગી નીકળે તે બીજ.

હરિયક્કમણે—હરિતને પગથી ચાંપવા થકી. હરિત એટલે નીલવર્ણવાળી એવી મૂલસ્કંધાદિક દશ પ્રકારની વનસ્પતિમાં[૧] થાય છે તે.

ઓસા—અવશ્યાય એટલે ઓસ–ઠાર; ઠારથી આકાશમાંથી જે સૂક્ષ્મ અપ્કાય – પાણીના જીવો પડે છે તેનું ગ્રહણ કરવાનું છે. આ સૂક્ષ્મ અપ્કાયની વિરાધના પાપનો હેતુ છે; કારણકે આગમમાં કહ્યું છે કે –

એગંમિ ઉદગબિંદુમિ, જે જીવા જિણવરેહિં પણ્ણત્તા,
તે જઇ સરિસિવ મિત્તા, જંબૂદીવે ન માયંતિ.

---

૧. વનસ્પતિ ચાંપવાથી જીવની વિરાધના થાય છે, કારણકે વનસ્પતિમાં જીવ છે. જીવનાં જે-જે લક્ષણ છે તે વનસ્પતિમાં જોવામાં આવે છે. ડૉ. જગદીશચંદ્ર વસુએ વનસ્પતિમાં જીવ હોવાનું વિજ્ઞાન દ્વારા સિદ્ધ કર્યું છે.

અર્થ—ઉદગ એટલે પાણીના એક બિંદુમાં જિનવરે જે જીવો કહ્યા છે, તે દરેક સરસવ જેવડી કાયા કરે, તો જંબૂદ્વીપમાં સમાઈ શકે નહીં.

ઉત્તિંગ—ભૂમિફોડા અથવા જેને ભુઇયા કહે છે. આ જીવો ગર્દભ એટલે ગધેડા જેવા આકારના હોય છે, તે ભૂમિમાં ગોળ આકારનું ઘર કરીને રહે છે. અથવા ઉત્તિંગ એટલે કીડીઓનાં દર – નાગરાં.

પણગ—પનક એટલે પંચ વર્ણનાં નીલ ફૂલ–સેવાળ.

દગમટ્ટિ—૧. ઉદક એટલે પાણી અને મૃત્તિકા એટલે માટી. આ બંનેનો ભેગો અર્થ એ થાય છે કે સચિત ભૂમિનો સચિત પાણી સાથે સંયોગ થતાં થતો કીચડ–કાદવ. ૨. અથવા જુદો અર્થ કરીએ તો પાણી – અપ્કાય અને માટી – પૃથ્વીકાય.

મક્કડાસંતાણા—મર્કટ–કરોળિયાનાં સંતાન એટલે જાળો. આ રીતે ઉપર જણાવેલ સર્વ પાંચ અથવા છ જાતિના જીવોને

સંકમણે—સંક્રમણ કરવા થકી, પગે ચાંપવા થકી એટલે ચાંપ્યા હોય – પગાદિથી મસળ્યા હોય – મથન કર્યા હોય – તાડન, તર્જન કરવા થકી જે કંઈ વિરાધના થઈ હોય તે.

ભાવાર્થ—માર્ગમાં ચાલતાં કોઈ પણ પ્રાણધારી જીવને ચાંપ્યા હોય, બીજ, વનસ્પતિ, ઠાર સચિત પાણી અને કાચી માટી, પાંચ જાતનાં નીલફૂલ, કરોળિયાનાં જાળાં વગેરેને પગ વતી ચાંપ્યાં હોય અને દુઃખ

ઉપજાવ્યું હોય. આમાં પાણક્કમણે બીયક્કમણે એમ દરેકનાં નામ દઈને વિશેષ કહ્યું તેથી ઇત્વર (વિશેષ) હેતુ સંપદા. (આવશ્યક પર શ્રી હરિભદ્રની વૃત્તિ પૃ. ૫૭૩)

૫. સંગ્રહ સંપદા : (એક જ પદથી સંગ્રહ વડે સર્વ જીવોની વિરાધના કહે છે.)

જે મે જીવા—જે મારાથી જીવો.

વિરાહિયા—વિરાધ્યા હોય, દુઃખમાં પાડ્યા હોય.

ભાવાર્થ—જે કોઈ પણ એકેંદ્રિયાદિક જીવની સાથે મેં વિરાધના કે દુઃખ ઉપજાવ્યું હોય.

આમાં જીવ વિરાધ્યા એમ સામાન્યે કહ્યું, પણ વિસ્તારે એકેંદ્રિય આદિથી ન કહ્યું માટે આ સઘળા જીવના પરિતાપરૂપ એક પદની સંગ્રહ સંપદા.

૬. જીવ સંપદા : હવે તે કયા જીવ મેં વિરાધ્યા એટલે દુઃખિયા કીધા તે જીવનાં નામ 'એગિંદિયા' આદિ ગણાવે છે તેથી જીવ સંપદા.

એગિંદિયા—એક ઇંદ્રિયવાળા એટલે જેને શરીરરૂપ એક જ ઇંદ્રિય હોય તે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ એ પાંચ પ્રકારના સ્થાવર જીવ એકેંદ્રિય છે. આ પાંચેમાંના દરેકને અનેક ભેદ છે, તે જીવવિચારમાંથી જાણવા.

બેઇંદિયા—બે ઇંદ્રિયવાળા એટલે જેને શરીર અને મુખ એ બે જ ઇંદ્રિયો હોય તે. દાખલા તરીકે કૃમિ, શંખ, સીપ, જળો, અળસિયાં વગેરે જેને પગ ન હોય તે.

તેઇંદિયા—ત્રણ ઇંદ્રિયવાળા એટલે જેને શરીર, મુખ અને નાસિકા એ ત્રણ જ ઇંદ્રિય હોય. દાખલા તરીકે ગધૈયા, કુંથુવા, જૂ, લીખ, માંકડ, કીડી, મકોડા વગેરે.

ચઉરિંદિયા—ચાર ઇંદ્રિયવાળા એટલે જેને શરીર, મુખ, નાસિકા અને આંખ એ ચાર ઇંદ્રિય હોય તે. જેવા કે માખી, મચ્છર, ડાંસ, વીંછી, ચાંચડ, ભમરી, ટીડ વગેરે જે-જે ઊડનારા જીવ હોય તે.

પંચિંદિયા—પાંચ ઇંદ્રિયવાળા એટલે શરીર, મુખ, નાસિકા, આંખ અને કાન એ પાંચ ઇંદ્રિય જેને હોય તે. જેવાકે જલચર – માછલાં, કાચબા આદિ, તથા સ્થલચર – સિંહ, વાઘ, આદિ, ખેચર – હંસ, મોર આદિ પક્ષીઓ–તિર્યંચ વગેરે, તથા મનુષ્ય, દેવ અને નારકી એ સૌ પંચેંદ્રિય જીવ છે.

આ સર્વેમાં – પાંચ બોલમાં બધા સંસારી જીવનો સમાવેશ થયો.

ભાવાર્થ—માર્ગમાં જતાં આવતાં એકેંદ્રિય, દ્વીંદ્રિય, ત્રીંદ્રિય, ચતુરિંદ્રિય અને પંચેંદ્રિય કોઈ પણ જીવને મેં દુઃખ ઉપજાવ્યું હોય.

૭. વિરાધના સંપદા :

અભિહયા—અભિહતાઃ – અભિ એટલે સામા આવતાં પગે કરી હણ્યા.

વત્તિયા—ધૂળમાં કે કાદવમાં ઢાંકયા.

લેસિયા—જમીન સાથે ઘસ્યા અથવા લગાર મસળ્યા.

સંઘાઈયા—માંહોમાંહે એકબીજાના શરીરને મેળવ્યા.
સંઘટ્ટિયા—સ્પર્શ કરીને અડાડીને દુભાવ્યા.
પરિયાવિયા—પરિતાપ (દુ:ખ) ઉપજાવ્યો.
કિલામિયા—કિલામણા-ગ્લાનિ ઉપજાવી નિસ્તેજ કીધા એટલે માર્યા નહીં પણ મરણતોલ કીધા યા થકાવ્યા.
ઉદ્દવિયા—ઉપદ્રવ કીધો - ત્રાસ પમાડયા.
ઠાણાઓ ઠાણં સંકામિયા—એક સ્થાનથી બીજે સ્થાને લઈ ગયા.
જીવિયાઓ વવરોવિયા—જીવિતથી જુદા કીધા એટલે મારી નાંખ્યા.
તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં—તેનું - તે સંબંધી દુષ્કૃત - પાપ લાગ્યું હોય તે મિથ્યા થાઓ.
આમાં કઈ રીતે વિરાધના કરી હોય - થઈ ગઈ હોય તેનાં નામ જુદીજુદી રીતે આપ્યાં તેથી વિરાધના સંપદા થઈ.

ભાવાર્થ—આ પાંચે જાતના જીવોને સામા આવતાં માર્યા હોય, ધૂળે કરી ઢાંકયા હોય, જમીન સાથે ઘસ્યા હોય, માંહોમાંહે લડાવ્યા હોય, સ્પર્શ કરીને દુ:ખ દીધું હોય, અનેક રીતે પરિતાપ ઉપજાવ્યો હોય, દુ:ખ આપીને મરણતોલ કર્યા હોય, અનેક રીતે ત્રાસ ઉપજાવ્યો હોય, એક સ્થાનકથી બીજા સ્થાનકે લઈ જતાં દુ:ખ ઉપજાવ્યું હોય, અને અનેક ચેષ્ટા કરતાં જીવથી દૂર કર્યા હોય - માર્યા હોય તો તે સર્વે મારાં પાપ મિથ્યા થજો - નિષ્ફળ થજો.

૫૫
વિવેચનપાઠ

આમાં પશ્ચાત્તાપ એ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. જે કાંઈ કર્યા વગર ચાલતું નથી એટલે જે અશક્યપરિહાર છે તેમાં વગર ઈરાદાએ પોતાના નિમિત્તે કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ કોઈ પણ જીવને થાય તે એક જાતનું પાપ છે, અને એવા પાપનો જેટલો બને તેટલો ત્યાગ કરવાની સાથે તેનો અંતઃકરણપૂર્વક પશ્ચાત્તાપ કરવો જોઈએ. એક આચાર્ય વિષે એ પ્રમાણે કહેલું છે કે એક નદી ઓળંગતી વખતે તેમના મનમાં એવા પ્રકારનો પશ્ચાત્તાપ થયો કે અહો! મારા ચાલવાથી આ પાણીના જીવને કેટલું બધું દુઃખ થતું હશે? આ પશ્ચાત્તાપની ભાવનાએ ચડતાં ચડતાં તે નદીની વચમાં જ તેમણે ક્ષપકશ્રેણિ માંડીને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

આ ઉપરથી વિચારવાનું છે કે ઉપયોગ એ ઉત્તમ પ્રકારનો ગુણ છે. જો ઉપયોગપૂર્વક ચાલવામાં આવે, અને દરેક ક્રિયા ઉપયોગપૂર્વક કરવામાં આવે તો હજારો પાપમાંથી મુક્ત રહેવાય છે અને તેની સાથે જે અશક્ય હોય તેના વિષે પશ્ચાત્તાપ થાય તો તે પશ્ચાત્તાપથી અનેક ભવનાં સંચિત પાપનો નાશ પણ થાય છે.

આમાં રહેલ પશ્ચાત્તાપ કોઈ પણ ક્રિયા કરતાં પહેલાં જાણ્યેઅજાણ્યે ચાલતાં – ગમનાગમન કરતાં જીવની વિરાધના થઈ ગઈ હોય તે સંબંધે છે. જીવની વિરાધના જાણ્યેઅજાણ્યે જેમ બને તેમ ન થાય તે સારું છે, અને તે નિયમ સચવાતાં ધર્મની જનની – મારૂપ દયાનો ઉત્તમ સિદ્ધાંત માત્ર નામથી

નહીં પણ દરેક ક્રિયામાં પાળી શકાય છે. આથી શાસ્ત્રકારે એવું ફરમાવેલું છે કે દરેક શુભ ક્રિયા કરતાં પહેલાં આ ઈર્યાપથિકીથી વિશુદ્ધિ કરવી. આ ઈર્યાપથિકીમાં રહેલા ભાવથી સમજી શકાશે કે જૈનધર્મમાં ઉચ્ચ તત્ત્વોને પુષ્ટિ આપનાર એવી સૂક્ષ્મ વિશુદ્ધિ સઘળી ક્રિયામાં કરવા જણાવેલ છે, તેથી જગતના દરેક જીવ પ્રત્યે સમાનભાવ રાખી તેમની રક્ષા કરવા માટે જૈનધર્મ કેટલો ઊંડો ઊતરેલ છે તેનો સારો આભાસ આવી શકે તેમ છે.

જીવને મરણથી બચાવવા એનું નામ જ દયા છે એટલું માની બેસી જવું એ ભૂલભરેલું છે, તેવો પાઠ આ સૂત્ર શીખવે છે. મૂળ સૂત્રમાં દરેક સૂક્ષ્મ અને બાદર જીવની દયા ચિંતવી છે, તેમાં તેમને જીવથી જુદા કરવા એટલું જ નહીં પરંતુ કોઈ પણ જીવને – સૂક્ષ્મ જીવને પણ ચાંપવા, ઘસવા, માંહોમાંહે લડાવવા, એક સ્થાનકેથી બીજે સ્થાનકે લઈ જવા અને ત્રાસ ઉપજાવવો એ પણ ખોટું છે, એમ આ પાઠ દર્શાવી આપે છે; આથી હૃદયશુદ્ધિ થાય છે.

'તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં' એટલા શબ્દો પાઠના અંતે આવે છે, તેનો અર્થ અશક્યપરિહારનો[1] લઈને કોઈ પણ જીવને ત્રાસ ઉપજાવ્યો હોય તે સર્વ મિથ્યા – નિષ્ફળ દુષ્કૃત થાઓ અર્થાત્ એ દોષથી મુક્ત થવાની ભાવના ભાવીએ છીએ. આ શબ્દોમાં આખા પાઠનું તાત્પર્ય નામે આંતરિક પશ્ચાત્તાપ સમાયેલ છે. 'મિચ્છા મિ દુક્કડં' એ

---

૧. એટલે જેનો ત્યાગ કરવો અશક્ય છે.

શબ્દો જૈનોમાં સામાન્ય રીતે બહુ પ્રચલિત અને રૂઢ તરીકે વપરાય છે, એટલે કોઈ પણ ક્રિયા કરતાં તેમાં થયેલ દોષ, સ્ખલના, ભૂલ, અસત્યાચરણ આદિ થયેલ હોય તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ એ અર્થમાં વારંવાર વપરાય છે; દાખલા તરીકે સંવત્સરીને દિવસે પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી 'મિચ્છા મિ દુક્કડં' દેવાય છે. આ જો હૃદયપૂર્વક – પશ્ચાત્તાપપૂર્વક ઉપયોગથી યથાર્થ અર્થ સમજીને, એટલે કરેલાને માટે પશ્ચાત્તાપ અને હવે પછી ફરીથી નહીં જ કરવાના ભાવથી વપરાયો હોય તો તેનું રહસ્ય પામી શકાય છે, અને રહસ્ય પામતાં કર્મબંધનનું દ્વારા બંધ થાય છે. આ પાઠમાં 'મિચ્છા મિ દુક્કડં' ૫૬૩ પ્રકારના જીવો પ્રત્યે દેવાય છે. તે જીવોના ભેદ આ પ્રમાણે: નર્ક ગતિના ૧૪ ભેદ, તિર્યંચ ગતિના ૪૮ ભેદ, મનુષ્યગતિના ૩૦૩ ભેદ, અને દેવગતિના ૧૯૮ ભેદ – એમ ચાર ગતિના મળીને ૫૬૩ ભેદ થાય. તે જુદા જુદા બતાવે છે – સાત નર્કના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા ગણતાં ૧૪ ભેદ થાય; પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાઉકાય, અને સાધારણ વનસ્પતિકાય એ પાંચેના સૂક્ષ્મ, બાદર અને પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા ગણતાં ૨૦ ભેદ; તથા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય અને વિકલેંદ્રિય (બેઇંદ્રી, તેઇંદ્રી, ચૌરેંદ્રી) એ ચારના પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા ગણતાં ૮ ભેદ; જળચર, થળચર, ખેચર, ઉરપરી અને ભુજપરી એ પાંચ પ્રકારના તિર્યંચ પંચેંદ્રિયના સંમૂર્છિમ, ગર્ભજ, તથા પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા ગણતાં ૨૦ ભેદ એમ સર્વ મળીને તિર્યંચ ગતિના ૪૮ ભેદ થાય; ૧૫ કર્મભૂમિ, ૩૦ અકર્મભૂમિ અને ૫૬ અંતરદ્વીપ કુલ

૧૦૧ ક્ષેત્રોના મનુષ્યને ગર્ભજ પર્યાપ્તા, ગર્ભજ અપર્યાપ્તા, અને સંમૂર્છિમ અપર્યાપ્તા એમ ત્રણ પ્રકારે ગુણતાં મનુષ્ય ગતિના ૩૦૩ ભેદ થાય; ૧૦ ભુવનપતિ, ૧૫ પરમાધામી, ૧૦ તિર્યગ્ જૃંભક, ૮ વ્યંતર, ૮ વાણુવ્યંતર, ૫ ચરજ્યોતિષી, ૫ સ્થિરજ્યોતિષી, ૧૨ દેવલોક, ૯ ગ્રૈવેયક, ૫ અનુત્તર વિમાન, ૩ કીલ્વીષીઆ, ૯ લોકાંતિક એ પ્રમાણે કુલ ૯૯ પ્રકારના દેવતાને પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા ગણતાં દેવગતિના કુલ ૧૯૮ ભેદ થાય. આ રીતે ચાર ગતિના મળીને સર્વ ૫૬૩ ભેદ થાય. આનો વિસ્તાર જીવવિચાર પ્રકરણમાંથી જોઈ લેવો.

ઇરિયાવહીના મિચ્છા મિ દુક્કડનું પ્રમાણ સિદ્ધાંતમાં એવું કહેલું છે કે ઉપર જણાવેલા જીવના ૫૬૩ ભેદને 'અભિહયા'થી તે 'જીવિયાઓ વવરોવિયા' સુધીનાં દશ પદો કે જે જીવવિરાધના થવાના અંગે છે તેથી દશ પ્રકારે ગુણતાં ૫૬૩૦ થાય; તેમાં કેટલાએકની રાગથી વિરાધના થઈ હોય, કેટલાએકની દ્વેષથી વિરાધના થઈ હોય, એથી રાગ અને દ્વેષથી બમણાં કરીએ તો ૧૧૨૬૦ થાય. વળી તેની મન, વચન, કાયા એ ત્રણ યોગે કરીને વિરાધના થાય તેથી તેને ત્રણગણાં કરતાં ૩૩૭૮૦ થાય. વળી કરવું, કરાવવું, અને અનુમોદવું એમ ત્રણ પ્રકારે પાપ લાગ્યું તેથી ત્રણગણાં કરતાં ૧૦૧૩૪૦ ભેદ થાય, તેને ત્રણ કાલ – અતીત, અનાગત, અને વર્તમાન એમાં જે પાપ લાગ્યું હોય માટે ત્રણગણાં કરતાં ૩૦૪૦૨૦ થાય. આ અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ, દેવ, ગુરુ, અને પોતાના આત્મા એમ છની સાક્ષીએ

મિચ્છા મિ દુક્કડ દેતાં છગણું કરીએ ત્યારે ૧૮૨૪૧૨૦ થાય. આ રીતે મિચ્છા મિ દુક્કડ દેવાથી ઐમંતા મુનિને કેવલજ્ઞાન ઊપજ્યું હતું; માટે શુદ્ધ મનથી પ્રથમ 'ઇરિયાવહી' પડિક્કમવી; તેનો અર્થ વિચારી (૧૮૨૪૧૨૦) મિચ્છા મિ દુક્કડ દેવા.

સહેજસાજ દોષથી આત્માને મુક્ત રાખવાને ઉપયોગ કેટલો બધો જરૂરનો છે, તે ઉપર સૂચવેલા ભેદ બતાવી આપે છે. આવા ઉપયોગપૂર્વક આપેલા મિચ્છા મિ દુક્કડથી આત્મા શુદ્ધ થઈ જાય તેમાં શું નવાઈ છે? દરેક જીવ પર મૈત્રીભાવ રાખવાને આ શબ્દો છે, અને તે સમજીને મન-વચન-કાયાની ત્રિકરણ શુદ્ધિથી ઇરિયાવહી પડિકમતાં મિચ્છા મિ દુક્કડ દેનારને આંતરિક પરિણામની શુદ્ધિ – આત્માની શુદ્ધિ થયા વગર રહે નહીં; અને એવી રીતે શુભ ધ્યાનથી ક્ષણિકમાં મૃગાવતીની પેઠે અનેક ઘોર કર્મનો – પાપનો નાશ થઈ જાય.

વળી ઊલટી કરેલી ક્રિયા નિષ્ફળ પણ જાય છે, અને બીજાં દૂષણ લાગે છે. કહ્યું છે કે :

મિથ્યા દુક્કડ દેઈ પાતિક, તે ભાવે જે સેવે રે;
આવશ્યક સાખે તે પ્રગટે, માયા મોસો સેવે રે.

અર્થ—મિથ્યા દુક્કડ દઈને તે જ પાપ ભાવે કરીને જે પ્રાણી સેવે છે અર્થાત્ કરે છે, તે અપ્રત્યક્ષ રીતે આવશ્યક સૂત્રની સાક્ષીએ માયામૃષાવાદ પાપસ્થાનક સેવે છે. તો 'મિચ્છા મિ દુક્કડ'નો અર્થ પૂરેપૂરો શીખી મનન કરી તે પ્રમાણે વર્તન કરવાનું છે. તે માટે શાસ્ત્રકારે 'મિચ્છા

મિ દુક્કડ’નો વિશેષાર્થ, અને તે કહેવામાં મનનાં પરિણામ કેવાં હોય તે દર્શાવવા તેના દરેક અક્ષર પર અર્થવિસ્તાર આ પ્રમાણે કરેલ છે :

‘મિ’ત્તિ મિઉમદ્દવત્તે, ‘છ’ત્તિય દોસાણુ છાયણે હોઈ;
‘મિ’ત્તિ ય મેરાઇ ઠિઓ, ‘દુ’ત્તિ દુગુંછામિ અપ્પાણું.
‘ક’ત્તિય કડં મે પાવં, ‘ડ’ત્તિ ય ડેવેમિ તં ઉવસમેણું;
એસો મિ–ચ્છા–મિ–દુ–ક્ક–ડ, પયક્ખરત્થો સમાસેણુ.

અર્થ—‘મિ’કાર એટલે મૃદુ સુકુમાલ અહંકારરહિતપણાને અર્થે છે. ‘છ’કાર તે દોષને છાંડવા અર્થે છે. ‘મિ’કાર તે મર્યાદામાં રહેવાને અર્થે છે. ‘દુ’કાર તે પાપકારી આત્માને દુગંછવાને માટે છે. ‘ક’કાર તે જે પાપ મેં કર્યું તેને ‘ડ’કારથી એટલે ઉપશમથી દવું છુ, દહું છું, બાળું છું. આવી રીતે ‘મિચ્છા મિ દુક્કડ”નો પદાક્ષરાર્થ સમાસે ટૂંકામાં કહ્યો.

મિચ્છા મિ દુક્કડનું ખરું પ્રવર્તન ક્યારે? તે વિષે સંબોધસત્તરીમાં કહ્યું છે કે :

જં દુક્કડંતિ મિચ્છા, તં ભુજ્જો કારણું અપૂરંતો;
તિવિહેણુ પડિક્કંતો, તસ્સ ખલુ દુક્કડં મિચ્છા.

અર્થ—જે દુષ્કૃતને મિથ્યા કરે, તે દુષ્કૃત સંબંધી કારણુને ફરીથી સેવે નહીં, અને વિધિએ કરીને પડિક્કમે તેનું ખરું મિથ્યા દુષ્કૃત જાણુવું; અને

જં દુક્કડંતિ મિચ્છા, તં ચેવ નિસેવઇ પુણો પાવં,
પચ્ચખ્ખમુસાવાઈ માયાનિયડિપ્પસંગો અ.

અર્થ—જે દુષ્કૃતને – પાપને મિથ્યા કરે, તે જ પાપનાં

કારણને ફરીથી જાણીને સેવે, તે પ્રાણીને પ્રત્યક્ષ મૃષાવાદી અને માયાકપટના નિબિડ પ્રસંગવાળો જાણવો.

૫૬

'તસ્સ ઉત્તરી' સૂત્રના પાઠનો ક્રમહેતુ

ઈર્યાપથિકીની ક્રિયાથી હૃદય નિર્મળ કર્યા પછી પણ તેની વિશેષ શુદ્ધિ કરવા માટે કાઉસગ્ગ (કાયોત્સર્ગ) કરવાની અપેક્ષાથી, મન, વચન, કાયાની કેવળ વિશુદ્ધિ અર્થે 'ઇરિયાવહી'ના પાઠ પછી 'તસ્સ ઉત્તરી'નો પાઠ કહેલો છે. જેમ એક મનુષ્યે ઉત્તમ પ્રકારનાં વસ્ત્રાલંકાર પહેર્યાં હોય તો પછી તેને લાયક બીજા સોળે શૃંગારની શોભા જરૂરની છે, અને તે જ વસ્ત્રની શોભામાં વધારો કરે છે તેમ 'ઇરિયા-વહી'ની ક્રિયાથી જોકે આત્મવિશુદ્ધિ થાય છે તોપણ તે જ વિશુદ્ધિ વિશેષ નિર્મળ કરવાના હેતુથી કાયોત્સર્ગ કરવાની અપેક્ષા રાખી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, અને કેવળ શલ્ય-રહિત થઈ આત્માને વિશેષ શોભાવવો જોઈએ. આવા જ હેતુથી 'ઇરિયાવહી'ના પાઠ પછી 'તસ્સ ઉત્તરી'નો પાઠ કહેલો છે.

૫૭

'તસ્સ ઉત્તરી' સૂત્ર – ઉન્માર્ગકરણ સૂત્ર

(કાયોત્સર્ગનો સંકલ્પ અને હેતુ)

મૂળ પાઠ

તસ્સ ઉત્તરીકરણેણં,
પાયચ્છિત્તકરણેણં,

વિસોહિકરણેણં,
વિસલ્લીકરણેણં,
પાવાણં કમ્માણં નિગ્ઘાયણટ્ઠાએ,
ઠામિ કાઉસ્સગ્ગં.

૫૮
સંસ્કૃત છાયા

તસ્ય ઉત્તરીકરણેન પ્રાયશ્ચિત્તકરણેન વિશુદ્ધિકરણેન
વિશલ્યીકરણેન પાપાનાં કર્મણાં નિર્ઘાતનાર્થાય
તિષ્ઠામિ – કરોમિ કાયોત્સર્ગમ્.

૫૯
અર્થપાઠ

૮. પ્રતિક્રમણ સંપદા :

તસ્સ—તેની (ઇરિયાવહીથી પાપમલ લાગવાથી મલિન આત્મા થયો હોય તેથી તે આત્માની.)

ઉત્તરીકરણેણં—વિશેષ શુદ્ધ કરવાને.

પાયચ્છિત્ત કરણેણં—પ્રાયશ્ચિત્ત – આલોચના કરવાને. પ્રાયશ્ચિત્ત એમાં પ્રાયઃ એટલે ઘણું અને ચિત્ત એટલે મન અથવા જીવ – એટલે જે ઘણું મનને – જીવને શોધે છે અથવા જે પાપને છેદે છે તે. અથવા પ્રમાદથી થયેલ જે વ્યતિક્રમ (નિષિદ્ધાચરણ) છે તેને પ્રાયઃ જાણી લઈ જાણુતાંજાણુતાં જે ફરીથી આચરતું નથી તે. અથવા જેનાથી અપરાધની પ્રાયઃ વિશુદ્ધિ થાય છે તે.

પાવં છિંદઇ જમ્હા, પાયચ્છિત્તં તુ ભણ્ણઇ તમ્હા,
પાએણ વા વિ ચિત્તં, સોહયઇ તેણ પચ્છિત્તં.

(આવશ્યક ગાથા ૧૫૦૮, પૃ. ૭૮૨, અને ચેઈય વંદણ મહાભાસ ગાથા ૩૮૫).

આ પ્રાયશ્ચિત્ત આભ્યંતર એટલે અંદરની–આત્માની સાથે સંબંધ રાખનાર તપના છ પ્રકારનું એક છે. અહીં તે આલોચના (આલોયણ)નું તપ છે, એટલે ગુરુ પાસે પાપ આલોવીએ, એટલે ગુરુએ દીધેલું એવું આલોયણાનું તપ છે.

વિસોહીકરણેણં—વિશોધીકરણને માટે એટલે વિશેષ શુદ્ધિ (વિશુદ્ધિ) કરવા માટે. આત્માના પાપરૂપ અંતર-મલને ટાળી આત્માને નિર્મળ કરવા અર્થે – વિશુદ્ધિ કરવા અર્થે.

વિસલ્લીકરણેણં—શલ્ય રહિત કરવાને. શલ્ય એટલે અનેક પ્રકારની વેદનાથી પ્રાણીના સમૂહનો જે 'શ્રૃણાતિ' એટલે ઘાત કરે તે. આને આપણી લોકભાષામાં 'શૂળ' કહીએ છીએ. બાવળની 'શૂળ', પેટમાં રોગરૂપે આવતી 'શૂળ' વગેરે બાહ્ય શૂળ છે, જ્યારે આંતરિક 'શૂળ' તે અહીં કહેવામાં આવે છે. આ શલ્ય ત્રણ જાતનાં છે. ૧. માયાશલ્ય – કપટ ધારવારૂપ શલ્ય. ૨. નિદાન (નિયાણ) શલ્ય એટલે વિષયભોગની વાંછા કરવારૂપ અને ૩. મિથ્યાત્વશલ્ય અર્થાત્ તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધાના અભાવરૂપ – કદાગ્રહરૂપ. (સમવાયાંગ સૂત્ર ૩, પૃ. ૮) આ ત્રણ શલ્ય જ્યાં સુધી હોય છે ત્યાં સુધી વ્રતી થઈ શકાતું નથી. જુઓ, શ્રી તત્ત્વાર્થમાં ભાખેલું છે કે 'નિઃશલ્યો વ્રતી'=જે શલ્યરહિત હોય

તે જ વ્રતી થઈ શકે છે. કારણકે કપટીનાં વ્રત જૂઠાં હોય; ઇંદ્રિયજનિત વિષયભોગની વાંછાવાળો આત્મ-જ્ઞાનરહિત રાગી હોય છે, તેથી રાગસહિતને વ્રત હોય તે પરમાર્થને સમજ્યા વગર હોય, તેથી અજ્ઞાનીનું વ્રત નિષ્ફળ છે. મિથ્યાદૃષ્ટિને વ્રત હોય તો તે દ્રવ્ય-લિંગી હોવાથી વ્રતી હોઈ શકે નહીં.

પાવાણં કમ્માણં—પાપકર્મને. સંસાર હેતુ રૂપ જ્ઞાના-વરણીય આદિ કર્મોને.

નિગ્ઘાયણટ્ઠાએ—નિર્ઘાતન એટલે ઉચ્છેદન – સમૂળગો નાશ કરવાને અર્થે.

ઠામિ કાઉસગ્ગં—સ્થિત થાઉં છું કાઉસગ્ગ પ્રત્યે. કાઉ-સગ્ગ=કાયોત્સર્ગ. કાયાનો ઉત્સર્ગ એટલે શરીર-વ્યાપારનો ત્યાગ.

આમાં પહેલાં 'તસ્સઉત્તરી કરણેણં"થી તે વિસલ્લી-કરણેણં"એ ચાર પદોથી કાઉસગ્ગ કરવાના ચાર હેતુ કહ્યા; અને તે કહી શું કરવું છે કે કાઉસગ્ગમાં સ્થિત થાઉં છું એમ કહ્યું. આથી સઘળાં છ પદમાં પડિક્ક-મવાના – પ્રતિક્રમણ કરવાના શબ્દો કહ્યા, તેથી પ્રતિ-ક્રમણ સંપદા થઈ. પ્રતિક્રમણ=નિવર્તન – થયેલા પાપનું નિવારણ – પશ્ચાત્તાપ – આલોચના કરવી તે.

૬૦

ભાવાર્થપાઠ

ઇર્યાપથિકી ક્રિયાથી લાગેલ પાપમલથી આત્મા મલિન થયો તેની શુદ્ધિ 'મિચ્છા મિ દુક્કડં' દ્વારા કરી. તથાપિ

પરિણામ પૂર્ણ શુદ્ધ ન થવાથી તે અધિક નિર્મળ ન થયો હોય તો તેને અધિક નિર્મલ બનાવવા માટે તેના પર વારંવાર સારા સંસ્કાર નાંખવા જોઈએ – એટલે આત્માની વિશેષ શુદ્ધિ કરવાને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની ઇચ્છાથી, આત્માના કર્મરૂપ અંતરમલ શોધવાની – વિશુદ્ધિ કરવાની અપેક્ષાથી અને માયાશલ્ય, નિયાણાશલ્ય અને મિથ્યાત્વશલ્ય એ ત્રણ શલ્યથી રહિત થવાને માટે તેમજ પાપકર્મનું જડમૂળથી ઉચ્છેદન કરવાને અર્થે હું કાયોત્સર્ગ સ્થાપું છું; અર્થાત્ કાયાને એક સ્થળે સ્થિર કરું છું.

સારા સંસ્કાર વારંવાર નાખવા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જરૂરી છે. પ્રાયશ્ચિત્ત પણ પરિણામની વિશુદ્ધિ વગર થઈ શકતું નથી. પરિણામની વિશુદ્ધતા માટે શલ્યોનો ત્યાગ અને બીજાં બધાં પાપકર્મોનો નાશ કાઉસગ્ગથી જ થઈ શકે છે માટે હું કાઉસગ્ગ કરું છું.

૬૧
વિવેચનપાઠ

કાયોત્સર્ગ એ કાય=શરીર+ઉત્સર્ગ=ત્યાગ, એ પરથી થયેલ છે. આનો વિશેષાર્થ એ છે કે મન તથા ઇંદ્રિયોને બહાર જતાં અટકાવવા માટે સર્વ ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરવો અને ધ્યાનમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવું. કાયાને તજીને એટલે કાયાની બિલકુલ દરકાર કર્યા વગર કાયોત્સર્ગ એટલે કાઉસગ્ગ કરવાની સમજણ માટે જે પાઠ છે, તેમાં પહેલો ભાગ 'ઇરિયાવાહી' એ પાઠ છે તેમાં અજાણતાં થઈ ગયેલા દોષોની માફી માગી છે. અને આ પાઠ તે બીજો ભાગ છે કે જેમાં

દોષને વિશેષ શુદ્ધ કરવા માટે ભણવામાં આવે છે, તથા તેથી હું મારી કાયાનો કોઈ પણ જાતનો વ્યાપાર નહીં કરું તેનો દૃઢ નિશ્ચય કરાવનારો છે.

મન, વચન અને કાયાનો વ્યાપાર જ્યાં સુધી થતો જાય ત્યાં સુધી કર્મને આવવાનું કદી બંધ થઈ શકતું નથી; અને જ્યાં સુધી કર્મમાંથી છૂટા થવાતું નથી ત્યાં સુધી મોક્ષપદ સાધી શકાતું નથી. માટે કર્મના બંધ તોડવા, તથા તેના આવવાનાં દ્વાર બંધ કરવાની જરૂર છે. તો કર્મથી વિશુદ્ધ થઈ નવીન કર્મનો બંધ ન થાય એવા હેતુથી કાયાનો પણ ઉત્સર્ગ એટલે ત્યાગ કરવાનું જણાવ્યું છે. 'કાઉસગ્ગ' તે છ આભ્યંતર તપમાંનું એક છે.

'ઇર્યાપથિકી' ક્રિયા તે પરદયા અર્થે છે, જ્યારે 'તસ્સ ઉત્તરી' વગેરે પાઠ સ્વદયા સૂચવે છે. આમ સ્વદયા અને પરદયા એ બંનેથી આત્માની નિર્મળતા પ્રાપ્ત થતી જાય છે.

૨૬

'અન્નત્થ ઊસસિએણ' સૂત્રપાઠનો ક્રમહેતુ

ઉપર 'તસ્સ ઉત્તરી'ના પાઠથી 'ઠામિ કાઉસગ્ગં' એટલે કાયવ્યાપાર એટલે શરીરના વ્યાપારના ત્યાગરૂપ કાયોત્સર્ગમાં રહું છું. એ કહેવાથી કાયાનો વ્યાપાર ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ પ્રતિજ્ઞામાં શરીરનો બીજો કોઈ પણ વ્યાપાર થઈ જાય તો તે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય, તેને માટે તે પ્રતિજ્ઞામાં – કાઉસગ્ગમાં આગાર (અપવાદ – છૂટ – મોકળ) રાખ્યા છે, અને તે આગાર આ 'અન્નત્થ ઊસસિએણ'ના

પાઠમાં સમાવ્યા છે. આ આગારથી કાઉસગ્ગનો ભંગ થાય નહીં; અને તે આગાર કયા છે તે જણાવવા અને તે જણાવી તેનાથી કાઉસગ્ગ અભગ્ન – ભાંગ્યા વગરનો – અખંડિત, અને અવિરાધિત એટલે થોડાથી પણ વિરાધના થયા વગરનો રહો એ દર્શાવવા નીચેનો 'અન્નત્થ ઊસસિએણં' સૂત્રપાઠ બોલવો.

૬૩
'અન્નત્થ ઊસસિએણં' સૂત્ર
(કાયોત્સર્ગના આગારો)
મૂળ પાઠ

અન્નત્થ ઊસસિએણં,
નીસસિએણં,
ખાસિએણં,
છીએણં,
જંભાઇએણં,
ઉડ્ડુએણં,
વાયનિસગ્ગેણં,
ભમલિએ,
પિત્તમુચ્છાએ. ૧
સુહુમેહિં અંગસંચાલેહિં,
સુહુમેહિં ખેલસંચાલેહિં,
સુહુમેહિં દિટ્ઠિસંચાલેહિં. ૨
એવમાઇએહિં આગારેહિં અભગ્ગો,
અવિરાહિયો,
હુજ્જ મે કાઉસ્સગ્ગો. ૩

જાવ અરિહંતાણં,
ભગવંતાણં,
નમુક્કારેણં,
ન પારેમિ; ૪
તાવ કાયં,
ઠાણેણં,
મોણેણં,
ઝાણેણં,
અપ્પાણં, વોસિરામિ. ૫

૬૪

સંસ્કૃત

અન્યત્ર ઉચ્છ્વસિતેન, નિઃશ્વસિતેન, કાસિતેન, ક્ષુતેન, જૃમ્ભિતેન, ઉદ્ગારિતેન, વાતનિસર્ગેણ, ભ્રમર્યા, પિત્તમૂર્ચ્છયા. સૂક્ષ્મૈઃ અંગસંચાલૈઃ, સૂક્ષ્મૈઃ શ્લેષ્મસંચાલૈઃ, સૂક્ષ્મૈઃ દૃષ્ટિસંચાલૈઃ એવમાદિભિઃ આકારૈઃ અભગ્નઃ, અવિરાધિતઃ, ભવતુ મમ, કાયોત્સર્ગઃ, યાવત્ અર્હતાં ભગવતાં નમસ્કારેણ ન પારયામિ, તાવત્ કાયં સ્થાનેન મૌનેન ધ્યાનેન આત્મીયં વ્યુત્સૃજામિ. (અત્ર સર્વત્ર પંચમ્યર્થે તૃતીયા.)

૬૫

અર્થપાઠ

૧. એકવચનાંત આગાર સંપદા :

અન્નત્થ—અન્યત્ર - બીજે સ્થાનકે - અન્ય ક્રિયાઓ દ્વારા, એટલે હવે જે ઉછ્વાસાદિક આગારો કહેવામાં આવશે તે આગારોને વર્જીને બીજે સ્થાનકે કાયાનો વ્યાપાર કરવાનો નિયમ કરું છું. હવે તે આગારોનાં

નામ કહે છે :

ઊસસિએણં—ઊંચો શ્વાસ લેવાથી. મુખથી અને નાસિકાથી.

નીસસિએણં—(મુખથી અને નાસિકાથી) નીચો શ્વાસ લેવાથી.

નોંધ : આ બંને આગાર અશકયપરિહાર એટલે જેનો ત્યાગ કરવો અશકય છે, તે હોઈ મૂકયા છે.

ખાસિએણં—ખાંસી - ઉધરસ આવવાથી.

છીએણં—છીંક આવવાથી.

જંભાઈએણં—બગાસું આવવાથી.

નોંધ : જે વખતે ખાંસી, છીંક, બગાસું આવે ત્યારે જીવરક્ષા આદિ માટે મુખે હાથ યા મુહપત્તી રાખવી.

ઉડ્ડુએણં—ઓડકાર આવવાથી.

વાયનિસગ્ગેણ—વાયુનો સંચાર અધોદ્વારે થવાથી.

ભમલિએ—ભમરી - ચક્કર - ફેર આવવાથી.

પિત્તમુચ્છાએ—પિત્તના પ્રકોપથી મૂર્ચ્છા આવવાથી.

આમાંનાં નવ પદમાં દરેક પદમાં એક બોલ - વચન વડે આગાર આપેલા છે તેથી એકવચનાંત આગાર સંપદા થઈ. આગાર એટલે છૂટ. કાઉસગ્ગમાં કાયાનો સર્વ વ્યાપાર ત્યાગ કરવાનો છે. ઉપર કહેલ ખાંસી આદિ જે છે તે કાયાનો વ્યાપાર હોવા છતાં કદાચ અટકાવી ન શકાય, તેથી તેને માટે છૂટ મૂકી છે. આવી રીતે છૂટ મૂકવાથી કાયાના થતા વ્યાપારથી કરેલા કાઉસગ્ગનો ભંગ ન થાય. આવા જ આગાર

બીજા છે તે કહે છે, પણ તેમાંનો દરેક આગાર એક કરતાં વધારે બોલથી કહેવામાં આવે છે તેથી તે બહુવચનાંત સંપદા.

૨. બહુવચનાંત સંપદા :

સુહુમેહિં અંગસંચાલેહિં—સૂક્ષ્મ અંગના સંચાર - હાલવા વડે ટાઢ આદિ વેદનાથી રૂંવાડાં ઊભાં થાય અને તેથી શરીરનો સંચાર - હલનચલન થઈ જાય છે.

સુહુમેહિં ખેલસંચાલેહિં—સૂક્ષ્મ શ્લેષ્મ એટલે થૂંક તથા કફ ગળવાથી થતા સંચાર વડે.

સુહુમેહિં દિટ્ઠિસંચાલેહિં—સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિના (આંખ ઉઘાડવા-બીડવાથી) થતા સંચારથી.

૩ આગંતુક આગાર સંપદા :

એવમાઈએહિં આગારેહિં—પૂર્વે કહેલ (બાર) 'વગેરે' આગાર દઈને. અહીં 'વગેરે' કહેવાનું કારણ એ છે કે ઉપર કથેલા બાર સિવાય બીજા આગંતુક - અકસ્માતે આવી પડેલા ચાર આગાર છે. નામે ૧. વીજળી તથા દીવા આદિનો પ્રકાશ શરીર પર પડતાં ઓઢવાનાં વસ્ત્ર આદિ લેવાં પડે, અથવા બીજે સ્થાનકે જવું પડે તો. ૨. ઊંદર અને બિલાડી આગળ જતાં આવતાં દોડતાં હોય, તથા મોઢા આગળ પંચેંદ્રિય જીવનું છેદનભેદન થતું જોવામાં આવે તેથી બીજે સ્થાનકે જવું પડે તો. ૩. અકસ્માત્ ચોરની ધાડ આવી પડવાથી અથવા રાજાદિકના ભયથી બીજે સ્થાનકે જવું પડે તો. ૪. અગ્નિ લાગવાથી અથવા

ઘરની ભીંત ખડહુડતી પડતી જાણવાથી, તથા પોતાને તથા પરને સર્પાદિનો દંશ થાય, અથવા સિંહાદિકના ઉપદ્રવ થતા જોવામાં આવે, વગેરે વગેરે પ્રસંગો કે જેમાં વધારે વિલંબ કરવાથી ઘણી જ ધર્મની હાનિ થતી દેખીએ તો ત્યાં પૂરો ન કરેલો કાઉસગ્ગ પારતાં છતાં કાઉસગ્ગ ન ભાંગે આ ચાર આગાર આગંતુક – અપવાદ માર્ગે છે. આની સાથે ઉપરના બાર આગાર મેળવતાં સોળ આગાર થાય છે. આ સોળે થતાં

અભગ્ગો—અભગ્ન, અખંડિત,

અવિરાહિઓ—અવિરાધિત,

હુજ્જ મે કાઉસગ્ગો—મારો કાઉસગ્ગ હોજો.

૪. કાયોત્સર્ગાવધિ સંપદા :

જાવ—જ્યાં સુધી.

અરિહંતાણં, ભગવંતાણં—અરિહંત ભગવાનને

નમુક્કારેણ—નમસ્કારથી.

ન પારેમિ—ન પારું એટલે કાયોત્સર્ગના પાર પ્રત્યે ન પામું – સમાપ્ત ન કરું;

આમાં ચાર પદથી કાયોત્સર્ગની અવધિ–મર્યાદા બાંધેલ છે તેથી કાયોત્સર્ગાવધિ સંપદા.

૫. સ્વરૂપસંપદા :

તાવ કાયં—ત્યાં સુધી (મારા) શરીરને.

ઠાણેણં—એક સ્થાનકે સ્થિર કરીને.

મોણેણં—મૌન રાખીને.

ઝાણેણં—ધ્યાન એટલે ધર્મને વિષે મનની સ્થિરતા

અથવા નમસ્કારાદિને વિષે એકાગ્રતા કરીને.

અપ્પાણું વોસિરામિ—પોતાની (કાયાને) વોસરાવું છું-વ્યુત્સૃજામિ એટલે તજું છું - અલગ કરું છું. અર્થાત્ કાઉસગ્ગરહિતપણાથી અને સાવદ્ય વ્યાપારથી કાયાને વોસિરાવું છું. આમાં છ પદથી 'તાવ કાય' ઇત્યાદિમાં શરીર સ્થિર રાખવાનું કહ્યું તેથી તે સ્વરૂપ સંપદા.

૬૬

ભાવાર્થપાઠ

કાયાના વ્યાપારનો ઉત્સર્ગ એટલે ત્યાગ કરતાં નીચે લખેલા આગારથી કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય નહીં. ૧. ઊંચો શ્વાસ લેવો પડે, ૨. નીચો શ્વાસ લેવો પડે, ૩. ખાંસી કે ઉધરસ આવે, ૪. છીંક આવે, ૫. બગાસું આવે, ૬. ઓડકાર આવે, ૭. વાયુનો સંચાર થાય, ૮. ચકરી કે ફેર આવે, ૯. પિત્તના ચડી જવાથી મૂર્છા આવે, ૧૦. સૂક્ષ્મ અંગનો સંચાર થાય, ૧૧. સૂક્ષ્મ શ્લેષ્મ એટલે થૂંક કે કફ ગળી જતાં સંચાર થાય, ૧૨. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનો સંચાર થાય - એમ બાર આદિ આગારથી અન્યત્ર - બીજે સ્થળે મારી કાયાનો વ્યાપાર બંધ રહે એવો હું નિયમ કરું છું, અને જ્યાં સુધી અરિહંત ભગવાનને નમસ્કાર કરવા રૂપ 'નમો અરિહંતાણં' એવો શબ્દ ન બોલું ત્યાં સુધી મારો કાયોત્સર્ગ પારું નહીં, અને તેટલા વખત સુધી એક સ્થાનકે મૌનપણે, અને એક જ ધ્યાનથી મારી કાયાના દરેક વ્યાપારને હું વોસરાવી દઉં અર્થાત્ તેનો ત્યાગ કરું, અને 'નમો અરિહંતાણં' કહેવા પછી મારો કાયોત્સર્ગ પૂરો થાય.

૬૭

વિવેચનપાઠ

'તસ્સ ઉત્તરી'ના પાઠથી કાયોત્સર્ગમાં સ્થિત થવાનું છે તેથી શરીરના સર્વ વ્યાપાર દૂર કરવાના છે. આવા દૃઢ નિશ્ચયથી પૂરેપૂરી રીતે પાળવાના પ્રયત્નો કરતાં છતાં કદાચ શરીરનો કોઈ પણ વ્યાપાર કુદરતથી આપણી ઇચ્છા વગર થઈ જાય તો તે-તે બાબતનો આગાર (મોકળ) છે. તે બાબતો કઈ કઈ છે તે આ પાઠમાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

અહીં યાદ રાખવાનું એ છે કે આ આગારો જાણી જોઈને કાયાના વ્યાપાર માટે રાખવામાં આવ્યા નથી. કાયો-ત્સર્ગ કરવા વખતે આ આગાર એટલા માટે રાખ્યા છે કે સર્વની શક્તિ એક સરખી હોતી નથી. જે કમતાકાત અને ડરપોક હોય છે તે કોઈ વખતે એટલા બધા ગભરાઈ જાય છે કે ધર્મધ્યાનને બદલે આર્ત્તધ્યાન કરવા માંડે છે. આ માટે આ અધિકારીઓ નિમિત્તે આવા આગારોને રાખવા આવશ્યક છે. આગાર રાખવામાં અધિકારીભેદ જ મુખ્ય કારણ છે. વળી જે-જે આગારો કહ્યા છે તે બધા એવા છે કે તેવી રીતનો કાયાનો વ્યાપાર કુદરતે પોતાની ઇચ્છા વગર થઈ જવાનો સંભવ છે; તેથી તે થઈ જાય તો છૂટ છે, અને તે બતાવવા આ પાઠ કહેલો છે. બાકી મૂળ લક્ષ કાઉસગ્ગમાં ધ્યાનમાં સ્થિત થવાનું છે તેથી અંતરંગ શુદ્ધિ થાય છે. અંશ માત્ર પણ મલિનતા ન રહે એવા હેતુથી કાયાના વ્યાપારનો ત્યાગ કરવાનું આ સામાયિક અને બીજી ક્રિયામાં સૂચવ્યું છે.

મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિથી સમાધિસ્થ દશા

પ્રાપ્ત કરવાની છે. આ પાઠ આ રીતે યોગની દશાનું ભાન કરાવે છે અને જૈનોની સામાન્ય ક્રિયામાં પણ યોગ પ્રધાન છે એમ આ ક્રિયા ચોખ્ખી રીતે બતાવી આપે છે. માત્ર તેનો લક્ષ ન રહેવાથી જૈનો પોતાને વારસામાં મળેલી ઉત્તમ પ્રકારના યોગક્રિયાનો યથાર્થ ઉપયોગ કરી જાણતા નથી, જ્યારે બીજાઓ તેને મેળવવા અહોનિશ પ્રયત્ન સેવ્યા કરે છે.

૬૮

કાયોત્સર્ગમાં ટાળવાના દોષ

'કાઉસગ્ગ' કરતી વખતે ૧૯ દોષ ટાળવાના છે; રખેને તેમાંનો કોઈ દોષ થઈ જાય એવા ઉપયોગપૂર્વક રહેવાનું છે. તે દોષ નીચે પ્રમાણે છે:

ઘોડગ લયાય ખભે, કુડ્ડે માલેય સબરિ વહુ નિયલે,
લંબુત્તર થણ ઉદ્ધી સંજય ખલિણે ય વાયસ કવિટ્ઠે;
સીસોકંપિય મૂઈ, અંગુલિ ભમુહાય વારુણી પેહા.

૧. ઘોટકદોષ: ઘોડાની પેઠે એક જ પગ પર – વિષમ પગ પર બધો ભાર રાખી ઊભા રહેવું.

૨. લતાદોષ: વાએ હલાવેલી વેલીની માફક ક્ષણેક્ષણે કંપવું.

૩. સ્તંભાદિદોષ: થાંભલા કે ભીંતને અઢેલીને રહેવું.

૪. માલદોષ: ઉપરને માલે મસ્તક અડાવી રહેવું.

૫. શબરીદોષ: વસ્ત્રરહિત એવી ભીલડી માફક બે હાથને (ગુહ્યદેશ સંતાડવા) આગળ લાવી રાખવા.

૬. વધૂદોષ: નવપરિણીત વહુની પેઠે નીચું માથું કરવું.

૭. નિગડદોષ: બેડી ઘાલ્યાની પેઠે પગ પહોળા કરવા

યા ભેગા કરવા, પણ જિનમુદ્રામાં જેટલું અંતર કહ્યું છે તે નવ રાખવું.

૮. લંબુત્તરદોષ : નાભિથી ઉપર, અને નીચે જાનુ સુધી વસ્ત્ર – ચોલપટ્ટ પહેરવું. ખરી રીતે નાભિથી ચાર આંગળ ઊંચે અને જાનુથી ચાર આંગળ નીચે ચોલ-પટ્ટ પહેરવું કહ્યું છે.

૯. સ્તનદોષ : સ્તનને ઢાંકવામાં આવે છે તેમ ડાંસ આદિના ભયથી ચોલપટ્ટાદિ વડે હૃદયને ઢાંકવું.

૧૦. ઉધિદોષ : ગાડાંની ઉંધીની પેઠે પગની બે પાની મેળવીને આગળ બે પગ વિસ્તારી અથવા બે પગના બે અંગૂઠા મેળવીને પાછલા પાનીના ભાગ તરફ બંને પગ વિસ્તારવા.

૧૧. સંયતિદોષ : સંયતિ મહાસતીની પેઠે બંને ખભા ઉપર વસ્ત્ર ઓઢવાં. કારણકે આથી જે જમણો ખભો કાઉ-સગ્ગમાં ઉઘાડો કરવો જોઈએ તે થતો નથી તેથી દોષ લાગે છે.

૧૨. ખલણદોષ : ઘોડાના ચોકડાની પેઠે રજોહરણ આડું રાખવું.

૧૩. વાયસદોષ : કાગડાની પેઠે આંખના ડોળા આમતેમ ફેરવવા.

૧૪. કપિથ્થદોષ : ભ્રમરના ભયથી જાણે કોઠાની પેઠે વસ્ત્ર કરવું. એટલે પહેરવાના વસ્ત્રનો ગોટો કરી બે પગ વચ્ચે રાખવો.

૧૫. શિરકંપદોષ : ભૂતની પેઠે માથું હલાવવું.

૧૬. મૂકદોષ : મૂંગાની પેઠે હું–હું કરવું.

૧૭. ભ્રમરાંગુલિદોષ : નવકાર કે લોગસ્સ ગણવાને આંખની ભ્રમર તથા આંગળી હલાવવાં.

૧૮. વારુણીદોષ – મદિરાદોષ : દારૂ પીધાની પેઠે બડબડ કરવું.

૧૯. પ્રક્ષાદોષ : અપેક્ષા વિના આમતેમ જોઈ વાનરની પેઠે બે હોઠ હલાવવા.

(આમાં ૩માં સ્તંભદોષ અને કુડયદોષ જુદા કરીએ અને ૧૭માં ભ્રમરદોષ અને અંગુલિદોષ જુદા કરીએ તો કુલ ૨૧ દોષ થાય.)

આ કાઉસગ્ગના ઓગણીશ દોષમાં ૮, ૯, ૧૧મો એમ ત્રણ દોષ મહાસતી સાધ્વીને ન લાગે, કારણકે તેનું શરીર વસ્ત્રથી ઢંકાયેલું હોય જ. પણ આમાં એટલું વિશેષ છે કે સાધ્વી પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયા કરે તો મસ્તક ઉઘાડું રાખે; અને આ ત્રણ દોષ અને છઠ્ઠો વધૂદોષ એમ ચાર દોષ શ્રાવિકાને ન લાગે. બીજા લાગે. (જુઓ ચેઇયવંદણ મહાભાસ ગાથા ૪૭૮ થી ૪૯૬.) આના માટે નીચે પ્રમાણે સઝાય છે.

૬૯

કાઉસગ્ગમાં અટકાવવાના ૧૯ દોષની સઝાય

ચોપાઈ

સકલદેવ સ્મરી અરિહંત, પ્રણમી સદ્ગુરુ ગુણે મહંત;
ઓગણીશ દોષ કાઉસગ્ગ તણા, બોલું શ્રુત અનુસારે સુણી. ૧
ઘોટકદોષ પ્રથમ કહ્યો એહ, વાંકો પગ રાખે વળી જેહ;

લતાદોષ બીજો હવે સુણો, ડીલ હલાવે તે અતિ ઘણો. ૨
ઓઠીંગણુ લઈને જે રહે, સ્તંભદોષ તે ત્રીજો કહે;
માલદોષ ચોથો કહ્યો એહ, મસ્તક અડકાવી રહે જેહ. ૩
પગ અંગુઠા મેલી રહે, ઉધિદોષ પંચમ તે લહે;
બેઉ પગ પાની મેળવે, નિલયદોષ છઠ્ઠો જિન કવે. ૪
ગુહ્યસ્થાને રાખે નિજ હાથ, શબરીદોષ કહ્યો જગનાથ;
ધર્મોપકરણુ વાંકું ગ્રહે, ખલીનદોષ તેને પણુ કહે. ૫
મુખચાલના કરે અતિ ઘણું, ખલીનદોષ આઠમ તે ભણું;
ઘુંઘટ તાણીને જે રહે, વધૂદોષ નવમો તે લહે. ૬
લડસડતું પહેરે પહેરણું, દશમો દોષ લંબોત્તર ભણું;
હૃદયસ્થલ આચ્છાદિત રહે, તે સ્તનદોષ અગ્યારમો લહે. ૭
વસ્ત્રેસુ ઢાંકે સહિ દેહ, સંયતિદોષ બારમો તેહ;
પાંપણી ચાલો કરે અતિ ઘણો, ભ્રમરદોષ તેરમો ગણો. ૮
અંગુલી હલાવે સંખ્યા કાજ, અંગુલિદોષ ચૌદમો ત્યાં જ;
નેત્ર તણા જે ચાળા ધરે, તે વાયસદોષ પંદરમો કરે. ૯
પહેર્યાં વસ્ત્ર સંકોડી રહે, કપિથ્થદોષ સોળમો લહે;
મસ્તક ધુણાવે અતિ ઘણું, તે શિરકંપ સત્તરમો સુણું. ૧૦
મદિરાની પરે જે બુડબુડે, વારુણિદોષ અઢારમો ચઢે;
મૂંગાની પરે હું-હું કરે, મૂકદોષ ઓગણીસમો ધરે. ૧૧
ત્રણુ દોષ એ માંહે ટળે, સોળ દોષ સાધવીને મળે;
લંબુત્તર સ્તન ને સંયતિ, દોષ એહ બોલ્યા જિનપતિ. ૧૨
બહુ દોષ ચોથો જબ ટળે, પંદર દોષ શ્રાવિકાને મળે;
કાઉસગ્ગથી સમતા સુખ થાય, કઠિન કર્મ કોડી પુલાય. ૧૩

કાઉસગ્ગ કરતાં શિવ સુખ હોય, કાઉસગ્ગ સમતા પણ
કહિયે કોય;
દોષરહિત કાઉસગ્ગ કીજીએ, તો સહેજે શિવફળ લીજીએ;
ધીરવિમલ પંડિતનો શિષ્ય, કવિ નયવિમલ ભણે સુજગીશ. ૧૪
(શ્રી જ્ઞાનવિમલસૂરિ)

૭૦

પ્રતિજ્ઞા

આ પાઠમાંની છેલ્લી સ્વરૂપસંપદામાં, 'તાવકાય'થી તે 'વોસિરામિ' સુધી જે કહેલ છે તેમાં પ્રતિજ્ઞા લેવાય છે. આ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થવો નથી જોઈતો, કારણકે આપણે વ્યવહારમાં જોઈશું તો વખતસરની હૂંડી સ્વીકારવાની પ્રતિજ્ઞા જો કોઈ આસામી તોડે, તો તે આસામી કાચી પડેલી લેખાય છે, અને કોઈ તેનો વિશ્વાસ કરતું નથી; તો આ ધર્મ-ક્રિયામાં શુભ પ્રતિજ્ઞા અવશ્ય પાળવી જ જોઈએ. વળી આ પ્રતિજ્ઞા ગુરુ સમક્ષ, અને આત્મા સમક્ષ લેવાય છે કે "સ્થાનથી ખસીશ નહીં, મૌન રહીશ, ધ્યાનમાં સ્થિત થઈશ, અને આ શરીર ઉપર આત્મત્વ – મારાપણું મૂકી દઉં છું.' આમ કહ્યા છતાં, દૃઢપણે નિશ્ચય રીતે પ્રતિજ્ઞા કર્યા છતાં કાયોત્સર્ગમાં અવ્યવસ્થિતપણે વર્તાય તો પ્રતિજ્ઞાભંગ થાય છે. માટે તે અવ્યવસ્થા ન થાય, તે માટે શરીરના વ્યાપારથી થતા ઉપર કહી ગયા તે ઓગણીશ દોષ ટાળવા માટે ઉપયોગ-પૂર્વક રહેવાનું છે, અને મૌનપણે એકાગ્ર ચિત્ત રાખી ધ્યાનમાં સ્થિત થવાનું છે.

૭૧

'લોગસ્સ સૂત્ર'ની વિધિ

૧. આ કાયોત્સર્ગને વિષે 'લોગસ્સ'નાં પચીસ પદ એટલે "ચંદેસુ નિમ્મલયરા" સુધી ચિંતવવાં; અને

૨. કાઉસગ્ગ પૂરો થયા પછી "નમો અરિહંતાણં" કહીને કાઉસગ્ગ પારવો.

૩. આ કાઉસગ્ગ પછી સંપૂર્ણ આખો 'લોગસ્સ' એટલે "સિદ્ધા સિદ્ધિં મમ દિસંતુ" સુધી પ્રગટ કહેવો.

વિશેષ સમજણ: કાયોત્સર્ગમાં શ્વાસોચ્છવાસનું પ્રમાણ – માપ કહેલું છે, અને તેથી જ્યારે એક 'લોગસ્સ'નો કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે ત્યારે 'ચંદેસુ નિમ્મલયરા' સુધીનાં પચીસ પદનું ચિંતવન કરવાનું કહ્યું છે. આ પચીસ પદનું ચિંતવન કરતાં પચીસ શ્વાસોચ્છ્વાસ જેટલો કાળ જાય છે. કેટલાક આ અનુક્રમ સમજતા નહીં હોવાને લીધે અધૂરા શ્વાસોચ્છ્વાસે પદ યાદ કરી જાય છે, અને કાયોત્સર્ગ કે જે ધ્યાનની ક્રિયા છે તે માત્ર પદને યદ્વાતદ્વા એટલે ગમે તે રીતે સંભારીને કાયોત્સર્ગ પૂરો કરે છે. આ રીતે કાયોત્સર્ગ કરવો યોગ્ય નથી. એકએક શ્વાસોચ્છ્વાસ સુધી એકએક પદના અર્થનું મનન કરતાં જવું જોઈએ, અને એવી રીતે શ્વાસોચ્છ્વાસ પૂરા થાય ત્યારે 'નમો અરિહંતાણં' કહીને કાયોત્સર્ગ પારવો જોઈએ. કાયોત્સર્ગ કરતાં દૃષ્ટિને સ્થાપનાચાર્ય સંમુખ અથવા નાકની અણી પર સ્થાપવી જોઈએ.

૭૨
'લોગસ્સ સૂત્ર'નો ક્રમહેતુ

કાયોત્સર્ગ પૂરો કર્યા પછી 'લોગસ્સ'નો પાઠ પ્રગટ બોલવાનું કારણ એ છે કે ઉપર કહી ગયા તે ક્રિયાથી આત્માની શુદ્ધિ કર્યા પછી ધર્મપ્રવર્તક પરમોપકારી વર્તમાન ચોવીસીના ચોવીસ તીર્થંકરોને નમન કરવારૂપ કાર્ય કરવું જોઈએ. વર્તમાન ચોવીસીના તીર્થંકરો સ્મરવા, અને અતીત અને અનાગત ચોવીસીના તીર્થંકરો નહીં, તેનું કારણ એ કે વર્તમાન ચોવીસીના ઋષભાદિક તીર્થંકરો ભરતક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી આસન્ન ઉપકારી છે. વળી ધ્યાનમાં રહેવું એ 'અન્નત્થ ઊસસિએણં''ના પાઠના 'ઝાણેણં'' શબ્દથી જણાય છે, અને તે પરથી એ સૂચિત થાય છે કે અમુક નિર્મિત કાળ સુધી કોઈ પણ જાતનું પ્રશસ્ત ધ્યાન કરવું જોઈએ; પણ દરેકમાં તેવું ધ્યાન કરવાની શક્તિ ન હોઈ શકે માટે શિષ્ટ પુરુષોએ વર્તમાન ચોવીસીના નામના સ્તવન રૂપે, 'લોગસ્સ' પાઠ પચીસ પદ સાથે ચિંતવવા નક્કી કરેલ હોય એમ લાગે છે. આ પદ એવી રીતે ચિંતવવાં કે એકએક પદે એકએક શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવો અને તેટલા કાળમાં તેનો અર્થ ચિંતવવો.

ચોવીશ તીર્થંકરનું ધ્યાન ઘણું ઉપકારી છે. શ્રીમદ્ વિજયલક્ષ્મીસૂરિ પોતાની વીશ સ્થાનકની પૂજામાં કહે છે કે :

અરિહંત પદ ધ્યાતાં થતાં, દ્રવ્ય ગુણ પરજાય રે;
ભેદ છેદ કરી આતમા, અરિહંત રૂપી થાય રે.

કહેવાનું તાત્પર્ય કે : તીર્થંકર મહારાજની સ્તુતિ કરવાનું કારણ એ છે કે તેથી, પહેલાં તો સમ્યક્ત્વ નિર્મળ

થાય છે. એટલે દર્શનાચારની વિશુદ્ધિ થાય છે અને પછી તીર્થંકર જેવા જ ગુણો ધીમેધીમે પ્રગટી નીકળે છે, કારણકે શ્રી ગૌતમસ્વામીએ પ્રશ્ન કર્યો કે: (જુઓ 'ઉત્તરાધ્યયન' અને આ ગ્રંથનું પૃ. ૧૨૮.)

થય થુઈ મંગલેણ, ભંતે જીવે કિં જણઈ ગોયમા,
નાણ દંસણ ચરીત્ત બોહીલાભં જણઈ.

અર્થ—હે ભગવન્! સ્તવન અને સ્તુતિ કરવાથી જીવને કેવો લાભ થાય? ત્યારે વીરપ્રભુએ કહ્યું કે "હે ગૌતમ! જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને સમકિતનો લાભ થાય."

વિવેચન—પૂજ્ય પુરુષોની સ્તુતિ કરવાથી આત્માના જે મૂળ ગુણો જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર તેની પ્રાપ્તિ થાય.

વળી જીવની પરિણતિનો ઘણો આધાર આલંબન ઉપર રહેલો છે, તેથી તીર્થંકરનું સ્તવનરૂપ આલંબન શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેનું શાસ્ત્રકારે કથન કરેલું છે અને તેથી દરેક ક્રિયામાં 'લોગસ્સ'નો પાઠ કહેલો છે. આ લોગસ્સનું બીજું નામ ચતુર્વિંશ - ચોવીશ તીર્થંકરોની સ્તુતિ રૂપ હોવાથી 'ચતુર્વિંશતિસ્તવ' (ચઉવિસથ્થો) આપેલ છે અને તેને પ્રતિક્રમણના છ આવશ્યકમાંનું બીજું આવશ્યક ગણેલું છે.

૭૩

'લોગસ્સ'સૂત્ર - નામસ્તવ

(ચતુર્વિંશતિસ્તવ - ૨૪ તીર્થંકરની સ્તુતિ)

મૂળપાઠ

(અનુષ્ટુપ છંદ)

લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે,
    ધમ્મતિથ્થયરે જિણે,

અરિહંતે કિત્તઇસ્સં,
  ચઉવિસં પિ કેવલી. ૧

(આર્યા છંદ)

ઉસભમજિયં ચ વંદે,
  સંભવમભિણંદણં ચ સુમઈં ચ,
પઉમપ્પહં સુપાસં,
  જિણં ચ ચંદપ્પહં વંદે. ૨
સુવિહિં ચ પુપ્ફદંતં,
  સીઅલ-સિજ્જંસ-વાસુપુજ્જં ચ,
વિમલમણંતં ચ જિણં,
  ધમ્મં સંતિં ચ વંદામિ. ૩
કુંથું અરં ચ મલ્લિં,
  વંદે મુણિસુવ્વયં નમિજિણં ચ,
વંદામિ રિટ્ઠનેમિં,
  પાસં તહ વદ્ધમાણં ચ. ૪
એવં મએ અભિથુઆ,
  વિહુયરયમલા પહીણજરમરણા,
ચઉવીસંપિ જિણવરા,
  તિત્થયરા મે પસીયંતુ. ૫
કિત્તિય વંદિય મહિયા,
  જે એ લોગસ્સ ઉત્તમા સિદ્ધા,
આરુગ્ગ બોહિલાભં,
  સમાહિવરમુત્તમં દિંતુ. ૬
ચંદેસુ નિમ્મલયરા,
  આઇચ્ચેસુ અહિયં પયાસયરા,
સાગરવરગંભીરા,
  સિદ્ધા સિદ્ધિં મમ દિસંતુ. ૭

૭૪

સંસ્કૃત છાયા

લોકસ્ય ઉદ્યોતકરાન્, ધર્મતીર્થંકરાન્ જિનાન્,
અર્હતઃ કીર્ત્તયિષ્યામિ, ચતુર્વિંશતિમપિ કેવાલિનઃ. ૧
ઋષભમજિતં ચ વંદે, સંભવમભિનંદનં ચ સુમતિં ચ,
પદ્મપ્રભં સુપાર્શ્વં, જિનં ચ ચંદ્રપ્રભં વંદે. ૨
સુવિધિં ચ પુષ્પદંતં, શીતલશ્રેયાંસવાસુપૂજ્યં ચ,
વિમલમનંતં ચ જિનં, ધર્મં શાંતિં ચ વંદે. ૩
કુંથું અરં ચ મલ્લિં મુનિસુવ્રતં નમિજિનં ચ,
વંદે અરિષ્ટનેમિં, પાર્શ્વં તથા વર્દ્ધમાનં ચ. ૪
એવં મયા અભિષ્ટુતા, વિધૂતરજોમલાઃ પ્રક્ષીણજરામરણાઃ,
ચતુર્વિંશતિરપિ જિનવરાઃ, તીર્થંકરાઃ મમ પ્રસીદંતુ. ૫
કીર્તિતવંદિતમહિતાઃ, યે એતે લોકસ્ય ઉત્તમા સિદ્ધાઃ,
આરોગ્યબોધિલાભં, સમાધિવરં ઉત્તમં દદતુ. ૬
ચંદ્રેભ્યો નિર્મલતરાઃ આદિત્યેભ્યઃ અધિકં પ્રકાશકરાઃ,
સાગરવરગંભીરાઃ, સિદ્ધાઃ સિદ્ધિં મમ દિશંતુ. ૭

૭૫

અર્થપાઠ

લોગસ્સ—લોકના (લોકવિષે). પાંચ અસ્તિકાય જેમાં રહેલ છે એવા લોકના.

ઉજ્જોઅગરે—ઉદ્યોત – પ્રકાશ કરનાર, કેવલજ્ઞાન રૂપી પ્રદીપથી ભાવઉદ્યોત કરનાર.

ધમ્મતિત્થયરે—ધર્મતીર્થના કરનારને, તીર્થ એટલે જેનાથી તરાય છે તે; ધર્મતીર્થ એટલે ધર્મ જે તીર્થમાં પ્રધાન

છે તે; ધર્મતીર્થ કરવાનું શીલ છે જેમનું તે ધર્મતીર્થંકર; કારણકે દેવ, મનુષ્ય, અસુરયુક્ત પરિષદ (પર્ખદા)માં સર્વને પરિણમે એવી ભાષાથી ભરેલી વાણીથી તીર્થંકરો ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવે છે. આ પદથી પ્રભુનો પૂજાતિશય તેમજ વચનાતિશય બતાવાયા.

જિણે—જિનોને. જિન=રાગદ્વેષાદિને જીતનારા. આ પદથી અપાયાપગમાતિશય સૂચવાય છે.

અરિહંતે—અરિહંતને; કર્મરૂપ શત્રુને હણવાથી નિર્દોષપણું પ્રથમ થયું છે જેને એવા અરિહંતને. (અરિહંતના વિશેષ અર્થ માટે આગળ જુઓ. પૃ. ૧૪૬)

કિત્તઇસ્સં—કીર્ત્તન-પ્રશંસા-સ્તુતિ કરીશ. અહીં જે સ્તુતિ કરીશું તે નામોચ્ચારપૂર્વક જેવા કે શ્રી ઋષભનાથ આદિ ચોવીસ વર્તમાન ચોવીસીના તીર્થંકરોનાં નામ લઈને કરીશું. આ બધા ભાવાર્હંત્ છે, જ્યારે અરિહંત એ પદમાં રાજ્યાદિક અવસ્થાને વિષે દ્રવ્ય અરિહંતનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેથી તેને અલગ કરી અહીં ભાવાર્હંત્ કહેવામાં આવે છે, તે ખાસ સૂચવવાને 'કેવલી' એ નામ હવે પછી મૂકવામાં આવશે.

ચઉવિસંપિ—ચોવીસ અને (બીજા) પણ. ચોવીસમાં ભારતવર્ષમાં થયેલ ઋષભાદિક ચોવીસ તીર્થંકરનો સમાવેશ થાય છે, અને અપિ=પણ શબ્દથી અન્ય તીર્થંકરો કે જે મહાવિદેહ આદિ ક્ષેત્રમાં છે તેનો પણ સમાવેશ થાય છે.

કેવલી—કેવલજ્ઞાનીને; કેવલજ્ઞાન જેને ઉત્પન્ન થયું છે તેમને.

હવે ચોવીશ તીર્થંકરો[1]નાં નામ આવે છે.

ઉસભ[2]—ઋષભ (દેવ)ને

---

૧. શ્રી ઋષભ આદિ ચોવીશે તીર્થંકરો (વર્તમાન ચોવીશી)નાં અહીં નામ આપેલાં છે. તે નામના અર્થ પણ છે. તે બે પ્રકારે છે: સામાન્યથી અને વિશેષથી. સામાન્ય અર્થ દરેક તીર્થંકરમાં વ્યાપ્ત છે. દાખલા તરીકે ઋષભ લઈએ તેનો અર્થ કરતાં 'યઃ ઋષતિ' એટલે જે જાય છે (પરમપદ પ્રત્યે) તે ઋષભ. આ અર્થ દરેક તીર્થંકરને સામાન્ય છે કારણકે દરેક તીર્થંકર એટલે શ્રીઋષભદેવ ઉપરાંત સર્વે પરમપદ પ્રત્યે જાય છે; માટે દરેક તીર્થંકરના વિશેષ નામ પરથી સામાન્ય અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે સામાન્ય અર્થ; અને જે વિશેષ અર્થ કરવામાં આવે છે જેમકે ગર્ભમાં આવ્યા પછી અમુક જાતનો પ્રભાવ થાય તેથી જે નામ પડે, તે વિશેષાર્થ છે આ અર્થ જેનો કરવામાં આવ્યો હોય તેને જ લાગુ પડે છે, જેમ કે 'વૃષભનાથ'. આ નામ પહેલા તીર્થંકર પોતાની માતાના ગર્ભમાં આવતાં તે માતાએ પ્રથમ સ્વપ્નમાં વૃષભ—બળદ દીઠો તેથી પડયું છે. આ બીજા તીર્થંકરોના સંબંધમાં બનતું નથી. આવી રીતે દરેક નામ પરથી જે સામાન્ય અર્થ થતો હોય તે પાદટીપમાં અનુક્રમે પહેલાં આપવામાં આવ્યો છે, અને જે વિશેષાર્થ થતો હોય તે પછીથી આપવામાં આવ્યો છે.

૨. તે પ્રભુના બંને ઊરુ (સાથળ)માં વૃષભનું લાંછન—લક્ષણ-ચિહ્ન હતું. તેથી અને સર્વ તીર્થંકરોની માતા પ્રથમ સ્વપ્નમાં હસ્તી—હાથી દેખે, જ્યારે એમની માતા મરૂદેવીએ પ્રથમ સ્વપ્નમાં વૃષભ—બળદ દીઠો તેથી આ પ્રભુનું નામ 'વૃષભ' પડયું. વળી તેઓ ધર્મની આદિ કરનાર થયા તેથી તેમનું બીજું નામ આદિનાથ છે. પિતા નાભિ, જન્મસ્થાન અયોધ્યા, લાંછન વૃષભ છે.

અજિયં[1] ચ—અને અજિતનાથને

વંદે—વંદન કરું છું - વાંદું છું.

સંભવ[2]—સંભવનાથને

અભિણંદણં[3] ચ—અને અભિનંદનને

---

૧ અજિતનાથ ભગવાન પરિસહ આદિથી - ઘોર અંતરંગ વૈરી એવા ઇંદ્રિય વિષય - કષાયાદિથી પણ જિતાય નહી તેવા અજિત હતા, તથા તે પોતાની માતાના ગર્ભમાં નહોતા આવ્યા, ત્યારે તેમનાં માતા અને પિતા દ્યૂતરમણ કોઈ વખત કરતાં હતાં ત્યારે માતા બાજી હારી જતાં હતાં, પરંતુ જ્યારે ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારથી માતા અજિત એટલે જિતાય નહીં તેવાં થયાં એટલે તેમની સાથે પ્રભુના પિતા હારી જવા લાગ્યા. આથી પ્રભુનું નામ 'અજિતનાથ' આપવામાં આવ્યું. પિતા જિતશત્રુ, માતા વિજયા, જન્મસ્થાન અયોધ્યા, લાંછન હસ્તી છે.

૨. સંભવનાથ એ નામ પડવાનાં કારણો : (૧) તેનામાં પ્રકર્ષે ચોત્રીશ અતિશયનો (સંભવ) છે તેથી. (૨) જે આ પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે તેને સં=સુખ; ભવ=થાય છે માટે. (૩) આ ભગવાન ગર્ભમાં આવ્યા પછી અધિક સસ્ય - ધાન્યનો સંભવ થયો માટે, એટલે દેશમાં દુકાળ હતો, અને ભગવાન્ ગર્ભમાં આવ્યાથી અણચિંતવ્યો મેહ આવ્યો, ધાન્યનાં વહાણો આવ્યાં, અને અણચિંતવ્યો પૃથ્વીમાં ધાન્યનો સંભવ થયો તેથી. પિતા જિતારિ, માતા સેના, જન્મસ્થાન શ્રાવસ્તિ, લાંછન અશ્વ (ઘોડો) છે.

૩. અભિનંદનનું નામ પડવાનાં કારણો : (૧) જેમનું અભિનંદન દેવેંદ્રાદિથી થાય છે. (૨) પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારથી પ્રતિક્ષણ શક્રાભિનંદન થતું એટલે શક્ર - ઇંદ્ર આવી સ્તવી સ્તવીને જતો. આ પરથી અભિનંદ્યા - પ્રશંસ્યા માટે. પિતા સંવર, માતા સિદ્ધાર્થ, જન્મસ્થાન અયોધ્યા, લાંછન વાનર (વાંદરો) છે.

સુમઈં[૧] ચ—અને સુમતિનાથને
પઉમપ્પહં[૨]—પદ્મપ્રભને

---

૧. સુમતિનાથ : (૧) સુ એટલે શોભન જેમની મતિ છે તે. (૨) તે પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યાથી તેમના માતાની મતિ સુનિશ્ચિત – ભલી થઈ હતી તે આવી રીતે : એક વણિકને બે સ્ત્રીઓ હતી, તેમાં મોટી વંધ્યા – વાંઝણી હતી જ્યારે નાનીને પુત્ર થયો હતો. તે વણિક મરી જવાથી આ બંને સ્ત્રીઓ વચ્ચે વઢવાડ થઈ. મોટી કહે કે મારો છોકરો છે, નાની કહે કે મારો પુત્ર છે, કારણકે જેનો પુત્ર ઠરે, તેને વણિકની બધી દોલત મળે. આવો ન્યાય રાજા પાસે કરાવવા બંને વઢતીવઢતી ગઈ. રાજાથી ચુકાદો ન થયો. આ વખતે દરબારમાં રાણીજી હતાં. તેણીના ગર્ભના માહાત્મ્યથી ચુકાદો કરવાની ભલી બુદ્ધિ થઈ. યુક્તિથી તેણે કહ્યું "બંને શોક્યો મળી ધન અડધોઅડધ વહેંચી લ્યો. અને છોકરાના પણ બે ભાગ કરી અડધોઅડધ વહેંચી લ્યો !" આ સાંભળી નાની કે જે સગી મા હતી તે બોલી "મારે દ્રવ્ય જોઈતું નથી, અને છોકરાના કાંઈ બે ભાગ થાય નહીં; મારે પુત્રનો તથા ધનનો ખપ નથી. પુત્ર એને જ સોંપો. એનો છે તે મારો જ છે !" રાણીજી તરત બોલ્યાં "એ પુત્ર નાની સ્ત્રીનો છે કેમકે પુત્રનું મરણ થાય ત્યાં સુધી મોટી સ્ત્રીથી ના કહેવાઈ નહીં, અને નાની સ્ત્રીએ પોતાનો પુત્ર હોવાથી તેને મારવાની મનાઈ કરી માટે, તે તેનો જ – નાની સ્ત્રીનો છે તેથી તે ધન તથા પુત્ર તેણીને જ સ્વાધીન કરવું." આવી રીતે ન્યાયબુદ્ધિ ઊપજી માટે. પિતા મેઘરથ, માતા સુમંગલા, જન્મસ્થાન અયોધ્યા, લાંછન ક્રૌંચ પક્ષી છે.

૨. પદ્મપ્રભ : (૧) જેની પ્રભા એટલે કાંતિ નિઃકંપતાથી પદ્મના સમૂહ જેવી છે (કારણ કે પદ્મ – કમળ પાણીમાં રહ્યું છતાં પાણીથી અલગ નિઃકંપ છે) તે. (૨) ગર્ભમાં આવ્યા પછી માતાને પદ્મની શય્યા પર શયન કરવાનો દોહલો (દોહદ) ઊપજ્યો તેથી. (૩) ભગવાનનું

સુપાસં[1]—સુપાર્શ્વનાથને
જિણં ચ—વળી જિન એટલે કર્મરૂપી શત્રુને જીતનાર એવા.
ચંદપ્પહં[2]—ચંદ્રપ્રભને.
વંદે—(હું) વાંદુ છું.
સુવિહિં[3] ચ પુપ્ફદંતં—વળી સુવિધિનાથને-પુષ્પદંતને.
સીઅલ[4]—શીતલનાથને.

પદ્મના રાતા વર્ણ જેવું શરીર હતું તેથી પિતા ધર, માતા સુસીમા, જન્મસ્થાન કૌશામ્બી, લાંછન પદ્મ છે.

૧. સુપાર્શ્વનાથ: (૧) સુપાર્શ્વ એટલે રૂડાં છે પાર્શ્વ-પડખાં – પાસાં જેને. (૨) ભગવાન ગર્ભમાં આવ્યાથી તેમની માતા સુપાર્શ્વા થઈ એટલે કોઢના રોગવાળાં પોતાનાં પડખાં હતાં તે સુવર્ણ વર્ણવાળાં સુકુમાલ થયાં તેથી. પિતા સુપ્રતિષ્ઠ, માતા પૃથ્વી, જન્મસ્થાન કાશી, લાંછન સ્વસ્તિક (સાથિયો).

૨. ચંદ્રપ્રભ: (૧) ચંદ્ર સમાન જેની પ્રભા-કાંતિ છે, વર્ણ છે તે. (૨) પરમેશ્વર ગર્ભમાં આવ્યાથી માતાને ચંદ્રનું પાન કરવાનો દોહલો ઊપજ્યો તેથી પિતા મહાસેન, માતા લક્ષ્મણા, જન્મસ્થાન ચંદ્રપુરી, લાંછન ચંદ્ર છે.

૩. સુવિધિનાથ: (૧) સુવિધિ એટલે શોભન વિધિ છે જેનો એટલે સર્વ સ્થળે કૌશલ્ય છે જેનું તે. (૨) ભગવાન ગર્ભમાં આવ્યાથી તેમનાં માતા, પિતા ભલી વિધિએ કરી ધર્મમાં પ્રવર્ત્યાં. આમનું બીજું નામ પુષ્પદંત છે કારણ કે મચકુંદ ફૂલની કળી જેવા ઉજ્જવલ પ્રભુના દાંત હતા. પિતા સુગ્રીવ, માતા શ્યામા, જન્મસ્થાન કાકંદી, લાંછન મગરમત્સ્ય (મગરમચ્છ) છે.

૪. શીતલનાથ: (૧) સમસ્ત જીવોના સંતાપને શીતલ હરણ કરે છે તેથી. (૨) ભગવાનના પિતાને પિત્ત – દાહ રોગ થયો હતો

સિજ્જં[1] ચ—શ્રેયાંસનાથને અને
વાસુપુજ્જં[2] ચ—વાસુપૂજ્યને. અને
વિમલં[3]—વિમલનાથને.

તે ગર્ભમાં આવ્યા પછી તેમના શરીર પર પ્રભુની માતાએ હાથ ફેરવ્યો એટલે ઉપશાંત થયો – શરીરે શીતલતા થઈ તેથી. પિતા દૃઢરથ, માતા નંદા, જન્મસ્થાન ભદ્દિલપુર, લાંછન શ્રીવત્સ.

૧. શ્રેયાંસનાથ : (૧) જે સર્વ જગતનું શ્રેય – હિત કરનાર છે તે. તથા (૨) સકલ જગતને જેમની અત્યંત પ્રશંસા કરવાપણું છે તે. (૩) ગર્ભમાં આવ્યા પછી માતાને શ્રેય થયું તેથી. તે આ રીતે: રાજાના ઘરમાં પરંપરાગત દેવથી અધિષ્ઠિત થયેલી શય્યા હતી. તે પર જે બેસે કે સૂવે તેને ઉપદ્રવ ઊપજતો હતો. આ શય્યાની પૂજા થતી હતી. પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા પછી માતાને આ શય્યા પર સૂવાનો દોહલો ઉત્પન્ન થયો, તે વખતે વિચાર્યું કે દેવગુરુની પ્રતિમાની પૂજા થાય. પરંતુ શય્યાની પૂજા ક્યાંય સાંભળી નથી એમ ચિંતવી શય્યાના રક્ષકે મનાઈ કરી તોપણ તે પર સૂતાં. ગર્ભના પ્રભાવથી અધિષ્ઠિત દેવ શય્યા મૂકી જતો રહ્યો અને રાજા પ્રમુખે શય્યાને પછીથી વપરાશમાં લીધી. આ રીતે માતાનું શ્રેય થયું. પિતા વિષ્ણુ, માતા વિષ્ણુ, જન્મસ્થાન સિંહપુર, લાંછન ગેંડો.

૨. વાસુપૂજ્ય : (૧) વસુ એટલે અમુક પ્રકારના દેવતા છે તેનાથી પૂજવા યોગ્ય તે. (૨) ભગવંત ગર્ભમાં આવ્યા પછી વસુ એટલે હિરણ્ય અથવા રત્ન – તેનાથી ઇંદ્ર મહારાજ આવી રાજકુલને પૂજતા હતા તેથી. (૩) અથવા તેમના પિતાનું નામ વસુપૂજ્ય હતું, તેના પુત્ર તેથી વાસુપૂજ્ય. પિતા વસુપૂજ્ય, માતા જયા, જન્મસ્થાન ચંપાનગરી, લાંછન મહિષ (પાડો).

૩. વિમલનાથ : (૧) જે વિમલ છે એટલે જેને નિર્મલ જ્ઞાનાદિક છે તે, અથવા (૨) જે કર્મફલ રહિત છે તે. (૩) પ્રભુ ગર્ભમાં

અણંતં[1] ચ—વળી અનંતનાથને
જિણં—એ જિનને.

આવ્યા પછી માતા વિમલમતિવાળી થઈ તેથી; તે આ રીતે : નગરીમાં કોઈ સ્ત્રીભર્તાર દેહરે આવી ઊતર્યાં; સ્ત્રી પાણી પીવા બીજે સ્થળે ગઈ, તે વખતે ભર્તાર એકલો રહ્યો અને એક વ્યંતરી દેવી ત્યાં રહેતી હતી તેણીને તે પુરુષનું સુંદર સ્વરૂપ જોઈ ને તેની સાથે કામક્રીડા કરવાની ઇચ્છા થઈ, તેથી તેની બહાર ગયેલી સ્ત્રીના જેવું જ રૂપ લઈ તે પુરુષ પાસે આવી. તે વખતે તેની મૂળ સ્ત્રી બહારથી આવી. પુરુષે બંનેને સમાન રૂપવાળી જોઈ કહ્યું કે "આમાં મારી સ્ત્રી કોણ છે?" બંનેએ કહ્યું કે "હું તારી સ્ત્રી છું". આમ વઢતાંવઢતાં રાજા પાસે આવ્યાં. રાજા અને પ્રધાન બંનેનું સરખું રૂપ જોઈ નિવેડો કરી શક્યા નહીં, તે વખતે રાજાની રાણી અને પ્રભુની માતાએ પુરુષને એક બાજુ રાખી એવું કહ્યું કે "જે સ્ત્રી પોતાના સત્ય વચનના પ્રભાવથી દૂર ઊભેલા પોતાના ભરથારને ખસ્યા વગર સ્પર્શ કરે, તેનો આ ભરથાર જાણવો." વ્યંતરીએ દેવશક્તિના પ્રભાવથી પોતાનો હાથ લાંબો કરી તે પુરુષનો સ્પર્શ કર્યો, એટલે રાણીએ તરત જ હાથ પકડી તું વ્યંતરી છે એમ કહી પોતાને સ્થાનકે જવાનું કહ્યું. આવા જુદા ચાર ન્યાયથી રાણી વિમલ મતિવાળી કહેવાઈ. (૪) ગર્ભમાં પ્રભુ આવ્યાથી તેના પ્રભાવે માતાનું શરીર પણ નિર્મલ થયું તેથી. પિતા કૃતવર્મ, માતા રામા, જન્મસ્થાન કંપિલપુર, લાંછન સુવર.

૧. અનંતનાથ : (૧) જેને અનંતજ્ઞાન, દર્શન આદિ છે. અથવા (૨) જેણે કર્મના અનંત અંશ જીતેલા છે. (૩) ગામમાં તાવના વાસરા હતા, પ્રભુ ગર્ભે આવ્યા ત્યારે માતાએ અનંત ગાંઠના દોરા કરી બાંધવાથી તાવને દૂર કર્યો. (૪) તથા સ્વપ્નમાં જેનો અંત નહીં આવે તેવી મોટી રત્નની માળા માતાએ જોઈ તેથી. પિતા સિંહસેન, માતા સુયશા, જન્મસ્થાન અયોધ્યા, લાંછન સિંચાણો.

ધમ્મં[1]—ધર્મનાથને.
સંતિં[2] ચ—અને શાંતિનાથને.
વંદામિ—(હું) વાદું છું.
કુંથું[3]—કુંથુનાથને.
અરં[4] ચ—અને અરનાથને.

---

૧. ધર્મનાથ: (૧) દુર્ગતિએ પડતા પ્રાણીને ધરી રાખે તે; (૨) પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યાથી પ્રભુનાં માતાપિતા દાનાદિધર્મપરાયણ થયાં તેથી. પિતા ભાનુ, માતા સુવ્રતા, જન્મસ્થાન રત્નપુર. લાંછન વજ્ર.

૨. શાંતિનાથ: (૧) સ્વયમેવ શાંતિના કરનાર, અથવા (૨) શાંતિના યોગથી અથવા શાંતિરૂપ હોવાથી. (૩) દેશમાં મરકીનો ઉપદ્રવ ઘણો હતો તે ભગવંત ગર્ભે આવ્યા પછી માતાએ અમૃત છાંટયું તેથી મરકીની શાંતિ થઈ એ પ્રભાવથી. પિતા વિશ્વસેન, માતા અચિરા, જન્મસ્થાન હસ્તિનાપુર, લાંછન મૃગ.

૩. કુંથુનાથ: (૧) કુ એટલે પૃથ્વી વિષે સ્થિત માટે (૨) ભગવાન ગર્ભમાં આવ્યા પછી માતાએ સ્વપ્નમાં રત્નનો થુભ (ઢગલો) પૃથ્વીને વિષે જોયો તથા (૩) શત્રુ હતા તે કુંથુઆની પેઠે નાના થયા. (૪) અથવા પ્રભુ જન્મ્યા પછી કુંથુઆ પ્રમુખ નાનામોટા જીવોની જયણા દેશમાં પ્રવર્તી માટે. પિતા સૂર, માતા શ્રી, જન્મસ્થાન હસ્તિનાપુર, લાંછન છાગ (બોકડો).

૪. અરનાથ: (૧) વૃદ્ધ પુરુષો અર એવું નામ એવા પુરુષને આપે છે કે જે અરિહંત જેવા સર્વોત્તમ પુરુષ જે કુલને વિષે ઊપજે તે કુલની વૃદ્ધિ થાય. (૨) પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા પછી તેમની માતાએ સ્વપ્નમાં સર્વ રત્નમય અર એટલે આરો તથા થુભ એટલે ઢગલો જોયો માટે. પિતા સુદર્શન, માતા દેવી, જન્મસ્થાન હસ્તિનાપુર, લાંછન નંદાવર્ત.

મલ્લિં[1]—મલ્લિનાથને.
વંદે—(હું) વાદું છું.
મુણિસુવ્વયં[2]—મુનિસુવ્રતને.
નમિજિણં[3] ચ—અને નમિ જિનને.

---

૧. મલ્લિનાથ : (૧) પરિસહરૂપ મલ્લ તેનો જય કરનાર તે મલ્લિ. (૨) ભગવાન ગર્ભમાં આવ્યા પછી માતાને એક ઋતુમાં સર્વ ઋતુનાં સુગંધી ફૂલની શય્યામાં સૂવાનો દોહલો થયો માટે મલ્લિનાથ. પિતા કુંભ, માતા પ્રભાવતી. જન્મસ્થાન મિથિલા, લાંછન કુંભ – કલશ.

૨. મુનિસુવ્રત : (૧) જે જગતની ત્રણ કાલની અવસ્થા જાણે તે મુનિ, વળી અને જેને શોભન વ્રત છે તે સુવ્રત. (૨) ભગવંત ગર્ભમાં આવ્યા પછી એમની માતાએ મુનિ સરખા શોભન શ્રાવકનાં વ્રત પાળ્યાં, એ ગર્ભના પ્રભાવે આ નામ પાડ્યું. પિતા સુમિત્ર, માતા પદ્મા, જન્મસ્થાન રાજગૃહ, લાંછન કાચબો.

૩. નમિનાથ : (૧) પરિસહ ઉપસર્ગાદિક જેણે નમાવ્યા છે તે નમિ (૨) પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા પછી ગર્ભના પ્રભાવે શહેર પર ચડી આવેલા રાજાઓ નમ્યા હતા, તે આવી રીતે : સીમાડાના રાજાઓ ભગવંતના પિતાના શત્રુ હતા, તે ચઢી આવી ગામને વીંટી લીધું. રાજાએ આકુળવ્યાકુળ થઈ નિમિત્તિઆ (જોષી)ને બોલાવી ઉપાય પૂછ્યો. નિમિત્તિઆએ કહ્યું કે "રાણી સગર્ભા છે, તેણીને ગઢ ઉપર ચઢાવી શત્રુઓને તેણીનું દર્શન કરાવો." તેમ કરતાં શત્રુઓ ભગવંતની માતાને તેણીનું તેજ ન ખમાતાં નમસ્કાર કરતાંકરતાં રવાના થઈ ગયા પિતા વિજય, માતા વપ્રા, જન્મસ્થાન મિથિલા, લાંછન નીલોત્પલ એટલે નીલવર્ણવાળું કમળ.

વંદામિ—(હું) વાંદુ છું.
રિટ્ઠનેમિં[1]—અરિષ્ટનેમિને.
પાસં[2]—પાર્શ્વનાથને.
તહ—તથા
વદ્ધમાણં[3] ચ—અને વર્ધમાનને.

---

૧. અરિષ્ટનેમિ: (૧) રિષ્ટ એટલે પાપ. તેનો અભાવ એટલે નાશ કરવામાં નેમિ એટલે ચક્ર સમાન માટે અરિષ્ટનેમિ. (૨) પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા પછી માતાએ સ્વપ્નમાં અરિષ્ટ એટલે કાળા રત્નની રેલ દીઠી, તથા આકાશમાં નેમિ એટલે ચક્ર ઊછળતું જોયું. આવા પ્રભાવથી અરિષ્ટનેમિ નામ દીધું. આ ભગવાનનું બીજું નામ નેમિનાથ છે. પિતા સમુદ્રવિજય, માતા શિવાદેવી, જન્મસ્થાન સૌરીપુર, લાંછન શંખ છે.

૨. પાર્શ્વનાથ: (૧) જે સમસ્ત ભાવોને 'સ્પૃશતિ' એટલે જાણે છે માટે; (૨) એમનો વૈયાવૃત્ય કરનાર પાર્શ્વ નામનો યક્ષ છે તેના નાથ એટલે સ્વામી તેથી પાર્શ્વનાથ (૩) અથવા પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા પછી માતાએ અંધારી રાત્રે પોતાની પાસે સર્પ દીઠો તે સર્પના જવાના માર્ગની વચમાં રાજા (પ્રભુના પિતા)નો હાથ દેખી રાણીએ ઊંચો કર્યો તેથી રાજા જાગી ઊઠ્યો અને બોલ્યો "શા માટે હાથ ઊંચો કર્યો?" રાણીએ કહ્યું "મેં સર્પ જોયો તેથી." રાજા બોલ્યો "તમે જૂઠું બોલો છો." પછી તેણે દીવો મંગાવી જોયું તો સર્પ જોયો. તેથી વિસ્મય પામી રાજાએ વિચાર્યું કે મેં ન દીઠો અને રાણીએ દીઠો એ ખરે ગર્ભનો પ્રભાવ છે એમ જાણી પાર્શ્વનાથ નામ આપ્યું. પિતા અશ્વસેન, માતા વામા, જન્મસ્થાન કાશી, લાંછન સર્પ.

૩. વર્ધમાન: (૧) જન્મથી માંડી જ્ઞાનાદિકથી વૃદ્ધિ પામ્યા

એવં—એ પ્રકારે.

મએ—મેં - મારા જીવે.

અભિથુઆ—અભિસ્તુતિ કરી એટલે નામપૂર્વક સ્તવ્યા.

વિહુયરયમલા—કર્મરૂપી રજ અને મલને વિશેષ પ્રકારે જેણે ટાળ્યા છે એવા. અહીં કર્મરૂપી રજ તે જે કર્મ જતાં-આવતાં (ઈર્યાપથિકી ક્રિયાથી) બંધાય, અથવા નવાં બંધાતાં જે ઢીલાં કર્મ તે રૂપી રજ; અને કર્મરૂપી મલ એટલે પૂર્વે બાંધેલ ચિરકાલનાં સંચિત, નિકાચિત ગાઢકર્મ, અથવા સાંપરાયિક ક્રિયાથી બંધાતાં કર્મ તે રૂપી મલ.

પહીણ—પ્રક્ષીણ એટલે અતિશયે કરીને ક્ષય કર્યા છે.

જરમરણા—જરા અને મરણ (જેણે); એટલે જે સમય સમય આયુષ્ય ઘટે તેને જરા કહીએ, અને સર્વથા આયુ ઘટીને પ્રાણ જુદો પડે તેને મરણ કહીએ.

ચઉવિસંપિ—ચોવીશે પણ (પૂર્વે કહેલા વર્તમાન ચોવીશીના

તે વર્ધમાન. (૨) ભગવાન ગર્ભે આવ્યા પછી માતાપિતા સમસ્ત ઋદ્ધિથી વૃદ્ધિ પામ્યા, ધન ધાન્યાદિકના ભંડાર તથા દેશ નગરાદિકની વૃદ્ધિ થઈ, સર્વ રાજા આજ્ઞામાં વર્તવા લાગ્યા, આ પ્રભાવથી વર્ધમાન નામ પાડયું. બીજું નામ મહાવીર છે. (૧) ભગવંતે જન્મતાં જ મેરુ પર્વતને ડાબા પગના અંગૂઠાથી કંપાવ્યો. (૨) ભગવંતની સાથે તેના બળની પરીક્ષા કરવા આવેલો દેવતા આમલકીડા (આંબલી-પીંપળીની રમત) કરતાં હાર્યો. આમ ભગવંતનું અનંતબળ જાણીને શ્રી મહાવીર એવું બીજું નામ ઇંદ્ર મહારાજે આપ્યું. પિતા સિદ્ધાર્થ, માતા ત્રિશલા, જન્મસ્થાન ક્ષત્રિયકુંડ, લાંછન કેસરી છે.

અને 'અપિ' એટલે 'પણ' એમાં બીજા તીર્થંકરોનો સમાવેશ થાય છે.)

જિણવરા—જિનવરો - જિનમાં ઉત્તમ એટલે શ્રુતધર આદિ જિનો થકી શ્રેષ્ઠ.

તિત્થયરા—તીર્થંકરો.

મે—મારા ઉપર.

પસીયંતુ— પ્રસન્ન થાઓ. પ્રસાદ એટલે કૃપા કરો.

નોંધ : જેને આપણે 'પ્રસન્ન થાઓ' એમ કહીએ છીએ તે જિન ભગવાન વીતરાગ છે એટલે તેથી સ્તુતિ કરનાર ઉપર પ્રસન્ન થતા નથી; તેમજ તેની નિંદા કરનાર ઉપર અપ્રસન્ન થતા નથી; પરંતુ સ્તુતિ કરનારને સ્તુતિનું ફળ મળે છે, અને નિંદા કરનારને નિંદાનું ફળ મળે છે. કારણકે દરેક ક્રિયાનું ફળ તો અવશ્ય હોય છે જ. વળી જેવી રીતે ચિંતામણિથી મંત્રાદિક કરવાથી શુભની વાંચ્છા કરનારને શુભ મળે છે અને અશુભની વાંચ્છા કરનારને અશુભ ફળ મળે છે, તેવી રીતે અહીં સ્તુતિ કરવાથી સ્તુતિનું ફળ મળે છે. અહીં કોઈ એમ કહે કે 'જે પ્રસન્ન થતા જ નથી, તે શી રીતે પ્રસન્ન થશે? માટે વૃથા પ્રલાપ કરવાથી ભક્તિનો અતિશય થતો નથી,' આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે પ્રસન્ન થાઓ એવું કહેવાથી દોષ પણ નથી, કારણકે જેની સ્તુતિ કરી પ્રસન્ન થવાનું કહીએ છીએ તેના કલેશ આદિ ક્ષીણ થઈ ગયા છે. તે જેમ પ્રસન્ન થતા નથી, તેમ તેમની સ્તુતિ વૃથા પણ થતી નથી કારણકે તેને સર્વભાવની વિશુદ્ધિ છે. ભક્તિથી નામ લેવાથી કર્મક્ષયોપશમ થાય છે અને ભવ્યોનું

કલ્યાણ થાય છે.

કિત્તિય—(જે) કીર્તિત તે; એટલે નામવિશેષથી જેનું ઇંદ્રો આદિ કીર્તન કરે છે, સ્તુતિ કરે છે.

વંદિય—(જે) વંદિત છે; એટલે જેને ઇંદ્ર આદિ વિશુદ્ધ મન, વચન અને કાયાથી વંદે છે—પંચાંગ નમસ્કાર કરે છે.

મહિયા—(જે) મહિત છે, એટલે ઇંદ્રાદિક જેને પુષ્પ આદિથી પૂજે છે.

જે એ—(એવા) જે, તે.

લોગસ્સ—લોકના (લોકને વિષે)

ઉત્તમા—ઉત્તમ પ્રધાન એવા.

સિદ્ધા—સિદ્ધ થાય છે એટલે નિષ્ઠિતાર્થ—જેના અર્થ સર્વ સંપૂર્ણ થયા છે—એવા થયા છે—સિદ્ધ ગતિને પામ્યા છે.

આરુગ્ગ—આરોગ્યતા. આરોગ્યતા બે પ્રકારની છે, દ્રવ્યારોગ્યતા એટલે તાવ આદિ રોગથી રહિતપણું અને ભાવારોગ્યતા એટલે સિદ્ધપણું. અહીં સિદ્ધપણું અર્થ છે.

બોહિલાભં—બોધિલાભને—સમ્યકત્વને એટલે શ્રી જિનધર્મની પ્રાપ્તિના લાભને.

સમાહિવરમુત્તમં—પ્રધાન અને ઉત્તમ સમાધિને, સમાધિ એટલે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ રત્નત્રયને વિષે એકતા—પરમસ્થિરતા.

દિંતુ—દ્યો, આપો.

ચંદેસુ—ચંદ્રોમાં - ચંદ્રના સમુદાયથકી.

નિમ્મલયરા—નિર્મલતર - અતિ નિર્મળ.

આઇચ્ચેસુ—આદિત્યોમાં - સૂર્યના સમુદાયથકી.

અહિયં—અધિક.

પયાસયરા—પ્રકાશના કરનારા.

સાગરવર—ઉત્તમ સાગર (પેઠે) એટલે ઉત્તમ એવા સ્વયંભૂરમણ નામના સમુદ્ર જેવા.

ગંભીરા—ગંભીર છે જેઓ, (એવા)

સિદ્ધા—સિદ્ધ એટલે જે અષ્ટ કર્મથી રહિત સિદ્ધ થયા છે તે.

સિદ્ધિં—સિદ્ધિને - મુક્તિને

મમ—મને

દિસંતુ—આપો.

નોંધ : અહીં કોઈ કહે કે આરોગ્ય–બોધિલાભ–ઉત્તમ સમાધિ મને આપો એમ કહેવું તે નિદાન - નિયાણું નથી ? એ તો વિભાષા - અસત્યમૃષા ભાષા કહેવાય. તેના ઉત્તરમાં આચાર્ય જણાવે છે કે જેના રાગદ્વેષ ક્ષીણ થયા છે એ સમાધિ કે બોધિ ખરી રીતે આપતા નથી છતાં તેમને આપો એમ કહેવું એ ભક્તિથી પ્રેરિત વચન છે. તેમાં અસત્યમૃષા ભાષા નથી, કારણ કે વીતરાગ જિનવરોની પરમ ભક્તિથી આરોગ્ય–બોધિલાભ–સમાધિમરણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૭૬

ભાવાર્થપાઠ

આ ચૌદ રાજલોકને વિષે જેઓ ઉદ્યોત કરી રહ્યા છે,

ધર્મતીર્થને પ્રવર્તાવી રહ્યા છે એવા શ્રી અરિહંત ચોવીશે જિનો તથા કેવલી પ્રભુ છે તેની હું સ્તુતિ કરીશ. ૧

(૧) શ્રી ઋષભદેવ (૨) શ્રી અજીતનાથ (૩) શ્રી સંભવનાથ (૪) શ્રી અભિનંદન (૫) શ્રી સુમતિનાથ (૬) શ્રી પદ્મપ્રભ (૭) શ્રી સુપાર્શ્વનાથ (૮) શ્રી ચંદ્રપ્રભ (૯) શ્રી સુવિધિનાથ કે શ્રી પુષ્પદંત (૧૦) શ્રી શીતલનાથ (૧૧) શ્રી શ્રેયાંસનાથ (૧૨) શ્રી વાસુપૂજ્ય (૧૩) શ્રી વિમલનાથ (૧૪) શ્રી અનંતનાથ (૧૫) શ્રી ધર્મનાથ (૧૬) શ્રી શાંતિનાથ (૧૭) શ્રી કુંથુનાથ (૧૮) શ્રી અરનાથ (૧૯) શ્રી મલ્લિનાથ (૨૦) શ્રી મુનિસુવ્રત (૨૧) શ્રી નમિનાથ (૨૨) શ્રી અરિષ્ટનેમિ (નેમિનાથ) (૨૩) શ્રી પાર્શ્વનાથ અને (૨૪) શ્રી વર્ધમાન અથવા શ્રી મહાવીર. ૨-૪

એ ચોવીશે તીર્થંકરોની મેં નામોચ્ચારપૂર્વક સ્તુતિ કરી. જેઓએ કર્મરૂપી રજ અને મલને દૂર કર્યાં છે, જન્મ, જરા અને મરણને ટાળ્યાં છે એવા ચોવીશે તીર્થંકરો મારા પર પ્રસન્ન થાઓ ! ૫

ઇંદ્રાદિક જેઓની કીર્તિ કરે છે, જેમને વંદન કરે છે, અને જેમનું પૂજન કરે છે, અને જેઓ લોકને વિષે ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ થયા છે તે શ્રી તીર્થંકર પ્રભુ મને આરોગ્યતા, બોધિલાભ, અને ઉત્તમ પ્રધાન એવી સમાધિ આપો ! ૬

જેઓ અનેક ચંદ્રના સમૂહથી પણ નિર્મળ છે, અનેક સૂર્યના સમુદાયથી વિશેષ પ્રકાશ કરનારા છે, અને સ્વયંભૂ રમણ સમુદ્રથી પણ જેઓ ગંભીર છે તે શ્રી સિદ્ધ

ભગવાન મને સિદ્ધિ આપો! ૭

૭૭

વિવેચનપાઠ

અન્ય ધર્મમાં યોગ ઉપર ઘણાં શાસ્ત્રો છે, જ્યારે આપણામાં તે સંબંધે છે કે નહીં એના જવાબમાં કહેવાનું કે 'અવશ્ય છે'. 'યોગબિંદુ', 'યોગશાસ્ત્ર', 'યોગપ્રદીપ' વગેરે અનેક ગ્રંથો યોગ સંબંધે જૈનોમાં છે; અને જૈનોમાં યોગ છે એનું સૂચન અહીં કરી બતાવવાનું કારણ એ છે કે 'લોગસ્સ'નો પાઠ જ તે કહી આપે છે.

આમાં ચોવીશ જિનવરનાં નામ કહી પછી જે યાચના કરી છે તેમાં 'સમાહિવરમુત્તમં દિંતુ' એવી પણ યાચના કરી છે. તે કહે છે કે 'અમને ઉત્તમોત્તમ સમાધિ આપો.' સમાધિ એટલે આ સંસારમાં બધી જગાએ આધિ (મનનું દુઃખ), વ્યાધિ (રોગ) અને ઉપાધિ (બહારથી આવી પડેલું દુઃખ) એ ત્રણ વિટંબના લાગી રહી જ છે, તે વિટંબના – જંજાળ – દુઃખથી વિરક્ત બની સમતા ભાવે રહેવું તેનું નામ સમાધિ છે.

સામાયિકક્રિયા સમતા ભાવે રહેવાની ક્રિયા છે, તેથી તે સમાધિરૂપ છે. આત્માની સ્વાનુભવ સ્થિતિ વિચારી તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનાં લક્ષણો શોધી તે પ્રમાણે વર્તન રાખવું તે સામાયિક અને સમાધિનો ઉદ્દેશ છે. ક્રિયા સમજણ અને ભાવથી કરવાથી ઉત્તમ ભાવનાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. આથી આત્મા સ્વરૂપમાં રહી ઉચ્ચ સ્થિતિએ ચઢે છે.

'લોક' એટલે ચૌદ રાજલોક. ચૌદ રાજલોકનું સ્વરૂપ

બે પગ પહોળા કરી કેડ ઉપર હાથ દઈ ઊભેલા માણસના જેવું – પુરુષાકાર છે એમ સામાન્યકારે કહી શકાય તેમ છે.

કર્મને લીધે જ આ સંસારમાં જન્મ, જરા અને મરણનાં દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. કર્મ એ જ પુનઃ જન્મનું કારણ છે, માટે કર્મ રૂપી રજ – મેલને ટાળવાના પ્રયાસ કરવાને આ પાઠથી સૂચના મળે છે. નઠારાં, પાપકારી, અનીતિનાં કૃત્યોથી કર્મનો સમૂહ – જથ્થો વધતો જાય છે, જ્યારે દયા, અનુકંપા, પરોપકાર, નીતિ, દાન, શિયળ, તપ, ભાવના આદિથી એ કર્મોનો ધીમેધીમે નાશ થતો જાય છે, અથવા શુભ કર્મમાં વધારો થાય છે, તેથી તીર્થંકર દેવની પ્રસન્નતા માગવાનું કારણ એ છે કે એવી રીતે તેમનાં સ્મરણ – ચિંતવનથી તેમના ગુણોમાંના કોઈ પણ ગુણો કોઈ પણ અંશે ગ્રહણ કરવાની આપણને ટેવ પડે, અને તેથી પાછાં અનીતિનાં પાપકારી આચરણો ન આચરીએ. (જુઓ ચેઈયવંદણ મહાભાસ ગાથા ૫૦૭થી ૬૩૮ પૃ. ૯૧થી ૧૧૫)

૭૮

મુહપત્તીની પડિલેહણા

(મુખવસ્ત્રિકા પ્રતિલેખન)

વિધિ: ઉપર પ્રમાણેનો ‘લોગસ્સ’નો પાઠ પ્રગટ કહ્યા પછી મુખવસ્ત્રિકાનું પ્રતિલેખન કરવા માટે અગાઉ (૧) ખમાસમણપૂર્વક (૨) સદ્ગુરુનો મુહપત્તી પડિલેહવાનો આદેશ માગી (૩) બેસી (ગોદાહાસને[1]) (૪) મુહપત્તી પડિ-

૧. ગોદોહાસન – એટલે જેમ કોઈ ગાય દોહતું હોય, અને બે પગ ઊભા રાખી અધ્ધર બેસે, અને બે હાથ બે જાંગની વચ્ચે

લેહવી. મુહપત્તી પડિલેહવા માટે આજ્ઞા આવી રીતે માંગવી.

"ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્!
મુહપત્તી પડિલેહું?"

સંસ્કૃત છાયા

ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ મુખવસ્ત્રિકાં પ્રતિલિખામિ.

અર્થ--હે ભગવન્! ઇચ્છાએ કરી મને આદેશ આપો કે હું મુહપત્તી પડિલેહું.

આથી ગુરુ આજ્ઞા આપે "પડિલેહ." (સં. પ્રતિલિખ)

ત્યારે સામાયિક કરનારે "ઇચ્છ" એમ કહી મુહપત્તી તથા અંગની પડિલેહણા કરવી.

૭૯

મુહપત્તી પડિલેહવાનો હેતુ

અહીં લક્ષમાં રાખવાનું છે કે ગુરુ સાક્ષાત્ હાજર ન હોય છતાં ગુરુ સમીપે જ બેઠો છું એવી ભાવના રાખીને ગુરુની આજ્ઞા માગવાનો વિધિ યથાવિધિ આચરવો; અર્થાત્ "ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્!" ઇત્યાદિપૂર્વક જાણે સાક્ષાત્ સદ્ગુરુ પાસે આજ્ઞા માગતા હોઈએ એમ વર્તવું; અને ગુરુની સ્થાપના કાંઈ વાણી બોલે નહીં, છતાં માગેલ આજ્ઞાનો સદ્ગુરુ તરફથી ઉત્તર મળ્યો છે, એમ ધારી તે-તે કાર્યમાં પ્રવર્તવું. આવી પ્રવૃત્તિ એ વિનયનું પરમ – મોટું કારણ છે; અને પ્રમાદ ટાળવાનું, તથા ઉપયોગ જાગ્રત રાખવાનું ઉત્તમ સાધન છે. પડિલેહણનો મૂળ શબ્દ પ્રતિલેખન છે; પ્રતિ=

ગાયના આંચળ ઉપર હોય તેમ, એટલે બે પગ વચ્ચે અધ્ધર બેસી વચમાં બે હાથ રાખી જે આસન થાય તે.

તરફ, ફરી+લેખન=જોવું લિખ્ ધાતુ પરથી. એટલે ફરી ફરી વાર જોવું, નિરીક્ષણ કરવું.

૮૦

મુહપત્તી કઈ રીતે પડિલેહવી?

હવે મુહપત્તી પડિલેહતાં તેના તથા અંગપડિલેહણના દરેકના પચીસ પચીસ એમ મળી નીચેના પચાસ બોલો મનમાં બોલી જવા, એટલે તેના સ્મરણ-ચિંતનપૂર્વક મુહપત્તી અને અંગ પડિલેહવા (પ્રતિલેખવા). પહેલાં મુહપત્તી અને અંગ–શરીર–કાયા કઈ રીતે પડિલેહવાં તે કહે છે, અને પછી તે દરેકમાં શું ચિંતવવું તે કહીશું.

દિટ્ઠિ પડિલેહ એગા, છ ઉડ્ઢપક્ફોડ તિગ તિ અંતરિઆ,
અક્ખોડ પમજ્જણયા, નવ નવ મુહપત્તિ પણવીસા.

એક દૃષ્ટિ પ્રતિલેખના – એટલે પ્રથમ મુહપત્તીનાં બંને પાસાં સર્વત્ર દૃષ્ટિએ જોવાં.

છ ઊર્ધ્વ પખોડ[1] પ્રતિલેખના: એટલે ત્યાર પછી મુહપત્તીને ફેરવી બે-બે હાથે – ડાબા અને પછી જમણા હાથે પકડીને નચાવવા રૂપ ત્રણત્રણ ઊંચા પખોડા કરવા, તે છ વાર ખંખેરવા રૂપ.

નવ અક્ખોડ[2] પ્રતિલેખના: નવ પ્રમાર્જના પ્રતિલેખના: ત્યાર પછી ત્રણ અક્ખોડા અને ત્રણ પ્રમાર્જના તે

---

૧. અને ૨. પખોડ, અક્ખોડ – આ શબ્દો 'પ્ર-ક્ષાલન, અ-ક્ષાલન'ના અપભ્રંશ હોવા સંભવે છે. આ સંભવ કલ્પનાજનિત છે; પણ તે કલ્પનાને પુષ્ટિ આપનાર એ 'પખોડા – અખોડા' શબ્દનો વ્યવહાર જે ક્રિયા માટે યોજયો છે, તે ક્રિયાનો હેતુ છે. આ ક્રિયા

અનુક્રમે ત્રણવાર એકએકને અંતરે કરવા એટલે મુહપત્તીના ત્રણ વધૂટક (વહુના ઘૂંઘટની માફક) કરી જમણા હાથની અંગુલિના આંતરાની વચમાં ભરાવીને ત્રણ અખોડા પસલી ભરીએ એટલે ત્રણવાર મુહપત્તી ઊંચી રાખી ડાબા હાથના તળા ઉપર સ્પર્શ કર્યા સિવાય અંદર લઈએ અને પછી ત્રણ પ્રમાર્જના પશલી માંહેથી ઘસીને કાઢીએ, એમ એક એકને આંતરે ત્રણવાર ત્રણત્રણ પ્રમાર્જના કરવી. એ પ્રમાણે કરતાં નવ અખ્ખોડા (ખંખેરવા રૂપ) પ્રતિલેખના થાય છે.

૮૧

અંગની પચીસ પ્રતિલેખના

આ રીતે મુહપત્તીની કુલ પચીસ પ્રતિલેખના થઈ. હવે અંગની – શરીરની પચીસ પ્રતિલેખના કહીએ.

પાયા હિણેણ તિઅ તિઅ, વામેઅર બાહુ સીસ મુહ હિઅએ,

અંસુદ્ધાહો પિટ્ઠે, ચઉ છપ્પય દેહ પણવીસા.

૧૫ પ્રતિલેખના: વામ એટલે ડાબા હાથે, જમણા હાથે, શિષ એટલે મસ્તકે, મુખે, અને હૃદયસ્થાને એમ

તે મુહપત્તીના પ્રતિલેખનમાં 'પખોડા – અખોડા' કરે છે તે છે. મુહપત્તીના પચાશ બોલ દાખવ્યા છે, તે હાલ વ્યવહારમાં બહુધા અપ્રચલિત છે; પણ બે બોલમાં ઉત્તમ હેતુ રહેલો છે. 'સમ્યક્ત્વ મોહિની' આદિ પરિહરું એ 'પખોડા' – પ્રક્ષાલન અને 'સદ્દેવાદિ' આદરું એ અખોડા – અક્ષાલન, આમ કલ્પના થાય છે, પણ તેની સત્યતાનો આગ્રહ કરી શકાય એમ નથી. આવી રીતે સાક્ષરશ્રી મનસુખલાલ કિ૦ મહેતા મને પત્રદ્વારા જણાવે છે.

પાંચ સ્થાને પ્રદક્ષિણાવર્તે કરી ત્રણત્રણ વાર પ્રતિલેખના કરવી; એટલે મુહપત્તી વધૂટકની પેઠે ગ્રહણ કરી ડાબા હાથ આદિ પાંચ સ્થાને ફેરવવાથી પંદર પ્રતિલેખના.

૪ પ્રતિલેખના : બે ખભાની ઉપર તથા બે નીચે, તથા વાંસાની બાજુએ, એટલે બે ખભા ઉપર અને બે કાંઈક વાંસાનો ભાગ આવી જાય તેવી રીતે બે કક્ષાને – પડખાને વિષે, એમ ચાર પ્રતિલેખના.

નોંધ : કેડથી નીચેના ભાગે મુહપત્તી અડાડવી ન જોઈએ તેથી શરીરની ઓગણીસ પ્રતિલેખના મુહપત્તીથી, અને બે પગની છ પ્રતિલેખના ચરવળાથી કરવી જોઈએ. કેટલાક ચરવળો નથી રાખતા, તેમણે આ વાત ધ્યાનમાં લેવાની છે.

આ ઉપર કહેલી પ્રતિલેખના પુરુષોને માટે છે. સ્ત્રીઓને માટે તેમનું શરીર અને મસ્તક લૂગડાંથી ઢંકાયેલું હોય માટે તેઓથી શરીરની પચીશ પ્રતિલેખનામાંથી ત્રણ મસ્તકની, ત્રણ હૃદયની, બે ખભાની અને બે પાસાની – પડખાની એ દશ પ્રતિલેખના ન થઈ શકે, તેથી તેઓને બાકીની પંદર પ્રતિલેખના હોય, કેમકે સ્ત્રીઓને મર્યાદા સાચવવાની જરૂર છે.

૮૨

મુહપત્તી પડિલેહતાં ચિંતવવાના પચાસ બોલ

ઉપર આપણે મુહપત્તીની અને અંગની પ્રતિલેખના કઈ રીતે કરવી જોઈએ તે કહી ગયા; હવે તે પ્રતિલેખના કરતાં શું ચિંતવવું તે કહીએ. આ સંબંધમાં લખવાનું કે 'આવશ્યક વૃત્તિ' અને 'પ્રવચનસારોદ્ધાર' વગેરે ગ્રંથોમાં

પ્રતિલેખનામાં જીવરક્ષાનો હેતુ અને જિનેશ્વરની આજ્ઞા કહી છે, તોપણ મનરૂપ મર્કટ – વાંદરાને નિયમમાં લાવવા સારુ અન્ય આચાર્યોએ પચાસ પ્રતિલેખના વખતે પચાસ બોલ મનમાં યાદ લાવવાના કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે:

સુત્તત્થ તત્તદિટ્ઠિ, દંસણમોહતિગં ચ રાગતિગં,
દેવાઈતત્તતિગં, તહય અદેવાઇતત્તતિગં. ૧
નાણાઇતિગં તહ, તબ્વિરાહણા તિન્નિગુત્તિ દંડતિગં,
ઇય મુહણંતગ પડિલેહણાઇ કમસો વિચિંતિજ્જા. ૨
હાસો રઈઅ અરઈ, ભય સોગ દુગંછયા ય વજ્જિજ્જા,
ભુઅ જુઅલં પેહંતો, સીસે અપસત્થ લેસતિગં. ૩
ગારવતિગં ચ વયણે, ઉરિ સલ્લતિગં કસાયચઉ પિટ્ઠે,
પયજુગિ છજ્જીવ વહં, તણુપેહાએ વિજ્ઝાણમિણં. ૪
જઇવિ પડિલેહણાએ, હેઊ જિયરક્ખણં જિણાણા ય,
તહવિ ઇમં મણમક્કડ, નિજ્જંતણત્થ મુણિ બિંતિ. ૫

પ્રથમ દૃષ્ટિ પ્રતિલેખનામાં એટલે મુહપત્તી ઉખેળી તેને બે બાજુએ જોતાં – સૂત્રાર્થ તત્ત્વદૃષ્ટિ રાખું એટલે ‘સૂત્ર, અર્થ, તત્ત્વ, કરી સદ્દહું (હૃદયને વિષે ધારણ કરું)’ એમ ચિંતવવું.

ઊર્ધ્વ પખોડા કરતાં ડાબે હાથે મુહપત્તીને ખંખેરતાં દર્શન–મોહત્રિક ત્યજું એટલે ‘સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિશ્ર-મોહનીય, મિથ્યાત્વમોહનીય પરિહરું’ અને

ઊર્ધ્વ પખોડા કરતાં જમણે હાથે મુહપત્તીને ખંખેરતાં રાગત્રિક ત્યજું એટલે ‘કામરાગ, સ્નેહરાગ, દૃષ્ટિરાગ પરિહરું’ એમ ચિંતવવું.

ત્યાર પછી પ્રથમના ત્રણ અખ્ખોડામાં (જમણા હાથની આંગળીના આંતરા વચ્ચે મુહપત્તી ભરાવી, ડાબા હાથના તળમાં અંદર લેતાં) દેવાદિ-તત્ત્વત્રિક ધારણ કરું એટલે 'સુદેવ, સુગુરુ, સુધર્મ આદરું;' અને

પ્રથમની ત્રણ પ્રમાર્જનામાં (ડાબા હાથના તળામાં મુહપત્તીને ત્રણવાર ઘસી કાઢતાં) અદેવાદિ તત્ત્વત્રિક તજું એટલે 'કુદેવ, કુગુરુ, કુધર્મ પરિહરુ' એમ ચિંતવવું.

બીજા ત્રણ અખ્ખોડામાં જ્ઞાનાદિત્રિક ધારણ કરું એટલે 'જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદરું' અને

બીજી ત્રણ પ્રમાર્જનામાં તેની વિરાધનાત્રિક તજું એટલે 'જ્ઞાનવિરાધના, દર્શનવિરાધના, ચારિત્રવિરાધના પરિહરું,' એમ ચિંતવવું.

ત્રીજા ત્રણ અખ્ખોડામાં ત્રિગુપ્તિ રાખવી એટલે 'મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ આદરું' અને

ત્રીજી ત્રણ પ્રમાર્જનામાં દંડત્રિક તજું એટલે 'મનદંડ, વચનદંડ, કાયદંડ પરિહરુ' એમ ચિંતવવું.

આવી રીતે મુહપત્તી પ્રહિલેહતાં ચિંતવવું.

હવે અંગની ૨૫ પડિલેહણા કહે છે :

ડાબા હાથની ભુજાએ ત્રણવાર પૂંજતાં – પ્રતિલેખના કરતાં 'હાસ્ય, રતિ, અરતિ પરિહરું,' એમ ચિંતવવું.

ડાબા હાથમાં મુહપત્તી ઉપર પ્રમાણે જ ગ્રહણ કરી જમણી ભુજાએ પ્રતિલેખના કરતાં 'ભય, શોક, દુગંચ્છા પરિહરું,' એમ ચિંતવવું.

મસ્તકની પ્રમાર્જના કરતાં લેશ્યાત્રિક એટલે કૃષ્ણ-લેશ્યા, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા પરિહરું.'

મુખની ત્રણ પ્રતિલેખના કરતાં ગારવત્રિક એટલે 'ઋદ્ધિગારવ, રસગારવ, સાતાગારવ પરિહરું,' અને

હૃદયની ત્રણ પ્રતિલેખના કરતાં શલ્યત્રિક એટલે માયા-શલ્ય, નાયાણશલ્ય, મિથ્યાત્વશલ્ય પરિહરું,' એમ ચિંતવવું.

ડાબા ખભા અને જમણા ખભાની નીચે ઉપર બે પડખે પ્રતિલેખના કરતાં ચાર કષાય એટલે એક તરફ 'ક્રોધ, માન પરિહરું,' અને બીજી તરફ 'માયા, લોભ પરિહરું', એમ ચિંતવવું.

ડાબે પગે પ્રતિલેખના કરતાં 'પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેઉકાયની રક્ષા કરું'[૧] અને જમણે પગે પ્રતિલેખના કરતાં 'વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ત્રસકાયની રક્ષા કરું.' એમ પાદયુગલ એટલે બંને પગની પ્રતિલેખના કરતાં છ કાયજીવની રક્ષા કરું એમ ચિંતવવું.

આ રીતે અંગની પ્રતિલેખના કરતાં ચિંતવવાના બોલ કહ્યા અને ઉપર કહેલ પચીશ મુહપત્તીની પ્રતિલેખના કરતાં ચિંતવવાના બોલ એમ પચાસ બોલ હૃદયમાં ઉપર કહેલ વિધિ પ્રમાણે ચિંતવવા.

---

૧. 'રક્ષા કરું' એ શબ્દો મુનિએ બોલવાના છે. સંસારીને માટે 'જયણા કરું' એમ બોલવાનો રિવાજ ચાલે છે. આ વિચારતાં બરાબર છે, કારણકે સંસારી જીવો રક્ષા કરવા સમર્થ નથી, તેથી 'જયણા કરું' એમ બોલે, જ્યારે મુનિ છકાયના રક્ષક હોવાથી 'રક્ષા કરું' એમ બોલે તે યોગ્ય છે.

યદ્યપિ પડિલેહણા જે છે તેનો હેતુ જીવરક્ષા અને જિનાજ્ઞા (એ બંનેનું) પાલન છે, તોપણ એ પડિલેહણા મનરૂપી મર્કટને નિયંત્રવાને અર્થે છે એમ મુનિઓ-પૂર્વાચાર્યો કહે છે.

૮૩

મુહપત્તી પડિલેહવાનો વિશેષ હેતુ

મુહપત્તીની પડિલેહણા (પ્રતિલેખના) તે માત્ર મુહપત્તીના એક વસ્ત્રના કટકાને ખંખેરવાનું છે, અથવા તે વસ્ત્રને પડિલેહવાનું છે એમ નથી, પરંતુ તે વસ્ત્રના ખંડથી શરીરનાં જે-જે અંગો ઉપર સંમાર્જન કરવામાં આવે છે; તે-તે અંગોની સાથે તે અંગનું સંમાર્જન કરતી વખતે જે-જે શબ્દો હેય કે ઉપાદેય બોલવામાં આવે છે તે-તે સંબંધ ધરાવે છે.

હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરે કર્મનાં પુદ્ગલો હોઈ પૌદ્ગલિક છે, અને તેમની શરીરના અમુકઅમુક ભાગમાં મુખ્યતા – નિવાસસત્તા કે ઉત્પત્તિસત્તા હોવી જોઈએ. દાખલા તરીકે કામ છે તે જોકે સકલ શરીરમાં રહેલો છે, છતાં જુદીજુદી વખતે તે કામ જુદાજુદા અંગનો સ્પર્શ કરવાથી તુરત જ ઉદ્ભવે છે. આ વાત ઘણે સ્થળે લખેલ છે. (જુઓ શ્રી વીરવિજય મહારાજકૃત સ્થૂલિભદ્રની શિયળવેલની બીજી ઢાળ) તેમ આ દરેકને માટે સ્થાનનિયામકતા હોવી જોઈએ. મુહપત્તીના સંમાર્જનથી એમ સમજાય છે કે તે-તે સ્થળથી સંમાર્જનદ્વારા જે હેય હોય તેને દૂર કરવા, અને જે-જે અંગે ઉપાદેય અર્થસૂચક શબ્દો બોલાય છે તે-તે અંગોના સ્થળથી તે-તે ઉપાદેય કરવું – પ્રાપ્ત કરવું.

આ ઉપરથી શરીરની સાથે મનની અંતરંગશુદ્ધિ બહુ ઘાડો, નિકટ અને ઉપયોગી સંબંધ ધરાવે છે તે સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે.

મુહપત્તીની પડિલેહણા જે બોલ બોલી કરવાની કહેલ છે, તેમાં સળંગ જોઈએ તો શરીરના અવયવોના સ્પર્શથી અંતરંગશુદ્ધિનો વિસ્તાર છે. શુદ્ધ ક્રિયા અને ભાવનાથી તે અંગ વડે તે-તે ક્રિયા ભાવ સાથે કરવાથી તે-તે ગુણ પ્રગટે છે. આ વાતની સિદ્ધિ માટે હાલમાં પ્રચલિત થયેલી 'મેસ્મેરિઝમ' નામની ક્રિયા આબાદ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. તે ક્રિયામાં સંમાર્જન કરવાથી પ્રાણવિનિમય થાય છે, અને તે દ્વારા અનેક જાતના રોગો મટાડી શકાય છે. વળી બીજું ઉદાહરણ એ છે કે જૂનાં માણસો, વૃદ્ધ ડોશીઓ, મંત્રવાદીઓ શબ્દોચ્ચાર સાથે હાથ આદિ શરીરના અવયવોની સંમાર્જનક્રિયા કરે છે. જેવી રીતે આંખનો ઝોકો ઉતારવો, સર્પ તથા વીંછીનું ઝેર ઉતારવું, ભૂત, પ્રેત આદિનો વળગાડ કાઢવો વગેરે – તેમાં સંમાર્જનક્રિયા જોવામાં આવે છે.

માતા પોતાના પુત્રના શરીર ઉપર પ્રેમથી હાથ ફેરવે છે, તેથી તે હાથદ્વારા પ્રેમપ્રવાહ બાળકના શરીરમાં દાખલ થઈ બાળકને પુષ્ટ બનાવે છે. આવી જ રીતે ઘોડા, બળદ, ગાય વગેરે જાનવરો સંબંધમાં જોવામાં આવે છે, જેમકે તોફાને ચડેલો ઘોડો તેના પર હાથ ફેરવવાથી શાંત થઈ જાય છે.

આ બધાં દૃષ્ટાંત આપી એ બતાવવાનું છે કે મુહપત્તીના સંમાર્જનની ક્રિયામાં ગંભીર અર્થ સમાયેલો છે.

જેમ આપણામાં આવી ક્રિયા છે તેમ અન્ય ધર્મોમાં પણ જોવામાં આવે છે. ગાયત્રી બોલતાં અમુક શબ્દોચ્ચાર વખતે હાથથી અમુક અંગને બ્રાહ્મણો સ્પર્શે છે, કેટલાક ડાભના તૃણથી કાયશુદ્ધિ કરે છે, કેટલાક શ્રુતિથી કરે છે. મુસલમાનો પણ નમાઝ પઢતી વખતે જુદાજુદા અંગનો સ્પર્શ કરે છે. આ સર્વની મતલબ અંતરંગ દોષની શુદ્ધિ છે.

૮૪

મુહપત્તીના પચાશ બોલ – બે સઝાય

૧

ઢાલ ચોપાઈ – વીર જિણેસર કેરો સીસ એ દેશી

પાંચે આંગુલી ખૂણા ઝાલ, ઉર્ધ્વ વેદ પણ દૂષણ ટાલ;
દૃષ્ટિ પડિલેહણ પહિલી કહી, સૂત્ર અરથ તદુભય સદ્દહી. ૧
અખોડા પખોડા કરી, ત્રિણવાર કર ઉપરિ ધરી;
મિથ્યા ૧ મિશ્ર ૨ સમકિત ૩ તે ખિરી, કામ ૧ નેહ ૨ દૃષ્ટિરાગ ૩ પરિહરી. ૨
ત્રિણવાર વિધાનહ તંત, દેવ ૧ ગુરુ ૨ ધર્મ ૩ આદરવા ખંતિ;
વલી કુગુરુ ૧ કુદેવ ૨ કુધર્મ ૩, પરિહરતાં લહિ સમકિતમર્મ. ૩
દર્શન ૧ નાણ ૨ ચરિત આદરી, તેહ વિરાધન ટાલી ખરી;
મન ૧ વચ ૨ કાય ૩ ગુપતિ આદરી, મન ૧ વચ ૨ કાય ૩ દંડ પરિહરી. ૪
પડિલેહણ મુહપતિ પચવીસ, હવિ બોલું કાયા પણ વીસ;
હાસ્ય ૧ રતિ ૨ અરતિ ૩ વામે ભુજે, શોક ૧ દુગંછ ૨ ભય ૩ દખિણ ભુજે. ૫

કાપોત ૧ કૃષ્ણ ૨ નીલ ૩ મસ્તકે, સાયા ૧ રસ ૨ ઋદ્ધિ
૩ છાંડો મુખે;
માયા ૧ નિદાન ૨ મિથ્યાત્વ ૩ ત્રિશલ્લ, પરિહરતાં લહિ
સહજ નિઃશલ્લ. ૬
ક્રોધ ૧ માન ૨ ડાબિ ભુજમૂલ, માયા લોભ દખિણ ભુજમૂલ;
તેઉ ૧ જલ ૨ પુહવી ૩ ડાબે પાય, વાય ૧ વણ ૨ ત્રસ ૩
દખિણ પાય. ૭
શ્રાવિકાને જાણો ચ્યાલીસ, ખભાની ચ્યાર ત્રિણ જે સીસ;
ત્રિણ હૃદય દશ ભાવે ધરી, દ્રવ્ય ક્રિયા કીધે ભવ તરી. ૮
શ્રી વિજયદાન સૂરીસર રાય, શ્રી તેજવિજય કવિયણ બુધરાય;
સીસ દાનવિજય કવિતાય, ભવ્ય જીવ હિત કાજ સઝાય. ૯

૨

ઢાલ

સિરિ જંબૂ રે, વિનય ભક્તિ શિર નામીને;
કરજોડી રે, પૂછે સોહમ સ્વામીને :
ભગવંતા રે, કહો શિવકાંતા કેમ મળે;
કહે સોહમ રે મિથ્યા ભ્રમ દૂરે ટળે.

ત્રુટક

દૂરે ટળે વિષ ગરલ ઇહા, ઉભય માર્ગ અનુસરી,
એક જ્ઞાન દૂજા કરત કિરિયા, અભેદારોપણ કરી,
જિમ પંગુ દર્શિત ચરણ કર્ષિત,
અંધ બિહું નિજપુર ગયા,
તિમ સત્વ સજતા તત્ત્વ ભજતા,
ભવિક કેઈ સુખિયા થયા. ૧

ઢાલ

વૈકલ્ય જ્યું રે, કષ્ટ તે કરવું સોહિલું;
પણ જંબૂ રે, જાણપણું જગ દોહિલું;
તેણે જાણી રે, આવશ્યક કિરિયા કરો,
ઉપગરણેં રે, રજહરણો મુહપત્તી ધરો.

ત્રુટક

મુહપત્તી શ્વેતેં માનોપેતેં, સોલ નિજ અંગુલ ભરી,
દોય હાથ ઝાલી દગ નિહાલી, દૃષ્ટિ પડિલેહણ કરી,
ત્યાં સૂત્ર અર્થ સુતત્ત્વ કરીને, સદ્દહું એમ ભાવિયે,
નચા વચ્ચા રૂપ તિગ તિગ, પખોડા ષટ લાવિયે. ૨

ઢાલ

સમકિત મોહની રે, મિશ્ર મિથ્યાત્વને પરિહરું;
કામ રાગ રે, સ્નેહ દૃષ્ટિ રાગ સંહરું;
એ સાતે રે, બોલ કહ્યા હવે આગલે,
અંગુલિ વચ્ચે રે, ત્રણ વધૂટક કરતલે.

ત્રુટક

કરતલે વામે અંજલિ ધરિ, અખોડા નવ કીજિયે,
પ્રમાર્જન નવ તિમજ કરિયે, તિગ તિગંતર લીજિયે,
સુદેવ સુગુરુ સુધર્મ આદરું, પ્રતિપક્ષી પરહરું,
વલિ જ્ઞાન દર્શન ચરણ આદરું, વિરાધન ત્રિક અપહરું. ૩

ઢાલ

મનોગુપ્તિ રે, વચન કાય ગુપ્તિ ભજું;
મનોદંડ રે, વચન કાય દંડને તજું;

પચવીશ રે, બોલ એ મુહપતિના લહ્યા,
હવે અંગના રે, પરિહરું એમ સઘળા કહ્યા.

ત્રુટક

કહ્યા વધૂટક કરિ પરસ્પર, વામ હાથે ત્રિક કરો,
હાસ્ય રતિ ને અરતિ છંડી, ઇતર કરત્રિક અનુસરો;
ભય શોક દુગંચ્છા તજીને, પયાહિણે આચરો,
કૃષ્ણ લેશ્યા નીલ કાપોત, લલાટે ત્રિક પરિહરો. ૪

ઢાલ

રસ ગારવ રે, રિદ્ધિ શાતા ગારવા;
મુખ હૈડે રે, ત્રણ ત્રણ એમ ધારવા;
માયા શલ્ય રે, નિયાણ મિથ્યાત્વ ટાલિયે,
વામ ખંધે રે, ક્રોધ માન દોય ગાલિયે.

ત્રુટક

ગાલીએ માયા લોભ દક્ષિણ, ખંધ ઉર્ધ્વ અધો મળી,
ત્રિક વામ પાદે પુઢવી અપ વળી, તેઉની રક્ષા કરી,
જમણે પગે ત્રણ વાઉ વણસઇ, ત્રસકાયની રક્ષા કરું,
પચાશ બોલે પડિલેહણ, કરત જ્ઞાની ભવ હરું. ૫

ઢાલ

એહ માંહેથી રે, ચાલીશ બોલ તે નારીને;
શીશ હ્રદયના રે, ખાંધ બોલ દશ વારીને;
ઇણ વિધિશ્યું રે, પડિલેહણથી શિવ લહ્યો,
અવધિ કરી રે, છ કાયનો વિરાધક કહ્યો.

ત્રુટક

કહ્યો કિંચિત્ આવશ્યકથી, તથા પ્રવચનસારથી,
ભાવના ચેતન પાવના કહી, ગુરૂ વચન અનુસારથી,
શિવ લહે જંબૂ રહે જો શુભ, વીરવિજયની વાણીએ,
મન માંકડું વનવાસ રમતું, વશ કરી ઘર આણીએ. ૬

૮૫
મુહપત્તીના બોલથી લાભ

મુહપત્તી તથા અંગ પડિલેહણાની પચાશ બોલરૂપ પાંચ ગાથાઓ, પૂર્વે એવી પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોવાનું સૂચન કરે છે, પણ હાલ જે પ્રવૃત્તિ ચાલે છે, તે જોતાં તો એ પ્રવૃત્તિ આકરી લાગશે; છતાં સામાયિકના સૂત્રપાઠો, તથા તેનો વિધિ જોતાં-વિચારતાં તેમ પ્રવર્તવું વિશેષ કલ્યાણના હેતુરૂપ છે. આવી રીતે પ્રવર્તવાનો અભ્યાસ પાડવામાં આવે, તો વિનય સચવાય છે, પ્રમાદ ટળે છે, જાગૃતિ-ઉપયોગ રહે છે, નિર્જરા થાય છે – વગેરે અનેક રીતે સામાયિક વધારેવધારે શુદ્ધ બને છે.

૮૬
'કરેમિ ભંતે સૂત્ર' પહેલાંની વિધિ

મુહપત્તી પડિલેહી, (૧) ઊભા થઈ (૨) "ઇચ્છામિ ખમાસમણ"ના પાઠથી વંદન કરી, (૩) "ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્! સામાયિક સંદિસાહું ?" એટલે "હે ભગવાન્! ઇચ્છાએ કરીને મને આદેશ આપો; હું હવે શુદ્ધ થયો છું તેથી સામાયિક અંગીકાર કરું ?" એ પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી. (૪) ત્યારે ગુરુ કહે કે "સંદિસહ" એટલે આજ્ઞા છે.

પછી (૫) વળી બીજી વાર 'ઇચ્છામિ ખમાસમણ'પૂર્વક આજ્ઞા માંગતાં કહેવું કે "ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ સામાયિક ઠાઉં ?" એટલે "હે ભગવન્ ! ઇચ્છાએ કરીને મને આદેશ આપો કે હું સામાયિકમાં સ્થિત થાઉં ?" (૬) ત્યારે ગુરુ કહે "ઠાઓ" એટલે સ્થિત થાઓ. અથવા તો "ઇચ્છ" કહી (૭) અંજલિ કરી બે હાથ જોડી પવિત્ર નવકારમંત્રનું સ્મરણ કરી (૮) "ઇચ્છકારિ ભગવન્ ! પસાય કરી સામાયિક દંડક ઉચ્ચરાવોજી !" એમ ગુરુને વિનવી, અથવા એ હાજર ન હોય તો જે કોઈ વૃદ્ધ શિષ્ટ જન પાસે સામાયિક કરતા હોય તેને વિનવી, તેઓ પાસે સામાયિક દંડક કહેવરાવી; અથવા એ બધા હાજર ન હોય તો પોતે (૯) "કરેમિ ભંતે"નો પાઠ બોલી સામાયિક દંડક પચ્ચખાણ કરવું. ગુરુના અભાવે વૃદ્ધ-શિષ્ટ સ્વધર્મચિંતક, કે જેણે સામાયિક લીધું હોય, તેને સામાયિક દંડક માટે વિનંતિ કરવી. એ એક વિનયનો આચાર છે. તેમજ વળી એ માટેના એ સાક્ષી થાય છે. આ સામાયિકનો પાઠ ભણ્યા પછી સામાયિકી કાળ શરૂ થાય છે.

૮૭

ક્રમહેતુ

આ કાળથી માંડી સામાયિક પૂરું થાય ત્યાં સુધીમાં સમતાભાવે રહેવાથી સામાયિક શુદ્ધ થાય છે, તેનો હેતુ પાર પડે છે. તો હવે સામાયિકના કાળમાં શું કરવું, તે અર્થે સામાયિક લેનાર પોતે જ સદ્ગુરુ આગળ સઝાય–સ્વાધ્યાયનો આદેશ–આજ્ઞા માગે છે.

૮૮

'કરેમિ ભંતે' સૂત્ર – સામાયિકસૂત્ર

મૂળ પાઠ

કરેમિ ભંતે ! સામાઇયં,
સાવજ્જં જોગં પચ્ચક્ખામિ,
જાવનિયમં પજ્જુવાસામિ,
દુવિહં,
તિવિહેણં,
મણેણં, વાયાએ, કાએણં,
ન કરેમિ, ન કારવેમિ,
તસ્સ ભંતે ! પડિક્કમામિ, નિંદામિ,
ગરિહામિ,
અપ્પાણં વોસિરામિ. ૧

૮૯

સંસ્કૃત છાયા

કરોમિ ભદન્ત ! સામાયિકં. સાવદ્યં યોગં પ્રત્યાખ્યામિ. યાવત્ નિયમં પર્યુપાસે, દ્વિવિધં ત્રિવિધેન મનસા વચસા કાયેન, ન કરોમિ ન કારયામિ. તસ્ય ભદન્ત ! પ્રતિક્રામામિ, નિંદામિ, ગર્હે, આત્માનં વ્યુત્સૃજામિ.

૯૦

અર્થપાઠ

કરેમિ—(હું) કરું છું. ગ્રહણ કરું છું.

ભંતે—હે ! ભદંત, ભયાંત, ભવાંત. ભદંત એટલે કલ્યાણકારી; ભયાંત એટલે સાત પ્રકારના ભયનો અંત કરનાર; ભવાંત એટલે ચતુર્ગતિ રૂપ ભવનો અંત –

નાશ કરનાર હે ભગવન્.

સામાઇયં—સામાયિકને.

સાવજ્જં—સાવદ્ય એટલે સ=સહિત અને અવદ્ય=પાપ—પાપસહિત (એવા).

જોગં—યોગ એટલે મન, વચન અને કાયાના વ્યાપાર, તે પ્રત્યે.

પચ્ચક્ખામિ—હું પચ્ચખું છું—પ્રત્યાખ્યાન કરું છું—નિષેધું છું—ત્યાગું છું.

જાવ—જ્યાં સુધી.

નિયમ—નિયમં પ્રત્યે એટલે સામાયિકવ્રતના આ નિયમ પ્રત્યે.

પજ્જુવાસામિ—હું પર્યુપાસું એટલે સેવું (સેવતો રહું) એટલે સામાયિકનો જઘન્ય—ઓછામાં ઓછો કાલ એક મુહૂર્ત પ્રમાણ છે ત્યાં સુધી.

દુવિહં—બે પ્રકારે એટલે કરવા, કરાવવા રૂપ બે પ્રકારનો સાવદ્ય વ્યાપાર.

તિવિહેણં—ત્રણ પ્રકારે; (એટલે)

મણેણં—મને કરીને.

વાયાએ—વાચાથી—વચને કરીને.

કાએણં—કાયથી—શરીરે કરીને.

ન કરેમિ—(હું) નહીં કરું;

ન કારવેમિ—(હું) નહીં કરાવું.

તસ્સ—તે પ્રત્યે એટલે જે સાવદ્ય વ્યાપાર અતીત—ભૂતકાલમાં કર્યા હોય તે પ્રત્યે.

ભંતે—હે ભગવંત!

પડિક્કમામિ—(હું) પ્રતિક્રમું છું એટલે (પાપથી) નિવર્તું

છું – મિચ્છામિ દુક્કડ લઉં છું.

નિંદામિ—(હું) નિંદુ છું (આત્માની સાક્ષીએ).

ગરિહામિ—(હું) ગહુઁ છું – ગર્હા કરું છું – વિશેષ નિંદુ છું. (ગુરુની સાક્ષીએ).

અપ્પાણં—આત્માને એટલે પૂર્વકાલ સંબંધી દુષ્ટ ક્રિયા કરનાર એવો જે મારો આત્મા તેને તે દુષ્ટ ક્રિયા થકી – પાપ વ્યાપાર થકી.

વોસિરામિ—(હું) વોસરાવું છું–વ્યુત્સર્ગ કરું છું – વિશેષે કરી તજું છું.

નોંધ: આ પાઠ બોલતાં સાધુઓ ‘જાવ નિયમં’ને બદલે ‘જાવ જીવ’ એટલે ‘આખી જિંદગી સુધી’ એમ બોલે છે, તથા ‘દુવિહં’ ને બદલે ‘તિવિહં’ કહે છે. અને ‘સવ્વં’, કરતંપિ અન્નં ન સમણુજાણામિ’ એવા બે પાઠ અધિક બોલે છે.

૯૧

ભાવાર્થપાઠ

ગુરુ પાસે સામાયિકનું પચ્ચખાણ લેતાં કહેવાનું કે હે! ભગવાન્, હે ભદંત! હું સામાયિક કરું છું. સર્વ પાપના યોગનો ત્યાગ કરું છું. જ્યાં સુધી નિયમમાં રહું ત્યાં સુધી બે પ્રકારે એટલે કરવા અને કરાવવા રૂપ, ત્રણ પ્રકારે એટલે મન, વચન અને કાયાએ હું ન કરું, બીજા પાસે ન કરાવું, અને આગળ કર્યા હોય તેનો હે ભગવંત! હું ત્યાગ કરું છું અને વિશેષે કરીને તેની ગર્હા કરું છું, અને એ દુષ્ટ ક્રિયા થકી મારા આત્માને વોસિરાવું છું એટલે તજું છું.

૯૨
વિવેચનપાઠ

ઇર્યાપથિકી ક્રિયાથી થતા દોષનું ‘ઇરિયાવહી’ના સૂત્રથી મિથ્યા દુષ્કૃત લઈ અને કાયોત્સર્ગની ક્રિયા કરી બાહ્ય તેમજ અંતરથી શુદ્ધ થયા પછી ઓછામાં ઓછી બે ઘડી સુધી સામાયિકમાં સ્થિત થવાને માટે ગુરુ પાસે પ્રત્યાખ્યાન (પચ્ચખાણ) લેવું જોઈએ. આ પ્રત્યાખ્યાન તરીકે ‘ કરેમિ ભંતે ’નો પાઠ કહેલો છે, અને તેમાં સામાયિકનું સ્વરૂપ બહુ સારી રીતે સમજી શકાય છે.

સામાયિકના પચ્ચખાણરૂપ ‘કરેમિ ભંતે’થી સામાયિક સ્વરૂપ બરાબર સમજાશે. તેમાં કહેલ છે કે “હે ભદંત, હે કલ્યાણકારી પ્રભો! હું સામાયિક કરું છું; સાવદ્યયોગ – પાપરૂપ યોગનું પચ્ચખાણ કરું છું; એટલે જેથી પાપ – દોષ લાગે, આત્માર્થ હણાય એવા મન-વચન-કાયાના ત્રણે યોગનું પચ્ચખાણ કરું છું; અર્થાત્ મનથી માઠું ચિંતવું નહીં, વાણીથી માઠું બોલું નહીં, કાયાથી માઠું આચરું નહીં, હિંસા થાય તેમ કાયા પ્રવર્તાવું નહીં; એમ એ યોગનાં પચ્ચખાણ કરું છું. મન-વચન-કાયાની ચંચળતાથી વિરમું છું – અટકું છું. ક્યાં સુધી? તો કે, જ્યાં સુધી નિયમ હોય ત્યાં સુધી એટલે ઓછામાં ઓછી બે ઘડી સુધી. હવે ત્યારે સાવદ્યયોગથી – પાપરૂપ યોગથી વિરમી શું કરવું? તો કે પજ્જુવાસામિ – પર્યુપાસના કરું છું – સદ્ગુરુ, સદ્દેવની ભક્તિ કરું છું; આત્મચિંતવન કરું છું; સઝાય કરું છું – જેથી આત્માર્થ પ્રગટે એમ વર્તું છું.

હવે એ સાવદ્ય – પાપરૂપ યોગથી કેવી રીતે વિરમું ? તો કે "દુવિહં" બે પ્રકારે, અર્થાત્ સાવદ્યયોગ કરું નહીં, અને કરાવું નહીં, અને પાછાં તે પણ ત્રણ 'તિવિહેણ' એટલે ત્રણ પ્રકારે – મનથી, વચનથી અને કાયાથી – આમ છ પ્રકારે સદોષયોગથી નિવર્તું છું. તે છ પ્રકાર :

૧. મનથી કરુ નહીં.

૨. મનથી કરાવું નહીં.

૩. વચનથી કરું નહીં.

૪. વચનથી કરાવું નહીં.

૫. કાયાથી કરું નહીં.

૬. કાયાથી કરાવું નહીં.

હે ભદ્રકારી ! એ સાવદ્યયોગથી હું નિવર્તું છું; તેનું હું પચ્ચખાણ કરું છું; સામાયિકકાળમાં હું તેનો ત્યાગ કરું છું. પૂર્વકાળે થયેલા માઠા યોગની હું આલોચના કરું છું, આત્મસાક્ષીએ નિંદું છું. આપની સાક્ષીએ વિશેષપણે નિંદા કરું છું; આત્માને તે યોગમાંથી નિવર્તાવું છું.

'કરેમિ ભંતે' એ સૂત્રપાઠમાં પવિત્ર સામાયિકનું આવું અદ્‌ભુત સ્વરૂપ રહેલું છે, પણ આ કાળના પ્રમાદને વશ થયેલા બાળજીવો એ અદ્‌ભુત સ્વરૂપ ક્યાંથી જાણે ? બહુ વિરલા જાણે છે.

૯૩

'કરેમિ ભંતે' સૂત્ર પછીની વિધિ

સામાયિક દંડકનો ઉચ્ચાર થયો, 'કરેમિ ભંતે'નો સામાયિકસૂત્રપાઠ બોલાયો કે તરત જ સામાયિક લેનાર જે

અત્યાર સુધી ઊભાઊભા વિધિ આચરતો હતો, તે હવે સદ્ગુરુને (૧) "ઇચ્છામિ ખમાસમણુ"પૂર્વક વંદન કરી (૨) "ઇચ્છાકારેણુ સંદિસહ ભગવન્! બેસણે સંદિસાહુ?" એમ કહે; વળી ગુરુ એ આજ્ઞા આપે અથવા મળી છે એમ ગણી (૩) ફરી પ્રણિપાતના સૂત્રપાઠપૂર્વક (૪) "ઇચ્છાકારેણુ સંદિસહ ભગવન્ બેસણે ઠાઉં?" એમ કહી (૫) ફરી બેસી જવું.

બેઠા પછી હવે સામાયિકમાં સાવદ્યયોગનાં તો પચ્ચખાણ કર્યાં છે, ત્યારે હવે જીવે કરવું શું? જીવ જીવન્મુક્ત દશા તો પામ્યો નથી, અને તે મેળવવા જીવ–દ્રવ્ય સામાયિકથી તો આરંભ કરે છે, તો ચિત્ત, એકદમ તો સમતાભાવ ન ભજે, તો જેનાથી નિરવદ્યયોગે – પાપ કર્યા વગર એ સમતા પ્રાપ્ત થાય – એવાં સત્શાસ્ત્રનું વાચન, મનન, નિદિધ્યાસન, અથવા પઠનપાઠન, અથવા વાચના[1], પૃચ્છના[2], પરાવર્તના[3], ધર્મકથા[4], અનુપ્રેક્ષા[5] રૂપ પાંચ

---

૧. વાચના: નિર્જરા માટે યથાયોગ્ય સૂત્ર વગેરેનું દાન કરવું અથવા ગ્રહણ કરવું તે.

૨. પૃચ્છના: વાચનામાં કંઈ સંશય રહ્યો હોય તે ગુરુને પૂછવો તે.

૩. પરાવર્તના: પૂર્વે ભણેલાં સૂત્રાદિકને ભૂલી ન જવાય તે માટે વારંવાર ફેરવી જવું તે.

૪. ધર્મકથા: જંબૂસ્વામી વગેરે સ્થવિરોની કથા સાંભળવી અથવા કહેવી તે.

૫. અનુપ્રેક્ષા: મનમાં જ સૂત્રાદિકનું વારંવાર સ્મરણ કરવું.

પ્રકારના સ્વાધ્યાય (સઝાય) સાધનરૂપ છે, તો તેવાં સાધનોનું અવલંબન લેવા માટે નીચે પ્રમાણે વિધિ કરે.

૯૪

સ્વાધ્યાય કર્યા પહેલાંની વિધિ

(૧) સુવિનીતપણે બેસી સામાયિક લેનાર (૨) ફરી પ્રણિપાતસૂત્ર (ઇચ્છામિ ખમાસમણ)નો ઉચ્ચાર કરી (૩) "ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્! સઝાય સંદિસાહુ?" એમ કહી જાણે ગુરુની આજ્ઞા મળી છે, એમ ગણી (૪) ફરી ખમાસમણ દઈ કહે કે "ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્! સઝાય કરું." અર્થાત્ હે ભગવન્! હે પવિત્ર સદ્ગુરુ! હવે હું આપશ્રીની આજ્ઞા અનુસાર સ્વાધ્યાયમાં સ્થિત થાઉં છું. મારો સામાયિકી કાળ સત્શાસ્ત્ર વાંચવામાં, એ સંબંધમાં ઉપજતા પ્રશ્નો આપશ્રીને ખુલાસા-સમજૂતી માટે પૂછવામાં, વાંચેલું વિચારવામાં અથવા ફરીફરી સંભારી જવામાં, ધર્મનો લાભ થાય એવી કથાઓમાં, સંસારની પુદ્ગલની અનિત્યતા વિચારવા રૂપ, અથવા આત્માની ઋદ્ધિ વિચારવા રૂપ, અથવા નવ તત્ત્વ, છ દ્રવ્યનો વિચાર કરવા રૂપ અનુપ્રેક્ષા, ભાવના, ચિંતવનમાં ગાળીશ.

આવી રીતે સામાયિકમાં સ્થિત થયા પછી તરત (૫) પ્રાંજલિબદ્ધ થઈ, અંજલિથી બે હાથ જોડી, ઉભા પગે બેસી, પરમ પવિત્ર કલ્યાણકારી (૬) નવકારમંત્રનું ત્રણ વાર સ્મરણ કરવું. સામાયિક લીધા પછી તે પારવાનું થાય ત્યાં સુધીમાં ઉપર મુજબ (૭) સ્વાધ્યાયમાં સ્થિત થવું પરમ કલ્યાણકારી છે. અજ્ઞાન અવસ્થામાં જીવનો સ્વભાવ મનના સંયોગથી

ચળ-વિચળ પરિણામવાળો હોય છે. સાવદ્ય યોગના પચ્ચખાણ કર્યા છતાં તેની ચળ-વિચળતા એકદમ કે રફતેરફતે દૂર થાય તેમ કરવા નિરવદ્ય યોગરૂપ એવા સ્વાધ્યાયના, ધર્મધ્યાનના ભેદ જ્ઞાનીઓએ બોધ્યા છે, કે જે આત્માનું હિત ઇચ્છનાર દરેક જીવે અવશ્ય આચરણીય છે. આથી પરિણામે સર્વથા સર્વ સાવદ્ય યોગથી વિરમી જીવ કેવળદશારૂપ થશે. સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનના ભેદ વગેરે સંબંધી વિસ્તારપૂર્વક તત્ત્વાર્થ, જ્ઞાનાર્ણવ આદિ ગ્રંથોમાં જોઈ લેવું.

૯૫

સામાયિક કેમ લેવું-પારવું? બેસીને કે ઊભા રહીને?

હમણાંની ચાલુ પરંપરા જોઈએ તો સામાયિક બેસીને લેવાનો પ્રચાર કેટલાક અણુસમજુ વર્ગમાં દેખાય છે. પણ એનો વિધિ તપાસીએ તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'ખમાસમણ' ઊભા થઈ ઊભા રહીને, જરૂર વેળાએ બેસીને સામાયિક લેવું ઘટે છે.

'કરેમિ ભંતે'ના પાઠના પ્રકાશ થયા પછીનો જે આજ્ઞા માંગવાનો પાઠ નામે "બેસણે સંદિસાહું" છે તે એમ સૂચવે છે કે હજી સામાયિક લેનાર ઊભો છે.

જો એ વિધિ મુજબ સામાયિક લેવામાં આવે તો મુહપત્તી પડિલેહતી વખતે ગોદોહાસને (જુઓ પાદટીપ પૃ. ૨૪૮) મુહપત્તી વડે અંગ વગેરેનું પ્રતિલેખન કરવું જોઈએ. આમ કરવું તે અપ્રમત્ત (પ્રમાદ વગરનો) યોગ, આત્મજાગૃતિ, શુદ્ધ ઉપયોગનું સૂચવનરૂપ, કારણરૂપ છે.

શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીર પરમાત્માએ કેવલજ્ઞાન

મેળવ્યા પહેલાં સાડાબાર વરસ અનેક પરીષહ વેઠયા, તેમાં તેઓશ્રી અખંડ ઉપયોગમાં – આત્મજાગૃતિમાં રહ્યા, પ્રાયઃ નિદ્રા પણ ન લીધી, અરધો કલાક માત્ર સહજ નિદ્રા આવી ગઈ, પલાંઠી વાળી સુખાસને બિરાજ્યા નહીં, પણ જ્યારે કદાચ દેહની સ્વસ્થતા રાખવા અર્થે બેઠા ત્યારે ઊભે જ પગે, ગોદોહાસને જ બિરાજ્યા. તે એમ સૂચવવા કે, અહો! હજી અમારે ઘણું કરવાનું છે; કર્મશત્રુઓ અને કાળશિકારી આ પાસે ભમે છે; તેઓને દૂર ખસેડવા માટે સદૈવ જાગ્રત રહેવાનું છે; તો મારાથી નિરાંતે પગ ઠેરવી બેસાય જ કેમ? આમ ભગવાન ગોદોહાસને બિરાજી ચિંતવતા હતા. આવી જ જાગૃતિની સૂચનારૂપે આ આસનની પરંપરા પડી લાગે છે. હજી પણ પ્રતિક્રમણ, પૌષધ, તથા સાધુઓની પવૃત્તિમાં આ આસન ઓઘે ચાલે છે, તો તેમજ સમજીને, સમજવાનો ખપ કરીને ચાલવું ઉચિત છે, જરૂરનું છે.

૯૬

સામયિક પારવાનો[૧] વિધિ

અત્યાર સુધી જે બોલાયું છે તે સામાયિક લેવા સંબંધી છે. તેમાં સામાયિક લેવાની વિધિ આવી જાય છે અને ત્યાર પછી સામાયિકી કાળ શરૂ થાય છે. આ કાળમાં સઝાય આદિ જે કરવા યોગ્ય છે તે પણ કહી જવાયું છે. હવે આ સામાયિકી કાળ કે જે બે ઘડીનો જઘન્ય એટલે નાનામાં

૧. પારવું – આમાં સંસ્કૃત ધાતુ (પાર – ૪, જવું.) એટલે પાર જવું – છેડે જવું એટલે પૂરું કરવું આ જ અર્થનો ધાતુ પારંગમ્ છે કે જે પરથી પારંગત શબ્દ થયેલ છે.

નાનો રાખવામાં આવેલ છે તે પૂરો થતાં સામાયિક પારવું જોઈએ. હવે તે કેવી રીતે પારવું જોઈએ તેના માટે વિધિ બતાવાય છે.

૧. 'ખમાસમણુ' દેવું. ૨. તે દઈ 'ઇરિયાવહિ' પડિક્કમવી. ૩. તે પડિક્કમી યાવત્ કાયોત્સર્ગ (કાઉસગ્ગ) કરવો. ૪. તે કરી 'લોગસ્સ' કહેવો. ૫. તે પછી 'ખમાસમણુ' દેવું અને ૬. તે પૂર્વક મુહપત્તી પડિલેહવાની આ રીતે આજ્ઞા માંગવી કે "ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્! મુહપત્તી પડિલેહું ?" ૭. 'ઇચ્છં' કહીને આજ્ઞા લઈ મુહપત્તીનું પડિલેહણ કરવું. ૮. 'ખમાસમણુ' દેવું. ૯. તે દઈ એવી આજ્ઞા માંગવી કે "ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્! સામાયિક પારું ?" ૧૦. એટલે ગુરુ, વિશેષ સામાયિક કરવાનું એટલેકે 'પુણરવિ કાયવ્વં' – ફરીથી કરવા યોગ્ય છે એ શબ્દોમાં કહે ત્યારે કહેવું કે 'યથાશક્તિ' એટલે યથાશક્તિ કરીશ એવો ઉત્તર આપવો. ૧૧. ત્યાર પછી વળી 'ખમાસમણુ' દેવું. ૧૨. તે દઈને 'ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ સામાયિક પાર્યું'.' આમ કહેવું. ૧૩. આ પછી ગુરુ કહે કે 'આયરો ન મોત્તવ્વો' – આદર ન મૂકવો – છોડવો. પછી 'તહત્તિ' – તથેતિ એટલે આપનું કહેવું સત્ય છે એમ કહી ૧૪. જમણો હાથ ચરવળા ઉપર અથવા કટાસણા ઉપર સ્થાપીને એક નવકાર ગણવો. ૧૫. તે ગણી નીચે લખેલો 'સામાઇય વયજુત્તો' એ પાઠ કહેવો. ૧૬. ત્યાર પછી જમણો હાથ સ્થાપના સામે સવળો રાખીને એક નવકાર ગણવો.

૯૭

વિધિમાં સવળો હાથ રાખવાનો હેતુ

સાક્ષાત્ ગુરુ હાજર હોય તો મુખ્ય તો ગુરુના ચરણ-કમલની સ્થાપના કરવાની છે, અને તેમ કરીને સામાયિક પારવાનું છે. આની મતલબ વિનય છે. હાલમાં ચરવળા કે જમીન ઉપર હાથ મૂકવાની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તેનું કારણ એ હોવું જોઈએ કે સ્થાપનાચાર્ય સમ્મુખ સામાયિક કરવાનો વધારે રિવાજ હોવાથી એ રૂઢિ પડી ગયેલી લાગે છે, અથવા તો ગુરુ કોઈ બીજા શુભ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત હોય તો તેમના ચરણમાં સ્પર્શ થવાથી તે કાર્યમાં ખલેલ પડે માટે આ પ્રવૃત્તિ ચાલેલી હોવી જોઈએ; પરંતુ એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે હાથ મૂકતાં ભાવના એ જ રાખવી કે 'ગુરુચરણે હાથ મૂકીને હું આ ક્રિયા કરું છું.'

સવળો હાથ રાખીને જે નવકાર ગણવાનો છે તે શ્રાવકે ઇત્વરકાલને માટે સ્થાપના સ્થાપી હોય તે ઉથ્થાપવા માટે છે. પણ સાક્ષાત્ ગુરુ સન્મુખ શ્રાવકે સામાયિક લીધું હોય તો અને ગુરુએ પોતે સામાયિક લીધું હોય તો, અથવા ગુરુએ પોતે સ્થાપેલી સ્થાપના આગળ પોતે સામાયિક લીધું હોય તો તે શ્રાવકે અથવા ગુરુએ સવળો હાથ રાખી નવકાર ગણવાની જરૂર ઉપલા કારણ માટે નથી. જો માંગલિક માટે નવકાર ગણવો હોય તો સુખેથી હાથ જોડી ગણી શકાય. પણ તેની ખાસ આવશ્યકતા નથી.

સવળો હાથ રાખવાનું કારણ એ હોઈ શકે છે કે :

૧. પહેલાં આપણે અવળો હાથ રાખી માનસિક

સંકલ્પથી ગુણોનું સ્થાપનામાં સ્થાપન કર્યું હતું, તે ગુણો સંહરણરૂપ સંકલ્પથી પાછા મનમાં સ્થાપવા માટે સવળો હાથ રાખવાનો છે, એમ સમજાય છે.

૨. અથવા બીજી રીતે કહીએ તો સવળો હાથ રાખવો તે 'વરદા' મુદ્રા છે. આ મુદ્રા એમ સૂચવે છે કે "હે ગુરુ મહારાજ! મને વરદાન આપો કે 'હું તને મારા ચરણમાં રાખીશ અને મારી આશિષ છે કે તારી સદા સુબુદ્ધિ રહેશે.' એનાથી ફરીફરી હું આવી ક્રિયા કરવા ઉત્કંઠિત થાઉં તેમજ મારામાં આ ક્રિયાના ગુણ પ્રાપ્ત થાય. ઇત્યાદિ."

૩. અથવા ગુરુ પાસે વર માંગવારૂપ 'વરદા મુદ્રા' કરવાની હોવી જોઈએ એમ પણ સમજાય છે. આ વગેરે અનેક હેતુઓ અનેક ક્રિયામાં વિવેકનો પૂરો ઉપયોગ કરવાથી અગર ગુરુગમથી સમજી શકાય છે, કારણકે ક્રિયાવિધિઓને હેતુ વગર શિષ્ટ પુરુષો કદી ગતિમાન કરતા નથી.

૯૮

'સામાઇયવયજુત્તો' – સામાયિક પારવાનું સૂત્ર

મૂળ પાઠ

(આર્યા છંદ)

સામાઇયવયજુત્તો,[1]
જાવ મણે હોઈ નિયમસંજુત્તો,
છિન્નઈ અસુહં કમ્મં,
સામાઈઅ જત્તિઆ વારા. ૧
સામાઈઅંમિ ઉ કએ,

૧. પહેલી બે ગાથાઓ છે.

સમણો ઇવ સાવઓ હવઈ જમ્હા,
એએણ કારણેણં,
બહુસો સામાઇઅં કુજ્જા. ૨
સામાયિક વિધિં લીધું,
વિધિં પારિઉં,
વિધિ કરતાં જે કોઈ અવિધિ હુઓ હોય,
તે સવિ હું મન વચન કાયાયેં કરી
મિચ્છામિ દુક્કડં. ૩

૯૯

સંસ્કૃત છાયા

સામાયિકવ્રતયુક્તઃ, યાવત્ મનસિ ભવતિ નિયમસંયુક્તઃ,
છિદ્યતે અશુભં કર્મ્મ, સામાયિકં યાવતો વારાન્. ૧
સામાયિકે તુ કૃતે, શ્રમણઃ ઇવ શ્રાવકઃ ભવતિ યસ્માત્,
એતેન કારણેન, બહુશઃ સામાયિકં કુર્યાત્. ૨

સામાઇય—સામાજિક.

વયજુત્તો—વ્રતયુક્ત – વ્રતમાં સંયુક્ત (હોય)

જાવ મણે—જ્યાં સુધી મન એટલે જીવ.

હોઈ નિયમસંજુત્તો—નિયમને વિષે સંયુક્ત હોય. નિયમને વિષે એટલે સાવદ્ય વ્યાપારના નિયમ એટલે પચ્ચખાણને વિષે.

છિન્નઈ—છેદે.

અસુહં—અશુભ.

કમ્મં—કર્મને.

સામાઇઅ—સામાયિક.

જત્તિઆવારા—જેટલીવાર.

સામાઇઅંમિ—સામાયિક.

ઉ—પણ, વળી,

કએ—(કૃતે) એટલે કરતાં સતાં.

સમણો—શ્રમણ - સાધુ.

ઇવ—જેવો, સમાન.

સાવઓ—શ્રાવક.

હવઇ—હોય, થાય.

જમ્હા—જે માટે, જેથી.

એએણ—એ.

કારણેણું—કારણથી.

બહુસો—બહુશઃ - બહુવાર - ઘણી વખત.

સામાઇઅં—સામાયિક.

કુજ્જા—કરે, કરવી જોઈએ.

વિધિં—વિધિપૂર્વક, વિધિથી.

૧૦૦
ભાવાર્થપાઠ

જ્યાં સુધી મન સાવદ્ય વ્યાપારના નિયમ એટલે પચ્ચખાણથી સંયુક્ત - સારી રીતે જોડાયેલું હોય, અને સામાયિકવ્રત ગ્રહણ કરેલું હોય ત્યાં સુધી સામાયિક કરનાર જીવ જેટલી વાર સામાયિક કરે તેટલીવાર અશુભ કર્મને છેદે. વળી સામાયિક કરતી વખતે શ્રાવક હોય તે પણ સાધુ જેવો જ થઈ જાય છે, તે કારણથી તત્ત્વના જાણકાર પુરુષોએ ઘણીવાર સામાયિક કરવી જોઈએ.

૧૦૧
વિવેચનપાઠ

આ પ્રમાણે ભાવના ભાવીને સામાયિક કરવાની વિધિના અનુક્રમમાં કાંઈ દોષ થયો તેને મન, વચન અને કાયા વડે કરીને મિથ્યા દુષ્કૃત દેવાય છે.

આ મન, વચન, કાયાના સઘળા મળીને બત્રીશ દોષ છે. તેમાં મનના દશ, વચનના દશ, અને કાયાના બાર દોષ છે. આ કયાકયા દોષ છે તે 'સામાયિકવિચાર'માં કહેવાયું છે. તો તે દોષ સામાયિકમાં ન થાય તેવો ઉપયોગ હમેશાં રાખી વર્તવું.

□

પરિશિષ્ટ - ૧

વિધિ--ઊભા થઈ બે હાથ જોડી નીચે મુજબ સુશ્રાવકે મુનિરાજને સંયમયાત્રાનો નિર્વાહ પૂછવો.

૧
સુગુરુને શાતાસુખપૃચ્છા[૧]

ઇચ્છકાર, સુહરાઈ, સુહદેવસિ, સુખતપ, શરીર નિરાબાધ, સુખ સંજમ જાત્રા, નિર્વહો છોજી, સ્વામી શાતા છેજી, ભાત પાણીનો લાભ દેજોજી.

અર્થ

ઇચ્છકાર--ઇચ્છા કરું છું.

સુહરાઈ--સુખે રાત્રી.

સુહ દેવસિ--સુખે દિવસ

સુખતપ--સુખે તપશ્ચર્યામાં.

શરીરનિરાબાધ--શરીર સંબંધી નિરાબાધપણામાં-આબાધ એટલે પીડારહિતપણે એટલે રોગરહિતપણે.

સુખ સંજમજાત્રા--સુખે સંયમયાત્રા

નિર્વહો છો--વહન કરો છો. તેમાં પ્રવર્તો છો.

શાતા--સ્વસ્થતા.

વિવેચન--શ્રાદ્ધવિધિમાં કહ્યું છે કે સુશ્રાવક મુનિરાજને સંયમયાત્રાનો નિર્વાહ પૂછે, તે એમ કે "તમારી સંયમયાત્રા નિર્વહે છે? તમારી રાત્રિ સુખથી ગઈ? તમારું

---

૧. આ 'સામાયિકસૂત્ર'માં નથી, પણ તેનો ઉપયોગ ગુરુને વંદન કરતાં થાય છે અને થવાની જરૂર પણ છે તેથી અહીં આપેલ છે.

શરીર નિરાબાધ છે? કોઈ વ્યાધિ તમને પીડા તો નથી કરતો? વૈદ્યનું પ્રયોજન પડે તેવું શું કાંઈ નથી? ઔષધિ આદિનો ખપ નથી? કાંઈ પથ્ય વગેરેની આવશ્યકતા નથી?" વિગેરે પ્રશ્ન કરવા.

હેતુ—આવા પ્રશ્ન કરવાથી કર્મની મોટી નિર્જરા થાય છે. કહ્યું છે કે સાધુઓની સન્મુખ જવાથી, તેમને વંદના તથા નમસ્કાર કરવાથી અને સંયમયાત્રાના પ્રશ્ન પૂછવાથી ચિરકાળનું સંચિત કરેલું કર્મ પણ ક્ષણમાત્રમાં શિથિલ બંધવાળું થાય છે.

૨

ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્,
અબ્ભુટ્ઠિઓમિ અબ્ભિંતર દેવસિઅં ખામેઉં,
ઇચ્છં, ખામેમિ દેવસિઅં,
જંકિંચિ અપત્તિઅં પરપત્તિયં,
ભત્તે, પાણે વિણએ, વેઆવચ્ચે,
આલાવે સંલાવે
ઉચ્ચાસણે સમાસણે અંતરભાસાએ ઉવરિભાસાએ
જંકિંચિ મજ્ઝ વિણયપરિહીણં
સુહુમં વા બાયરં વા
તુબ્ભે જાણહ, અહં ન જાણામિ
તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડં.[1]

---

૧. આ ગ્રંથના નવસંસ્કરણ વેળાએ પં. શ્રી પ્રદ્યુમ્નવિજયજી ગણિવરની સલાહ મુજબ આ 'અબ્ભુટ્ઠિઓમિ' સૂત્ર આ પરિશિષ્ટમાં સામેલ કર્યું છે.—સં.

પરિશિષ્ટ – ૨

નવવિધ – નવ પ્રકારે બ્રહ્મચર્ય

પાંચ ઇંદ્રિયોના વિકારને રોકવાથી બ્રહ્મચર્ય આપોઆપ પાળી શકાય છે, છતાં તેમાં દૃઢ રહેવાને માટે તે બ્રહ્મચર્યમાં વિઘ્ન કરનાર જે નવ કારણો છે તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ. આ નવ કારણોથી ચેતવું તેને શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ કહે છે. વાડ જેમ તેની અંદર રહેલ વસ્તુનું રક્ષણ કરે છે, તેવી જ રીતે બ્રહ્મચર્યનું આ નવ કારણો રક્ષણ કરે છે. આ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. વિવિક્તવસતિસેવા : એટલે એકાંત સ્થળમાં નિવાસ કરવો. વિવિક્ત એટલે સ્ત્રી, પશુ, નપુંસક તેનાથી રહિત એવા એકાંત સ્થાનનો પરિભોગ કરવો; કારણકે સ્ત્રી વગેરેથી સહિત એવા સ્થાનને વિશે વસવાથી વ્રતધારી પુરુષોને બ્રહ્મચર્યવ્રતના નાશ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. શ્રી ઉદયરત્ન મહારાજ કથે છે કે :

(ઢાલ વધાવાની. પહેલોને પાસો હોજી – એ દેશી)
પહેલીને વાડેં હોજી વીર જિનવરે કહ્યો,
સેવો સેવો હો વસ્તિ વિચારીનેજી.
સ્ત્રી, પશુ, પડંગ, હોજી વાસો વસે જિહાં,
તિહાં નવિ રહેવું હો શિલવ્રતધારીનેજી.
જિમ તરૂડાલે હોજી વસતો વાંદરો,
મનમાં બીએ રખે ભોંએ પડુંજી.

મંજારી દેખી હોજી પિંજરમાંહેથી,
પોપટ ચિંતે રખે દોટે ચડું જી.
જિમ સિંહલંકી હોજી સુંદરી શિર ધરી,
જલનું બેડું હો જુગતિથી જાલવેજી.
તિમ મુનિ મનમાં હોજી રાખે ગોપવી,
નારીને નિરખી હાંજી ચિત્ત નવી ચાલવેજી.
જિહાં હોવે વાસો હોજી સહેજે મંજારનો,
જોખમ લાગે હો મુષકની જાતનેજી.
તેમ બ્રહ્મચારી હોજી નારીની સંગતે,
હારે હો હારેરે શિયલ સુદ્ધાંતનેજી.

ત્રુટક

એમ વાડ વિઘટે વિષય પ્રગટે, શંકા કંખા નીપજે,
તીવ્ર કામે ધાતુ બિગડે, રોગ બહુવિધ ઊપજે,
મન્નમાંહે વિષય વ્યાપે, વિષય શું મન રહે મળી,
ઉદયરત્ન કહે તિણે કારણ, નવ વાડ રાખો નિર્મલી.

અર્થ—શ્રી વીર જિનવરે પહેલી વાડમાં એવું કહ્યું છે કે વસ્તીને વિચારીને સેવવી, જ્યાં સ્ત્રી, પશુ, નપુંસક વસીને રહે છે ત્યાં શિયલવ્રતના ધારકને રહેવું નહીં. જેમ ઝાડની ડાળે વસતા વાંદરાને રખેને હું જમીન પર પડું એવી બીક લાગે છે, જેમ પોપટ પાંજરામાંથી બિલાડી દેખીને રખેને તેની દોટમાં આવી જાઉં એમ બીતો રહે છે, જેમ સિંહગતિવાળી સુંદરી માથા પર પાણીનું બેડું જુગતિથી જાળવે છે કે રખેને તે પડી જાય તેવી રીતે મુનિ મનને ગોપવી નારીને નીરખતાં ચિત્ત ચંચલ કરતા નથી.

એ તો સ્વાભાવિક છે કે જ્યાં બિલાડી વસે છે ત્યાં મૂષક -ઊંદરની જાતને જરૂર પ્રાણનું જોખમ આવે; તેવી રીતે બ્રહ્મચારીને નારીની સંગતથી શિયલને પણ જોખમ લાગે છે.

એવી રીતે વાડનો નાશ થાય તો વિષય પ્રગટતાં શંકા, કાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે, કામ તીવ્ર થતાં ધાતુ બગડે છે અને અનેક જાતના રોગ ઊપજે છે. મનમાં વિષય વ્યાપતાં વિષય સાથે મન મળી જાય છે; તેથી શ્રી ઉદયરત્ન કહે છે કે નિર્મળ એવી નવ વાડો જાળવો.

૨. સ્ત્રીકથાપરિહાર : સ્ત્રીની કથાનો પરિત્યાગ કરવો. સ્ત્રીઓની કથા કહેતાં વાતો ચાર પ્રકારની હોય છે. (૧) જાતિકથા, (૨) કુલકથા, (૩) રૂપકથા, (૪) નેપથ્ય એટલે વેષકથા.

શ્રી ઉદયરત્નજી મહારાજ બીજી વાડ સંબંધી કહે છે:

ઢાલ બીજી (વિદર્ભ દેશ કુંડનપુર નયરી - એ દેશી)

સુરપતિ સેવિત ત્રિભુવનધણી, અજ્ઞાનતિમિરહર દિનમણિ;
શીયલ રતન યતનાને તંતે, ભાંખી વાડ બીજી ભગવંતે. ૧

ત્રુટક

ભગવંત ભાખે સંઘ સાખે, શીયલ સુરતરુ રાખવા;
મુક્તિ મહાફલ હેતુ અદ્ભુત, ચારિત્રનો રસ ચાખવા.
મીઠે વચને માનનીશું, યથા ન કરે કામની;
વાડ વિધિ શું જેહ પાળે, બલિહારી તસ નામની.
વાત વ્રતને ઘાતકારી, પવન જિમ તરૂપાતને;
વાત કરતાં વિષય જાગે, છે માટે તજો તુમ વાતને.

લીંબુ દેખી દૂરથી જિમ, ખટાશે ડાઢો ગળે;
ગગન ગર્જારવ સુણીને, હુડકવા જિમ ઉચ્છળે.
તિમ વ્રતીનાં ચિત્ત ઉલ્લસે, વયણ સુંદરીનાં સુણી;
કથા તજો તિણે કારણે, એમ પ્રકાશે ત્રિભુવનધણી.

અર્થ—ઇંદ્રથી સેવાયેલ ત્રણ ભુવનના સ્વામી, અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને હરવામાં સૂર્ય સમાન એવા ભગવાને શિયલરૂપી રત્નની યત્ના એટલે સંભાળ કરવા માટે બીજી વાડ કહી છે.

ભગવંત સંઘની સાક્ષીએ એવું ભાખે છે કે શિયલરૂપી દેવવૃક્ષનું રક્ષણ કરવા અને મુક્તિરૂપી મહાફળના હેતુરૂપ ચારિત્રનો અદ્‌ભુત રસ ચાખવા માટે માનુની એટલે સ્ત્રી સાથે મીઠા વચનથી કામની વાત ન કરવી. આ વાડ વિધિથી જે પાળે તેના નામની બલિહારી છે; (કારણકે) જેમ પવન ઝાડને પાડી નાખે છે તેમ સ્ત્રીની વાત શિયલવ્રતનો નાશ કરનાર છે. વાત કરવાથી વિષય જાગે છે માટે તે વાત તમે તજો. જેમ દૂરથી લીંબુ જોઈને તેની ખટાશથી દાઢમાં પાણી આવે છે, જેમ વાદળમાં ગર્જના સાંભળવાથી હુડકવા વધારે ઊછળે છે, તેમ વ્રતીનાં ચિત્ત સુંદરીનાં વચનો સુણીને ઉલ્લસે છે તેથી કથા તજો એમ ત્રિભુવનનાથ પ્રકાશે છે.

૩. નિષદ્યાનુપવેશનમ્: નિષદ્ય એટલે સ્ત્રીની બેસવાની વસ્તુ ઉપર બેસવું નહીં. વિશેષાર્થમાં એ છે કે પાટ પાટલો પ્રમુખ સ્ત્રીને બેસવાની વસ્તુ પર સ્ત્રી ઊઠી ગયા પછી બે ઘડી સુધી બ્રહ્મચારીએ બેસવું નહીં,

કારણકે તત્કાલ બેસે તો તેને, સ્ત્રીના શરીરનો જે સંયોગ તેથી થયેલા ઉષ્ણસ્પર્શના વશથી મનને વિહ્વલતા થવા રૂપ દોષનો સંભવ છે. શ્રી ઉદયરત્ન મહારાજ કથે છે કે:

ઢાલ ત્રીજી (તટ જમુનાનો રે અતિ રળીઆમણોરે – એ દેશી)

ત્રીજીને વાડેરે, ત્રિભુવનરાજીયોરે, એણીપરે દીએ ઉપદેશ.
આસન છંડોરે સાધુજી નારીનોરે, મુહૂર્ત લગે સુવિશેષ
હું બલિહારીરે જાઉં તેહનીરે. ૧
ધન્ય ધન્ય તેહની હો માત.
શીલ સુરંગીરે રંગાણી રાગશુંરે,
જેહની સાતે હો ધાત. હું૦ ૨
શયનાસનેરે પાટયને પાટલેરે,
જિહાં જિહાં બેસે હો નાર;
બે ઘડી લગેરે તિહાં બેસે નહિરે,
શીલ વ્રત રાખણહાર. હું૦ ૩
કોહોલા કેરીરે ગંધ સંયોગથીરે,
જિમ જાયે કણકની વાક;
તિમ અબલાનુંરે આસન સેવતાંરે,
વિણસે શિયલ સુપાક. હું૦ ૪

અર્થ—ત્રિભુવનના રાજા એવા પ્રભુ ત્રીજી વાડના સંબંધમાં એવો ઉપદેશ આપે છે કે સાધુજી ! એક મુહૂર્ત સારી રીતે નારીનું આસન તજો. આમ કરનારની હું બલિહારી જાઉં છું. તેમની માતાને ધન્ય ધન્ય છે, કે જે

શીલથી સુરંગિત છે અને જેની સાતે ધાતુ પણ શીલ પરના પ્રેમથી રંગાયેલી છે. સૂવાના આસન પર, પાટ કે પાટલા પર જ્યાંજ્યાં સ્ત્રી બેસે ત્યાં બે ઘડી શીલની રક્ષા કરનાર બેસે નહીં. જેમ કણકની ચીકાશ કોળાની ગંધ આવવાથી જાય છે તેમ અબળા એટલે સ્ત્રીનું આસન સેવવાથી શિયલરૂપી સારો પાક બગડે છે.

૪. ઇન્દ્રિયાપ્રયોગઃ : સ્ત્રીના શરીરને વિષે – અંગોપાંગને વિષે પોતાની નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોનો પ્રવેશ ન કરે – જોવું આદિ ક્રિયા ન કરે. આનો વિશેષાર્થ એ છે કે નેત્ર વગેરે ઇંદ્રિયોના વિષયભાવને કોઈ પ્રકારે પામેલા, એટલે ચક્ષુ વગેરે ઇંદ્રિયોને દેખવા પ્રમુખ જે વિષય તેને કોઈ પ્રકારે પામેલા એવા, સ્ત્રીના શરીરના અવયવ કહેતાં ગુહ્ય, સાથલ, મુખ, કાખ, સ્તન, ઇત્યાદિ અંગો તેને વિષે અપ્રયોગ કરવો એટલે તે-તે સ્ત્રીનાં અંગોને જોવા વાસ્તે પ્રયત્ન ન કરવો, એટલે સહજ કોઈ પ્રકારે સ્ત્રીનાં કોઈક અંગ દેખવામાં આવી જાય તો ફરીથી તે અંગને જોવામાં પ્રયત્ન ન કરવો. તેમજ સ્ત્રીનાં અંગ માત્રને વિષે સર્વ ઇંદ્રિયોનો અપ્રયોગ કહેતાં અવ્યાપાર કરવો.

આહારાદિક લેવા જતાં આહાર આપનારી સ્ત્રી પાસે કોઈ સચિત વસ્તુ છે કે નહીં તે તપાસવા તથા સ્ત્રી સગર્ભા છે કે નહીં તે તપાસવા સ્ત્રીનાં અંગોપાંગને જોવાં પડે તો ઉપરનાં કારણોથી સાપેક્ષ જોવાની છૂટ છે; પણ રાગના હેતુથી જોવાં નહીં.

શ્રી ઉદયરત્નજી કહે છે કે :

ઢાલ ચોથી (હું વારી રંગઢોલણા – એ દેશી)

ચોથી તે વાડે તુમે ચેતજો હો રાજા, એણિ પરેં ભાંખે
શ્રી જિનભૂપ રે
સંવેગી સૂધા સાધૂજી.
નયણકમલ વિકાસીને હો રાજ, રખે નિરખો રમણીનું
રૂપ રે.
સંવેગી સૂધા સાધૂજી. ૧
રૂપ જોતાં રઢ લાગશે હો રાજ, હેલા ઉલ્લસશે
અનંગ રે. સં૦
મનમાંહે જાગશે મોહની હો રાજ, ત્યારે હોશે વ્રતનો
ભંગ રે સં૦ ૨
દિનકર સાહામું દેખતાં હો રાજ; જગમેં નયણેં ઘટે
જિમ તેજ રે. સં૦
તિમ તરૂણી તન પેખતાં હો રાજ, હીણું થાયે શીયલ
સુહેજ રે. સં૦ ૩

અર્થ—શ્રી જિનરાજા ચોથી વાડમાં એમ ભાખે છે કે રાજા એટલે આત્માએ ખાસ ચેતવાનું એ છે કે રખે નયનરૂપી કમળને વિકાસીને સ્ત્રીનું રૂપ નીરખી નીરખી જોવામાં આવે. રૂપ જોવાથી રઢ એટલે પ્રીતિ લાગશે અને અનંગ એટલે કામદેવ ઉલ્લસશે. મનમાં મોહની જાગશે અને તેથી શિયલવ્રતનો ભંગ થશે. જેમ સૂર્ય સામું નીરખીને જોતાં આંખનું તેજ ઘટે છે, તેમ તરૂણી-સ્ત્રીનું શરીર પેખતાં શિયલ સ્વાભાવિક રીતે નબળું થાય છે.

૫. કુડયાંતરદાંપત્યવર્જનમ્: એટલે એક ભીંતને આંતરે સ્ત્રીપુરુષનું યુગલ રહેતું હોય એવા સ્થાનનો ત્યાગ કરવો. કુડય એટલે ભીંત, તેના અંતરે રહેલું દંપતી એટલે સ્ત્રીપુરુષનું જોડું તેને કુડયાંતરદાંપત્ય કહીએ. તે જ્યાં રહેતાં હોય તેવા સ્થાનનો વસવા નિમિત્તે, અથવા સ્વાધ્યાય, ધ્યાન ઇત્યાદિ નિમિત્તે ત્યાગ કરવો. અર્થાત્ એવા સ્થાનમાં સ્વાધ્યાયાદિક ન કરવાં. કારણકે તેમ કરવાથી તેઓનાં શૃંગારમય વચન સાંભળવાથી વ્રતને હાનિ પહોંચવા સંભવ છે. શ્રી ઉદયરત્નજી મહારાજ વદે છે કે:

ઢાલ પાંચમી (થાંપર વારી મારા સાહિબા, કંબલ મત ચાલો – એ દેશી)

પાંચમી વાડી પરમેસરે, વખાણીજી વારૂ,
સાંભળજો શ્રોતા તુમે, ધર્મી વ્રત ધારૂ. ૧
કુડયંતર વર કામિની, રમે જિહાં રાગે,
સ્વર કંકણાદિકનો સુણી, જિહાં મન્મથ જાગે. ૨
તિહાં વસવું બ્રહ્મચારીને, ન કહ્યું વીતરાગે,
વાડ ભાંગે શીલરત્નની, જિહાં લાંછન લાગે. ૩
અગ્નિ પાસે જિમ ઓગળે, ભાજન માંહે ધરિયા,
લાખને મીણ જાએ ગળી, નવિ રહે રસભરિયા. ૪
તિમ હાવભાવ નારીતણા, હાંસું ને રૂદન્ના,
સાંભળતાં શીયળ વીઘટે, મન વીંધે મદન્ના. ૫

અર્થ—પરમેશ્વરે પાંચમી વાડ વખાણી છે તે ધર્મ-વાળા અને વ્રતધારી શ્રોતાજનો! તમે સાંભળજો. કુડય

એટલે ભીંતને આંતરે જયાં વર અને વહુ રાગથી રહે છે, જયાં કંકણુ આદિનો અવાજ થતાં મન્મથ એટલે કામદેવ જાગે છે ત્યાં બ્રહ્મચારીએ વસવું નહીં એમ વીતરાગ પ્રભુએ કહ્યું છે. અગ્નિ પાસે વાસણમાં ધરેલાં લાખ અને મીણ ઓગળી - ગળી જાય છે, અને રસ ભરેલાં રહેતાં નથી તેમ સ્ત્રીના હાવભાવ, હાસ્ય, અને રુદન સાંભળતાં શિયલ બહુ ઘટે છે અને મદન એટલે કામદેવ મનને વીંધે છે.

૬. પૂર્વક્રીડિતાસ્મૃતિઃ : સ્ત્રી સાથે જે પ્રથમ ક્રીડા કરી હોય તેનું સ્મરણુ ન કરવું. પ્રવ્રજ્યા - દીક્ષા અંગીકાર કર્યા પહેલાં અથવા તો વ્રત લીધા પહેલાં અતિશય પ્રમોદ ઉપજાવનાર એવી જે સ્ત્રી તેનો પ્રસંગ પ્રમુખ જે વિલાસ કરેલા હોય તેનું સ્મરણુ ન કરવું. જે પ્રથમ સ્ત્રીનો ભોગ ભોગવીને પછી સાધુ થયેલા છે તે પ્રત્યે આ ઉપદેશ છે.

શ્રી ઉદયરત્ન મહારાજ કહે છે :

ઢાલ છઠ્ઠી (સહીયાં મારાં નયણુ સમારો - એ દેશી)

છઠીને વાડે છેલછબીલો, ગુણુરત્ને ગાઢો ભર્યોજી,
સિદ્ધારથકુલે નગીનો, વીરજિણુંદ એમ ઉચ્ચરેજી. ૧
અવ્રતીપણે તે જે આગે, કામક્રીડા બહુવિધ કરીજી,
વ્રત લેઈને વિલસિત પહેલાં, રખે સંભારો દિલ ધરીજી. ૨
અગ્નિ ભાર્યા ઉપર પૂળો, મેલે જિમ જવાલા વમીજી,
વરસ દિવસેં જિમ વિષધરનું, શંકાએ વિષ સંક્રમેજી. ૩

વિષયસુખ વિલસિત પહેલાં, તિમ શીયલવંત
સંભારતોજી,
વ્યાકુલ થઈ શીયલ વિરાધે, પછી થાયે ઓરતોજી. ૪

અર્થ—સિદ્ધારથ રાજાના કુળમાં ગુણરત્નથી પૂર્ણ ભરેલ એવા છેલછબીલા નગીન વીરજિનેંદ્રે છઠ્ઠી વાડના સંબંધમાં એવું કહેલ છે કે પૂર્વે વ્રતી થયા પહેલાં – દીક્ષા લીધા પહેલાં એટલે સંસારીપણે જે-જે જુદી જાતની કામ-ક્રીડા કરી હોય તે તથા આગળના વિલાસો વ્રત લીધા પછી રખેને દિલથી સંભારો – યાદ કરતા હો! એટલે તેમ ન થવું જોઈએ. ભારેલો અગ્નિ હોય અને તે ઉપર જો ઘાસનો પૂળો મૂકેલો હોય તો ફરી અગ્નિ વમાય છે – થાય છે, વળી જેમ સરપ વરસ આખરે મેં વિષ વમ્યું હશે કે નહીં એવી શંકા થતાં ફરીવાર વિષ બહાર કાઢે છે તેવી રીતે શિયળવંત આગળનાં વિષયસુખ અને વિલાસો યાદ કરવાથી વ્યાકુળ થાય છે અને તેથી શિયળવ્રતની વિરાધના કરે છે અને પછી ઓરતો – અફસોસ થાય છે. ૧-૪

૭. પ્રણીતાભોજનમ્ : પ્રણીત એટલે અતિ સ્નિગ્ધ એવાનું અભોજન કરવું – ભોજન કરવું નહીં. એટલે ગળતાં છે ઘીનાં બિંદુ જેથી – ઘી આદિકથી ઘણો રસબસ થયેલો આહાર લેવો નહીં એટલે તેનાથી પોતાનું ઉપજીવન ન કરવું. મતલબ જેનાથી વિષયવાસના વધે તેવો આહાર કે દવા મુનિએ કે વ્રતધારીએ ગ્રહણ કરવાં નહીં.

શ્રી ઉદયરત્ન મહારાજનું કથન એ છે કે :

ઢાલ સાતમી (ગઢ બુંદીરાવાલા – એ દેશી)

સાતમી વાડે વીર પયંપે, સુણો સંજમના રાગી હો
શીલરથના હો ધોરી, સૂધા સાધુ વૈરાગી.
મુજ આણાકારી ને બ્રહ્મચારી, વિષયરસના ત્યાગી હો,
શીલરથના હો ધોરી, સૂધા સાધુ વૈરાગી. ૧
સરસ આહાર તજજોજી સહેજે, વિગય થોડી વાવરજો
હો શી૦
માદક આહારે મન્મથ કોપે, તેજાનો પરિહરજો હો શી૦ ૨
સન્નિપાતે જિમ ઘૃત યોગે, અધિક કરે ઉલાળો હો શી૦
પાંચે ઇંદ્રિય તિમ રસે પોષ્યાં, ચારિત્રમાં કરે ચાળા
હો શી૦ ૩

અર્થ—હે સંજમના રાગી, શીલરથને હાંકનાર શુદ્ધ વૈરાગ્યવાન્ સાધુઓ ! સાતમી વાડના સંબંધમાં શ્રી વીરપ્રભુ જે કહે છે તે સાંભળો. 'તમે બ્રહ્મચારી વિષયરસના ત્યાગી હોઈ મારી આજ્ઞાએ વર્તો છો તો સ્વાભાવિક રીતે સરસ એટલે રસવાળો આહાર તજી દેજો, અને વિગય એટલે વિકૃતિ – વિકાર કરનાર પદાર્થો કહ્યા છે તે ઓછા વાપરજો. માદક આહારથી કામ એકદમ જાગે છે તો તેજાનો તજજો. ઘી ખાવાથી જેમ સંનિપાત ઘણો ઉછાળો મારે છે એટલે વધે છે તેમ રસથી પોષેલી પાંચે ઇંદ્રિયો ચારિત્રમાં ચાળા કરે છે – વિધવિધ વિક્ષેપ પાડે છે. ૧–૩

૮. અતિમાત્રાભોગઃ : અતિશય એટલે પ્રમાણથી અધિક આહારનો ભોગ ન કરવો એટલે અતિ સ્નિગ્ધ ન

હોય તો પણ તે આહાર અતિશય ન કરવો. બત્રીશ કોળિયા, ઇત્યાદિ જે શાસ્ત્રમાં પ્રમાણ લખ્યું છે તેથી અતિશય – વધારે આહાર ન કરવો. અતિ આહારથી વિષયવૃદ્ધિ થાય છે અથવા તો પચાવવાને માટે તેવી દવા ખાવી પડે છે.

શ્રી ઉદયરત્નમુનિ એમ વદે છે કે :

ઢાલ આઠમી (રાગ મારૂ. ગોઠણ ખોલો કમાડ – એ દેશી)

ત્રિશલાસુત હો ત્રિગડે બેસી એમ, આઠમી વાડ વખાણી
શીલની;
અતિમાત્રા હો આહાર તજો અણગાર, લાલચ રાખો જો
સંજમ શીલની. ૧
અતિ આહારે હો આવે ઊંઘ અપાર, સુપનમાંહે થાયે
શીલવિરાધના;
વળી થાયે હો તેણે મદવંતી દેહ, સંયમની નવી થાયે
આરાધના. ૨
જિમ શેરના હો માપામાંહે દોઢ શેર, ઓરીને ઉપર
દીજે ઢાંકણું;
ભાંજે તોલડી હો ખીચડી ખેરૂ થાય, તેમ અતિમાત્રાએ
વ્રત બગડે ઘણું. ૩

અર્થ—ત્રિશલા માતાના પુત્ર શ્રી વીરપ્રભુએ ત્રણ ગઢમાં બેસી શીલની આઠમી વાડ પર વ્યાખ્યાન કર્યું છે કે હે અણગાર – મુનિઓ! શીલ સંજમની લાલચ – ઇચ્છા રાખો તો આહાર અતિમાત્રાએ તજવાનો છે. અતિ આહારથી ઘણી જ ઊંઘ આવે છે, અને સ્વપ્નમાં શીલની વિરાધના–

ખંડના થાય છે. વળી તેથી શરીર મદવાળું થતાં સંયમની આરાધના થઈ શકતી નથી – સંયમ બરાબર પાળી શકાતો નથી. જેમ કોઈ શેરનું માપ હોય તેમાં દોઢ શેર (ચૂલા પર) ઓરીને – નાંખીને તેના પર એકદમ ઢાંકણું દેવામાં આવે અને તેથી તે તોલડી – વાસણ – માપ તૂટી જાય, અને વધારે ભરેલું અનાજ – ખીચડી ઢોળાઈ જાય, તેમ અતિમાત્રાએ – ગજા ઉપરાંત આહાર લેવાથી શિયલવ્રત ઘણું બગડે છે.

૯. વિભૂષાપરિવર્જનમ્: અલંકારનો ત્યાગ કરવો – ન પહેરવાં એટલે શૃંગારનાં લક્ષણવાળા શરીરની અને ઉપકરણની શોભાનો ત્યાગ કરવો.

આવી રીતે ઉપર કહેલાં સ્ત્રીકથાદિક નવ કારણનો ત્યાગ કરવો કારણકે તે સર્વે મોહના ઉદ્રેકપણાના એટલે અતિશય મોહની ઉત્પત્તિના હેતુ છે. શ્રી ઉદયરત્ન મુનિશ્રી કથે છે કે:

ઢાલ નવમી (કાયથ કેસવારે – અથવા ગરબાની દેશી)

નવમી વાડે નિવારજોરે, સાધુજી શણગાર;
શરીર શોભાવ્યું શોભે નહિરે, અવનિતલે અણગાર. ૧
એમ ઉપદેશે વીરજીરે, મુનિવર ધરજોરે મન;
શીખામણ એ માહરીરે, કરજો શીલ જતન. ૨
સ્નાન વિલેપન વાસનારે, ઉત્તમ વસ્ત્ર અપાર;
તેલ તંબોલ આદિ તજોરે, ઉદ્ભટ વેશ સફાર. ૩
ધોઈને ધરણી ધર્યોરે, જિમ રત્ન હાર્યો કુંભાર;
તિમ શીલ રત્નને હારશોરે, જો કરશો શણગાર. ૪

અર્થ—હે સાધુજી! નવમી વાડે શણગારનો ત્યાગ

કરજો. શણગારથી શોભાવેલું શરીર આ પૃથ્વી પર હે સાધુજી! શોભતું નથી એવું શ્રી વીરજી ઉપદેશે છે તો તે મુનિવર! મનમાં ધારી રાખજો; અને કહે છે કે મારી શિખામણ એ છે કે શીલની રક્ષા કરજો. ૧-૨

નહાવું, વિલેપ કરવો, વાસ સુગંધ રાખવાં, ઘણાં ઉત્તમ વસ્ત્ર, તેલ, તંબોલ આદિ જે ઘણો ઉદ્ભટ એટલે બાંકેરાવ જેવો વેશ તજો. જેમ કુંભારે ભૂમિ ઉપર ધોઈને રાખેલ રત્નને ખોઈ દીધો, તેમ જો શણગાર કરશો તો શીલરૂપી રત્ન ખોઈ બેસશો. ૩-૪

છેલ્લે શ્રી ઉદયરત્ન કવિ કહે છે કે:

ઢાલ દશમી (ભટિયાણીની દેશી)

એકલી નારી સાથે, મારગે જાતાં હો, વળી વાત ન કીજીએ,
એક સેજે નર હોય, શીલવંત નવિ સૂવે હો, સહેજે ગાલ ન દીજીએ. ૧
ન સૂવારે નિજ પાસ, સાડાછ વરસની હો, કાંઈ પુત્રીને પણ હેજમાં,
સાત વરસ ઉપરાંત, સુતને પણ ન સૂવારે હો, કાંઈ શીલવંતી તેમ સેજમાં. ૨
સ્ત્રીસંગે નવ લાખ, પ્રાણી હણાયે હો, ભગવંતે ભાંખ્યું ઇસ્યું,
અસંખ્યાતા પણ જીવ સમૂર્ચ્છિમ પંચેંદ્રિય હણાયે હો, ઘણું કહીએ કિસ્યું. ૩
એમ જાણી નરનારી, શીયલની સદ્દહણા હો, શુદ્ધિ મનમાં ધારજો,

એહ દુર્ગતિનું મૂલ, અબ્રહ્મસેવામાંહિ હો, જાતાં મનને
વારજો. ૪

તપગચ્છયણુદિણુંદ, મનવંછિત ફલદાતાહો, શ્રી હીરરત્ન-
સૂરીશ્વરૂ,

પામી તાસ પસાય, વાડ વખાણી હો, શીયલની એહ
મનોહરૂ. ૫

ખંભાત રહી ચોમાસ, સત્તરસેં ત્રેસઠેં હો, શ્રાવણુ વદિ
બીજ બુધે ભણી,

ઉદયરત્ન કહે કરજોડ, શિયલ જે પાલે હો, તેહને જાઉં
ભામણે. ૬

અર્થ—શિયલવંત થવાનો ઉપદેશ કરવા ઉપસંહારમાં કહે છે કે એકલી નારીની સાથે માર્ગમાં વાત ન કરીએ, એક પથારીમાં બે પુરુષ હોય તો તેવી રીતે શીલવંત સૂવે નહીં, એને સ્વાભાવિક રીતે ગાળ ન આપે. પોતાની પુત્રીને પણુ સાડા છ વરસની ઉંમર થયા પછી પોતાની સાથે આનંદથી સુવાડે નહીં, અને તેવી જ રીતે શિયલવતી નારી પોતાના પુત્રને પણુ સાત વરસ ઉપરની ઉંમરનો થયા પછી પોતાની સાથે એક પથારીમાં સુવાડે નહીં. ૧-૨

ભગવંતે એવું ભાખેલું છે કે સ્ત્રીસંગ કરતાં નવ લાખ જીવ હણાય છે, વળી અસંખ્યાતા જીવ સમૂચ્છિમ પંચેંદ્રિય જીવ હણાય છે. આ વિષે કેટલું કહેવું? માટે એમ જાણી નરનારીએ શિયલનું સરસ વહન કરવું એમ મનમાં શુદ્ધિથી ધારવું. અને અબ્રહ્મ-મૈથુનની સેવા કરવી એ માઠી ગતિનું મૂળ છે એમ જાણી તેમાં જતા મનને રોકવું ઘટે છે. ૩-૪

હવે શ્રી ઉદયરત્ન મહારાજ પોતાની પ્રશસ્તિ કહે છે કે તપગચ્છરૂપી આકાશના દિનેંદ્ર એટલે સૂર્ય સમાન મનવાંછિત ફળના આપનાર શ્રી હીરરત્નસૂરીશ્વરની કૃપા પામી શિયલની મનોહર વાડનું અહીં વ્યાખ્યાન કર્યું છે. ચોમાસું ખંભાતમાં હતું ત્યારે સં. ૧૭૬૩ના શ્રાવણ વદ ૨ વાર બુધવારે શ્રી ઉદયરત્ન મહારાજે આ ઢાળો બનાવી છે, અને છેલ્લે કહે છે કે જે શિયળ પાળે તેને હું વારી જાઉં. ૫-૬

□

પરિશિષ્ટ – ૩

સવિધિ સામાયિકસૂત્રપાઠ

૧. સામાયિક લેવાની વિધિ

૧. પ્રથમ ઊંચે આસને પુસ્તક આદિ જ્ઞાનાદિનું ઉપકરણ મૂકીને;

૨. શ્રાવક શ્રાવિકાએ કટાસણું, મુહપત્તી અને ચરવળો લઈ શુદ્ધ વસ્ત્ર સહિત;

૩. જગ્યા પૂંજી કટાસણું પાથરી તે ઉપર બેસી;

૪. મુહપત્તી ડાબા હાથમાં મુખ પાસે રાખી તે વડે મુખ ઢાંકી;

૫. જમણો હાથ ઊંધો સ્થાપનાની સન્મુખ રાખીને; એક 'નવકાર' તથા 'પંચિંદિય' સૂત્ર કહેવાં.

નવકાર (નમસ્કાર) સૂત્ર

નમો અરિહંતાણં,
નમો સિદ્ધાણં,
નમો આયરિયાણં,
નમો ઉવજ્ઝાયાણં,
નમો લોએ સવ્વ સાહૂણં.
એસો પંચ નમુક્કારો, સવ્વ પાવપ્પણાસણો,
મંગલાણં ચ સવ્વેસિં, પઢમં હવઈ મંગલં.

'પંચિંદિઅ' સૂત્ર – ગુરુગુણસ્મરણ

મૂળ પાઠ – ગાથામાં

પંચિંદિઅ-સંવરણો,
તહ નવવિહ-બંભચેર-ગુત્તિધરો;

ચઉવિહ-કસાય-મુક્કો,
ઇઅ અટ્ઠારસ-ગુણેહિં સંજુત્તો ૧
પંચમહવ્વયજુત્તો,
પંચવિહાયારપાલણસમત્થો;
પંચસમિઓ તિગુત્તો,
છત્તીસ ગુણો ગુરૂ મજ્ઝ ૨

પછી ખમાસમણ દેવું.

'ઇચ્છામિ ખમાસમણ' - પ્રણિપાતસૂત્ર

મૂળ પાઠ

ઇચ્છામિ ખમાસમણો !
વંદિઉં જાવણિજ્જાએ
નિસીહિઆએ
મત્થએણ વંદામિ.

પછી ઇરિયાવહિ, તસ્સ ઉત્તરી, અન્નત્થ ઊસસીએણં કહેવાં.

'ઇરિયાવહિયં' સૂત્ર - ઇર્યાપથિકી સૂત્ર

(વિરાધનાની આલોચના - પ્રાયશ્ચિત્ત સૂત્ર.)

મૂળ પાઠ

ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્ !
ઇરિયાવહિયં પડિક્કમામિ. ઇચ્છં.
ઇચ્છામિ પડિક્કમિઉં. ૧
ઇરિયાવહિયાએ વિરાહણાએ. ૨
ગમણાગમણે. ૩
પાણક્કમણે, બીયક્કમણે, હરિયક્કમણે,
ઓસા-ઉત્તિંગ-પણગ-દગ-મટ્ટી-મક્કડાસંતાણા-
સંકમણે. ૪

જે મે જીવા વિરાહિયા ૫
એગિંદિયા, બેઇંદિયા, તેઇંદિયા,
ચઉરિંદિયા, પંચિંદિયા ૬
અભિહયા, વત્તિયા, લેસિયા,
સંઘાઇયા, સંઘટ્ટિયા, પરિયાવિયા,
કિલામિયા, ઉદ્દવિયા,
ઠાણાઓ ઠાણં સંકામિયા, જીવિયાઓ વવરોવિયા,
તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં. ૭

'તસ્સ ઉત્તરી' સૂત્ર – ઉન્માર્ગકરણ સૂત્ર

(કાયોત્સર્ગના સંકલ્પ અને હેતુ)

મૂળ પાઠ

તસ્સ ઉત્તરીકરણેણં,
પાયચ્છિત્તકરણેણં,
વિસોહિકરણેણં,
વિસલ્લીકરણેણં,
પાવાણં કમ્માણં નિગ્ઘાયણટ્ઠાએ,
ઠામિ કાઉસ્સગ્ગં.

'અન્નત્થ ઊસસિએણં' સૂત્ર

(કાયોત્સર્ગના આગારો)

મૂળ પાઠ

અન્નત્થ ઊસસિએણં,
નીસસિએણં,
ખાસિએણં,
છીએણં,
જંભાઈએણં,
ઉડ્ડુએણં,

વાયનિસગ્ગેણં,
ભમલિએ,
પિત્તમુચ્છાએ. ૧
સુહુમેહિં અંગસંચાલેહિં,
સુહુમેહિં ખેલસંચાલેહિં,
સુહુમેહિં દિટ્ઠિસંચાલેહિં. ૨
એવમાઇએહિં આગારેહિં અભગ્ગો,
અવિરાહિયો,
હુજ્જ મે કાઉસ્સગ્ગો. ૩
જાવ અરિહંતાણં,
ભગવંતાણં,
નમુક્કારેણં,
ન પારેમિ. ૪
તાવ કાયં,
ઠાણેણં,
મોણેણં,
ઝાણેણં,
અપ્પાણં, વોસિરામિ. ૫

પછી એક 'લોગસ્સ'નો 'ચંદેસુ નિમ્મલયરા' સુધીનો (લોગસ્સ ન આવડે તો ચાર નવકારનો) કાઉસગ્ગ કરવો; એટલે તેમાં 'લોગસ્સ'નાં પચીસ પદ 'ચંદેસુ નિમ્મલયરા' સુધીનાં ચિંતવવાં.

'લોગસ્સ'સૂત્ર – નામસ્તવ

(ચતુર્વિંશતિસ્તવ – ૨૪ તીર્થંકરની સ્તુતિ)

મૂળપાઠ

(અનુષ્ટુપ છંદ)

લોગસ્સ ઉજ્જોઅગરે,
    ધમ્મતિત્થયરે જિણે,
અરિહંતે કિત્તઇસ્સં,
    ચઉવિસં પિ કેવલી. ૧

(આર્યા છંદ)

ઉસભમજિયં ચ વંદે,
    સંભવમભિણંદણં ચ સુમઈ ચ,
પઉમપ્પહં સુપાસં,
    જિણં ચ ચંદપ્પહં વંદે. ૨
સુવિહિં ચ પુપ્ફદંતં,
    સીઅલ-સિજ્જંસ-વાસુપુજ્જં ચ,
વિમલમણંતં ચ જિણં,
    ધમ્મં સંતિં ચ વંદામિ. ૩
કુંથું અરં ચ મલ્લિં,
    વંદે મુણિસુવ્વયં નમિજિણં ચ,
વંદામિ રિટ્ઠનેમિં,
    પાસં તહ વદ્ધમાણં ચ. ૪
એવં મએ અભિથુઆ,
    વિહુયરયમલા પહીણજરમરણા,
ચઉવીસંપિ જિણવરા,
    તિત્થયરા મે પસીયંતુ. ૫

કિત્તિય વંદિય માહયા,
જે એ લોગસ્સ ઉત્તમા સિદ્ધા,
આરૂગ્ગ બોહિલાભં,
સમાહિવરમુત્તમં દિંતુ. ૬
ચંદેસુ નિમ્મલયરા,
આઇચ્ચેસુ અહિયં પયાસયરા,
સાગરવરગંભીરા,
સિદ્ધા સિદ્ધિં મમ દિસંતુ. ૭

(૧) કાઉસગ્ગ પૂરો થયા પછી 'નમો અરિહંતાણં' એ પદ કહીને કાઉસગ્ગ પારવો. (૨) આ કાઉસગ્ગ પછી સંપૂર્ણ 'લોગસ્સ' એટલે 'સિદ્ધા સિદ્ધિં મમ દિસંતુ' સુધીનો આખો પ્રગટ કહેવો.

'લોગસ્સ' સૂત્ર જુઓ ઉપર.

'લોગસ્સ'નો પાઠ પ્રગટ કહ્યા પછી

૧. 'ખમાસમણ' દેવું. ૨. સદ્‌ગુરુની આજ્ઞા મુહપત્તી પડિલેહવા માટે આ રીતે માગવી. 'ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્! મુહપત્તી પડિલેહું?' એમ કહી કાંઈક વિરામ લઈ, ૩. સદ્‌ગુરુ આજ્ઞા આપે 'પડિલેહ' ૪. સદ્‌ગુરુ ન હોય તો, સામાયિક કરનારે 'ઇચ્છં' એમ કહી, ૫. ગોદોહાસને બેસી જવું. (ગોદોહાસન માટે જુઓ પૃ. ૨૪૮). ૬. પછી પચાસ બોલ ચિંતવવા સાથે મુહપત્તી પડિલેહવી.

(મુહપત્તી પડિલેહતાં ચિંતવવાના પચાસ બોલ)

૧. સૂત્ર, અર્થ, તત્ત્વ, કરી સદ્દહું.

૨. સમ્યકત્વ મોહનીય, મિશ્ર મોહનીય, મિથ્યાત્વ મોહનીય પરિહરું.

૩. કામરાગ, સ્નેહરાગ, દૃષ્ટિરાગ પરિહરું.
૪. સુદેવ, સુગુરુ, સુધર્મ આદરું.
૫. કુદેવ, કુગુરુ, કુધર્મ પરિહરું.
૬. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદરું.
૭. જ્ઞાનવિરાધના, દર્શનવિરાધના, ચારિત્રવિરાધના પરિહરું.
૮. મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ આદરું.
૯. મનદંડ, વચનદંડ, કાયદંડ પરિહરું.
૧૦. હાસ્ય, રતિ, અરતિ પરિહરું.
૧૧. ભય, શોક, દુગંચ્છા પરિહરું.
૧૨. કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા પરિહરું.
૧૩. ઋદ્ધિગારવ, રસગારવ, સાતાગારવ પરિહરું.
૧૪. માયાશલ્ય, નીઆણશલ્ય, મિથ્યાત્વશલ્ય પરિહરું.
૧૫. ક્રોધ, માન પરિહરું.
૧૬. માયા, લોભ પરિહરું.
૧૭. પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાયની રક્ષા કરું.
૧૮. વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ત્રસકાયની રક્ષા કરું.

(પૃ. ૨૫૩–૨૫૫)

૧. મુહપત્તી પડિલેહી ઊભા થવું. ૨. 'ઇચ્છામિ ખમાસમણ'ના પાઠથી વંદન કરી આ પ્રમાણે આજ્ઞા માગવી. 'ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્! સામાયિક સંદિસાહું?' ૩. ત્યારે ગુરુ કહે કે 'સંદિસહ'; ગુરુ ન હોય તો પોતે કહેવું કે 'ઇચ્છં'.' ૪. 'ઇચ્છામિ ખમાસમણ'પૂર્વક આજ્ઞા માગવી કે: 'ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્! સામાયિક ઠાઉં?' ૫. ત્યારે ગુરુ કહે કે 'ઠાઓ' અથવા તો ઇચ્છં'' કહી; ૬. અંજલિ

કરી – બે હાથ જોડી એક નવકારનું સ્મરણ કરવું. ૭. 'ઇચ્છાકારિ ભગવન્! પસાય કરી સામાયિક દંડક ઉચ્ચરાવોજી.' એમ કહી ગુરુ અથવા વડીલ હોય તો તેઓની પાસે નીચેનું 'કરેમિ ભંતે' સૂત્ર ઉચ્ચરવું.

'કરેમિ ભંતે' સૂત્ર – સામાયિકસૂત્ર

મૂળ પાઠ

કરેમિ ભંતે! સામાઇયં,
સાવજ્જં જોગં પચ્ચક્ખામિ,
જાવનિયમં પજ્જુવાસામિ,
દુવિહં,
તિવિહેણં,
મણેણં, વાયાએ, કાએણં,
ન કરેમિ, ન કારવેમિ,
તસ્સ ભંતે! પડિક્કમામિ, નિંદામિ,
ગરિહામિ,
અપ્પાણં વોસિરામિ. ૧

આ સામાયિકસૂત્રનો પાઠ કહીને તરત જ ૧. 'ઇચ્છામિ ખમાસણ' પૂર્વક વંદન કરી ગુરુની આજ્ઞા માગવી કે ૨. 'ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્! બેસણે સંદિસાહું?' ૩. ગુરુ આજ્ઞા આપે, યા મળી છે એમ ગણી 'ઇચ્છં' કહેવું. ૪. 'ઇચ્છામિ ખમાસમણ'નો પાઠ કરી કહેવું કે 'ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્! બેસણે ઠાઉં?' ૫. એમ કહી બેસી જવું. પછી સ્વાધ્યાય કરવો. ૬. તેમ કરતાં ખમાસમણ દઈ આજ્ઞા માગવી 'ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્! સજ્ઝાય

સંદિસાહું ?' ૭. પછી 'ઇચ્છ'' કહી ખમાસમણ દઈ આજ્ઞા માગવી 'ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્! સજ્ઝાય કરું ?' ૮. પછી 'ઇચ્છ'' કહી ત્રણ નવકાર ગણવા.

પછી આ બે ઘડીના સામાયિકી કાળમાં સત્શ્રુત વાંચવું, ધર્મધ્યાન કરવું, નવકારવાળી ગણવી; વિકથાદિ પ્રમાદમાં પડવું નહીં અને જેથી સમતા પ્રાપ્ત થાય તે સર્વ કરવું ને તે કાળને અંતે સામાયિક પારવું.

૨. સામાયિક પારવાની વિધિ

૧. 'ખમાસમણ' દેવું. ૨. તે દઈ 'ઇરિયાવહિ' પડિક્કમવી. ૩. તે પડિક્કમી યાવત્ કાયોત્સર્ગ (કાઉસગ્ગ) કરવો. ૪. તે કરી 'લોગસ્સ' કહેવો. ૫. તે પછી 'ખમાસમણ' દેવું અને ૬. તે પૂર્વક મુહપત્તી પડિલેહવાની આ રીતે આજ્ઞા માંગવી કે ''ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્! મુહપત્તી પડિલેહું ?'' ૭. ''ઇચ્છ'' કહીને આજ્ઞા લઈ મુહપત્તીનું પડિલેહણ કરવું. ૮. 'ખમાસણ' દેવું. ૯. તે દઈ એવી આજ્ઞા માંગવી કે ''ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્! સામાયિક પારું ?'' ૧૦. એટલે ગુરુ વિશેષ સામાયિક કરવાનું એટલે કે 'પુણોવિ કાયવ્વો' – ફરીથી કરવા યોગ્ય છે એ શબ્દોમાં કહે ત્યારે કહેવું કે ''યથાશક્તિ'' એટલે યથાશક્તિ કરીશ એવો ઉત્તર આપવો. ૧૧. ત્યાર પછી વળી 'ખમાસમણ' દેવું. ૧૨. તે દઈને ''ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્! સામાયિક પાર્યું.'' આમ કહેવું. ૧૩. આ પછી ગુરુ કહે કે ''આયરો ન મુત્તવ્વો'' – આદર ન મૂકવો – છોડવો. પછી 'તહત્તિ'

તથેતિ એટલે આપનું કહેવું સત્ય છે એમ કહી ૧૪. જમણો હાથ ચરવળા ઉપર અથવા કટાસણા ઉપર સ્થાપીને એક નવકાર ગણવો. ૧૫. તે ગણી નીચે લખેલો 'સામાઇય વયજુત્તો' એ પાઠ કહેવો.

'સામાઇયવયજુત્તો' – સામાયિક પારવાનું સૂત્ર

મૂળ પાઠ

(આર્યા છંદ)

સામાઇયવયજુત્તો,
જાવ મણે હોઈ નિયમસંજુત્તો,
છિન્નઈ અસુહં કમ્મં,
સામાઈઅ જત્તિઆ વારા. ૧
સામાઈઅંમિ ઉ કએ,
સમણો ઇવ સાવઓ હવઈ જમ્હા,
એએણ કારણેણં,
બહુસો સામાઇઅં કુજ્જા. ૨
સામાયિક વિધિં લીધું,
વિધિં પારિઉં,
વિધિ કરતાં જે કોઈ અવિધિ હુઓ હોય,
તે સવિ હું મન વચન કાયાયેં કરી
મિચ્છામિ દુક્કડં. ૩

૧૬. પછી જમણો હાથ સ્થાપના સામે સવળો રાખીને એક નવકાર ગણવો.

□

પરિશિષ્ટ – ૪

સામાયિકક્રિયામાં વપરાતાં સૂત્રોનો ગુજરાતી કવિતામાં ભાવાનુવાદ

૧. 'નવકાર' – પંચ પરમેષ્ટીને નમસ્કાર

દોહરા

નમું પ્રભુ અરિહંતને, નમું સિદ્ધ ભગવંત,
નમું આચાર્ય અને નમું, ઉપાધ્યાય ગુણવંત. ૧
નમું લોકમાં જે બધા, સાધુ છે વિચરંત,
પરમેષ્ટી તે પાંચને, સજ્જન સહુ નમંત. ૨
નમસ્કાર આ પાંચને, કરે પાપનો અંત,
સહુ મંગલમાં તે પ્રથમ, મંગલ કહ્યું મહંત. ૩

૨. 'પંચિંદિઅ' ગુરુગુણસ્મરણ

આર્યા – ગાથા

પંચેંદ્રિયના સંયમિ, ધારક નવવિધ બ્રહ્મચર્ય ગુપ્તિ,
ચાર કષાયથી મુક્ત, એ અષ્ટાદશ ગુણથી સંયુક્ત. ૧
પંચ મહાવ્રત યુક્ત, પંચવિધાચાર પાળવા શક્ત,
પંચ સમિતિ – ત્રિગુપ્તિવાળા મુઝ ગુરુ છત્તિસ
ગુણ યુક્ત. ૨

૩. 'ખમાસમણ' – પ્રણિપાત

દોહરા

વંદન કરવા ઇચ્છું છું, શરીરે શક્તિ સહિત,
ક્ષમાશ્રમણ ! હું આપને, વાંદુ શીશ નમિત. ૧

(અથવા) ગીતિ

અહો ક્ષમાશ્રમણશ્રી ! શક્તિ સહિત ને શરીરથી ઇચ્છું;
આપને વંદન કરવા, મસ્તકથી હું નમસ્કાર કરું છું.

૪. 'ઇરિયાવહિય' – વિરાધનાની આલોચના – પ્રાયશ્ચિત્ત

દોહરા

'આજ્ઞા આપો હે પ્રભુ! પડિકમું ઇર્યાવહી?'
'ઇચ્છાએ' આજ્ઞા થતાં, પડિકમું ઇર્યાવહી. ૧
જાવાના માર્ગે જતાં, વિરાધના જે થાય,
ગમને આગમને તથા, પાપક્રિયા થઈ જાય. ૨
પ્રાણી ચંપાઈ જતાં, બી ચંપાઈ જાય,
વનસ્પતિ ચંપાઈને, પાપક્રિયા થઈ જાય. ૩
ઠાર ભૂમિફોડા અને પંચવર્ણું શેવાળ,
ચપાયાં જલ માટી ને કરોળીયાની જાળ. ૪
કર્યા વિરાધિત મેં કદિ, એકેંદ્રિય દ્વીંદ્રિય,
ત્રીંદ્રિય ચતુરિંદ્રિય અને, જીવો પંચેંદ્રિય. ૫
કોઈ જીવ સામા હણ્યા, ઢાંકયા ધૂળની માંહ,
ઘસ્યા ધરતીને મસળીને, અથડયા માંહોમાંહ. ૬
સ્પર્શ કરીને દૂભવ્યા, ઉપજાવ્યો પરિતાપ,
ગ્લાનિ કરી મૃતવત્ કર્યા, કર્યા ઉપદ્રવ–પાપ. ૭
એકથી લઈ બીજે સ્થલે, મૂકયા હોયે કો,
જીવિતથી જૂદા કર્યા, 'દુષ્કૃત મિથ્યા હો.' ૮
જે જે કરી વિરાધના, ક્રિયા પાપની હો,
તે તે મુજ સહુ દુષ્કૃતો, મિથ્યા મિથ્યા હો. ૯

૫. 'તસ્સ ઉત્તરી' – કાયોત્સર્ગનો સંકલ્પ અને હેતુ

દોહરા

ઉત્તમ કરવા આત્મને, કરવા પ્રાયશ્ચિત્ત,
વિશુદ્ધિ કરવા કાજ ને, થવા શલ્યથી મુક્ત. ૧

કરવા ઉચ્છેદન તથા, મૂળથી પાપ જે કર્મ,
શરીરવ્યાપારો તજી, રહું હું કાયોત્સર્ગ. ૨

૬. 'અન્નત્થ ઊસસિએણં' – કાયોત્સર્ગના આગારો

દોહરા

લેતાં શ્વાસોશ્વાસને ઉધરસ ખાતાં છીંક,
બગાસું આવે જો કદિ, રાખ ન ભંગની બીક. ૧
ઓડકાર ખાતાં તથા, વાયુસંચર થાય,
ચકરી આવે કે કદિ, પિત્તથી મૂર્છા થાય. ૨
સૂક્ષ્મ અંગસંચારથી, સૂક્ષ્મ શ્લેષ્મ સંચાર,
સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિના ચલનથી, છે આગાર નિર્ધાર. ૩
એ આગારાદિ થકી, થઈ ન જાશે ભંગ,
અવિરાધિત મુજ હો સદા, કાયોત્સર્ગ અભંગ. ૪
અરિહંત ભગવંતને, નમસ્કાર સવિધાન,
જ્યાં લગી હું પારૂં નહિ, કાયોત્સર્ગ – ધ્યાન. ૫
ત્યાં સુધી મારા શરીરને, રાખી એક જ ઠાય,
મૌન ગ્રહી ધ્યાને રહી, વોસરાવું હું કાય. ૬

૭. 'લોગસ્સ' – ચતુર્વિંશતિ જિન નામસ્તવ

(ક) અનુષ્ટુપ્ – શ્લોક

લોકના ઉદ્યોતકારી, ધર્મતીર્થંકરો જિનો,
ચોવીસે અરિહંતો જે, કેવલી પ્રભુને સ્તવું. ૧

આર્યા – ગાથા

ઋષભ અજિતને વંદું, સંભવ અભિનંદન સુમતિનાથ,
પદ્મપ્રભ સુપાર્શ્વ, ચંદ્રપ્રભ જિનને વંદું. ૨

સુવિધિ ને પુષ્પદંત, શીતલ શ્રેયાંસ વાસુપૂજ્ય તથા,
વિમલ અનંત જિનોને, ધર્મ તથા શાંતિને વંદું. ૩
કુંથુ અર ને મલ્લિ, વંદું મુનિસુવ્રત ને નમિજિન,
વંદું અરિષ્ટનેમિ, પાર્શ્વ તથા વર્ધમાનને. ૪
સ્તવ્યા એમ જેનાં છે, ગયાં પાપના મેલ જરા મૃત્યુ,
ચોવીસ જિનવરો એ, તીર્થંકરો કૃપાવંત થાઓ. ૫
કીર્તિત વંદિત પૂજિત, જે આ લોકમહીં ઉત્તમ સિદ્ધો
આરોગ્ય બોધિલાભ, દ્યો ઉત્તમ સમાધિવર. ૬
ચંદ્રથી વધુ નિર્મલ જે, સૂર્ય થકી જે અધિક પ્રકાશક છે,
સાગરવર ગંભીર, એવા સિદ્ધો સિદ્ધિ દ્યો મુજને. ૭

(ખ) ઉપરનો સમશ્લોકી 'લોગસ્સ' કરતાં બીજી ઢાળમાં નીચે પ્રમાણે.

(નહિ કર્મની કથા કદાપિ વ્યર્થ થનારી – એ ઢાળમાં)

લોકના ઉદ્યોતકર ધર્મ-તીર્થંકરો,
કેવલી સ્તવું હું જિન ચોવીસ અર્હતો – લોકના૦ ૧
ઋષભ અજિત સંભવ અભિનંદન સુમતિ,
પદ્મપ્રભ સુપાર્શ્વ ચંદ્રપ્રભને વંદું હું – લોકના૦ ૨
સુવિધિ પુષ્પદંત શિતલ, શ્રેયાંસ વાસુપૂજ્ય,
વિમલ અનંત ધર્મ શાંતિ જિનને નમું – લોકના૦ ૩
કુંથુ અરનાથ મલ્લિ મુનિસુવ્રત નમિ,
અરિષ્ટનેમિ પાર્શ્વ વર્ધમાનને નમું – લોકના૦ ૪
કર્મરજ ઉડાડી જરા-મરણ ક્ષીણ કર્યાં,
તીર્થંકર ચોવીસ મુજ પર પ્રસન્ન હો – લોકના૦ ૫

લોકમાં સ્તવ્યા વંદાયા ને પુજાયા જે,
ઉત્તમ રહી જે થયા સિદ્ધ ભગવતો – લોકના૦ ૬
દ્રવ્ય–ભાવથી આરોગ્ય બોધિલાભ ને,
ઉત્તમ સમાધિવરનું દાન તો કરો – લોકના૦ ૭
ચંદ્રથી અધિક વિમલ સૂર્યથી અધિક,
પ્રકાશ જગતમાં કરે જે સિદ્ધ ભગવતો – લોકના૦ ૮
મહાસમુદ્રની સમા, ગંભીર સર્વદા,
એ સિદ્ધ પ્રભુ અમોને સિદ્ધિ આપતા રહો – લોકના૦ ૯

૮. 'કરેમિ ભંતે' – સામાયિકસૂત્ર

દોહરા

હે ભગવન્! સામાયિક, કરું રહું સમભાવ,
જે યોગો સાવદ્ય તે તણા કરું પચ્ચખાણ. ૧
જ્યાં સુધી આ નિયમે રહું, ત્યાં લગી સપાપ યોગ,
કરું કરાવું નહિ કદિ, મનવચકાયા યોગ. ૨
એ બે ત્રણ પ્રકારથી, લઉં સામાયિક વ્રત,
હે ભગવન્! તે પાપથી, પડિકમું – થઉં નિવૃત્ત. ૩
વળી તે પાપતણી કરું, નિંદા ગર્હા દેવ!
આત્માને તેના થકી, વોસરાવું હું દેવ! ૪

૯. 'સામાઇય વયજુત્તો' – સામાયિક પારવાનું સૂત્ર

ગાથા

સામાયિકવ્રતયુક્ત, જ્યાં લગી રહીએ નિયમ સહિત મનથી,
કર્મ અશુભ કાપીએ, સામાયિક જેટલી વાર કરીએ. ૧
શ્રાવક સામાયિકમાં, શ્રમણ સમો જે કારણથી થાયે,
તે કારણથી બહુ બહુ સામાયિક છે તેણે કરવાની. ૨

□

શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ પ્રયોજિત

જૈન ગૂર્જર કવિઓ

એટલે મહામૂલો મહાભારત સૂચિગ્રંથ. ૩૦ વર્ષના અખંડ પ્રીતિપરિશ્રમનું એ પરિણામ. મુખ્યત્વે હસ્તપ્રતભંડારોમાં દટાયેલા પડેલા ૧૦૦૦ ઉપરાંત જૈન કવિઓ ને એમની કૃતિઓની વિસ્તૃત નોંધ આપતી આ ગ્રંથાવલિ ગુજરાતી સાહિત્યની અનેક સદીઓની અંધારી ગુફામાં મશાલ પ્રગટાવે છે અને આપણા ભવ્યોજ્જ્વલ સાહિત્યવારસાની વિસ્મયકારક ઝાંખી કરાવે છે. ગ્રંથકારો માટેનો આ ગ્રંથ કહેવાયો છે તે એમાં સમાવેશ પામેલી સાહિત્ય, ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ અત્યંત વિપુલ સામગ્રીને કારણે. વર્ષોથી અપ્રાપ્ય આ મહામૂલી સંદર્ભગ્રંથશ્રેણી સંશોધિત-સંવર્ધિત સ્વરૂપે ફરીથી પ્રાપ્ય થઈ રહી છે. જયંત કોઠારી દ્વારા સંપાદિત આ નવી આવૃત્તિમાં સામગ્રીને ચુસ્ત સમયાનુક્રમે ફરીથી ગોઠવવામાં આવી છે, સંકેતો વગેરેને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે, ઘણી વીગતશુદ્ધિ થઈ છે ને કેટલીક પૂર્તિ પણ થઈ છે.

મધ્યકાલનાં સાતસો વરસનો સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો વૃત્તાંત તૈયાર કરવા માટેના અનુપમ સામગ્રીભંડાર સમી આ ગ્રંથશ્રેણી સર્વ વિદ્યાપ્રેમીઓ અને ગ્રંથાલયો પાસે હોવી આવશ્યક છે.

ભા. ૧ : રૂ. ૧૦૦ ભા. ૨, ૩ : રૂ. ૭૫ ભા. ૪ : રૂ. ૯૦

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

ઑગસ્ટ ક્રાંતિ માર્ગ, મુંબઈ ૪૦૦૦૩૬

સામાયિક તો જૈન ચતુર્વિધ સંઘમાં અતિપ્રચલિત રોજિંદી ધાર્મિક ક્રિયા. અહીં સામાયિક સૂત્રનાં મૂળ પાઠ, સંસ્કૃત છાયા, ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ શબ્દાર્થ અને વિવેચન છે તે ઉપરાંત સામાયિકક્રિયાના સૂક્ષ્મ મર્મોનું પ્રકાશન પણ છે.

લેખક સામાયિકનાં સ્વરૂપ, સ્થાન, લક્ષણ, પ્રકારો ઉપકરણો, શબ્દાર્થ, માહાત્મ્ય અને ફલસિધ્ધિ વગેરે વિશે પોતાના અભ્યાસના નિચોડ રૂપે વિસ્તૃત, વિશદ, સોદાહરણ વિચારણા અને સર્વ શાસ્ત્રવિચારણાનું સંદોહન કરે છે.

લેખકની ધાર્મિકતા, વિચારકતા અને વિદ્વત્તાને સુભગ રીતે વણી લેતા, આવશ્યક ક્રિયા વિશેના આ આવશ્યક ગ્રંથથી કોઈપણ શ્રાવકનું ઘર વંચિત ન રહેવું જોઈએ